

T. C.

Gaziantep Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

137265

KİLİS'TE YAŞAYAN GAYRİMÜSLİMLER

(1850-1925)

137265

Hazırlayan

Kadriye GÜNVER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Süleyman Ünüvar

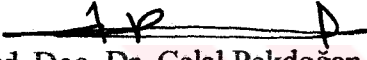
GAZİANTEP

Mayıs, 2003

T.C. YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON BAŞKANLIĞI

TUTANAK

Kadriye Günver'in Tarih Anabilim Dalı'nda hazırlamış bulunduğu "Kilis'te Yaşayan Gayrimüslimler (1850-1925)" konulu tezin savunması yapılmış ve jürimiz tarafından başarılı bulunarak YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Yrd. Doç. Dr. Celal Pekdoğan

Jüri Başkanı

Yrd. Doç. Dr. Süleyman Ünüvar

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Doğu

Üye

ABSTRACT**NON-MUSLIMS LIVING IN KILIS CITY (1850-1925)****GUNVER, Kadriye****Postgraduate (Master's Degree-MBA) Thesis, Social Sciences****Thesis Supervisor : Assoc. Prof. Dr. Suleyman UNUVAR****May 2003, Totally 144 pages**

The main of this research and study is to explain and put forth the social, economical and cultural situation of Non-Muslims lived in Kilis between dates of 1850-1925. Also the relations of Non-Muslims with Muslim people and between themselves, and different points between them and point of view to each other have been researched and examined. We have observed that there was a big developments and changes in Non-Muslim's social lives in this period. Especially, since Firman for Administrative and Improvement Reforms, rising of educational level and consciousness of Non-Muslims who are economically in prosperity, have affected their social life and accordingly waken their social consciousness. Armenians with social consciousness reached further and advanced level comparing to other Non-Muslims. We can see this situation in period of 1st World War and National Struggle for Independence more clearly and concretely.

During this researched period and before, it is observed that the ratio of population Non-Muslims was less in comparison with Muslims. Also we have determined and seen that the Non-Muslims especially Armenians had all social, cultural and economical rights and they could use and used these rights without any restriction. As in general of Turkey, also in Kilis, the Rum and Jewish peoples were in good relations with Muslims as Armenians in and became in good positions to play important role in economy of Kilis city. Contrary to the present assertions, the "Armenian Matter" didn't appear and meet at any time and Turks did not apply any oppression or injustice or tyranny on the non-Muslims in their governance.

Science Code: HIS 590

ÖZET**KİLİS'TE YAŞAYAN GAYRİMÜSLİMLER (1850-1925)****GÜNVER, Kadriye****Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler****Tez Yöneticisi: Yrd. Doç. Dr. Süleyman ÜNÜVAR****Mayıs, 2003, 144 sayfa**

Bu çalışmanın amacı, 1850-1925 tarihleri arasında Kilis'te yaşayan gayrimüslimlerin sosyal, ekonomik ve kültürel durumlarını ortaya koymaktır. Ayrıca gayrimüslimlerin kendi aralarında ve Müslüman halk ile olan ilişkileri, farklı yönleri ve birbirlerine bakış açıları incelenmeye çalışılmıştır. İncelediğimiz bu dönemde, gayrimüslimlerin toplumsal yaşamlarında önemli bir gelişme olduğu gözlenmiştir. Özellikle Tanzimat ve Islahat Fermanı'ndan itibaren, eğitim düzeylerini yükseltmeleri, ekonomik yönden refah içinde olan gayrimüslimlerin sosyal yaşamlarını da etkilemiş ve onlarda toplumsal bilinci uyandırmıştır. Toplumsal bilinçte Ermeniler, diğer gayrimüslimlere göre daha ileri bir düzeye ulaşmışlardır. Bunu somut olarak I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminde daha net olarak görebilmekteyiz.

Araştırdığımız bu dönem ve öncesinde, gayrimüslimlerin Müslüman nüfusa oranlarının daha az olduğu görülmüştür. Yine araştırmalarımızda gayrimüslimlerin ve özellikle Ermeniler'in sosyal, kültürel ve ekonomik bütün haklara sahip oldukları ve bunu hiçbir kısıtlama olmadan kullandıkları tespit edilmiştir. Türkiye genelinde olduğu gibi, Kilis'te de Ermeniler kadar, Rumlar ve Yahudiler de Müslümanlar ile iyi ilişkiler içinde olmuşlar; Kilis ekonomisinde söz sahibi olacak kadar önemli mevkilere gelmişlerdir. Mevcut iddiaların aksine, "Ermeni Sorunu" hiçbir zaman yaşanmamış; Türkler geçmişten günümüze hakimiyetleri altındaki gayrimüslimlere baskı ve zulüm yapmamışlardır.

Bilim Dalı Sayısal Kodu: TAR 590

İÇİNDEKİLER

Önsöz	VI
Kısaltmalar	IX
Giriş	1
BÖLÜM I	
Tanzimat Öncesi Dönemde Kilis	
A- Şehrin Fizikî Yapısı ve Nüfusu	16
1- Fizikî Yapı ve Yerleşim	16
2- Nüfus	23
B- Sosyal ve Kültürel Durum	25
1- Gayrimüslimlerin Genel Durumları	27
a) Ermeniler	27
b) Rumlar	36
c) Yahudiler (Museviler)	38
2- Gayrimüslimlerin Sosyal ve Kültürel Durumları	41
a) Gelenek ve İnanışları	41
b) Yemek Kültürleri	51
c) Dil	52
d) Eğitim	55
C- Ekonomik Durum	57
1) Tarım, Ticaret ve El Sanatları	59
2) Vergi Düzeni	65

BÖLÜM II

Tanzimat ve I. Meşrutiyet Dönemlerinde Kilis

A- Sosyal ve Kültürel Durum	70
1) Nüfus	75
2) Din ve İnanış	81
3) Eğitim	83
4) Sağlık	87
B- Ekonomik Durum.....	92
1) Ticaret ve Sanayi.....	95
2) El Sanatları.....	97
3) Vergi Düzeni.....	99

BÖLÜM III

II. Meşrutiyet, Milli Mücadele ve Cumhuriyet Dönemlerinde Kilis

A- Sosyal ve Kültürel Durum	104
1- Nüfus.....	104
2- Eğitim ve Sağlık.....	106
B- Ekonomik Durum.....	107
C- Ermeni Sorunu ve Ermeni Taşkınlıkları.....	112
1) Ermeni İsyanları ve 1915 İskânını Hazırlayan Olaylar.....	120
2) Ermeni İskânı.....	124
3) Gayrimüslimlerin Kurtuluş Savaşı Sırasında Tutumları.....	130

BÖLÜM IV

Sonuç.....	142
------------	-----

KAYNAKÇA.....	145
EKLER.....	163
ÖZGEÇMİŞ.....	169

ÖNSÖZ

Yüksek Lisans Tez konum “Kilis’te Yaşayan Gayrimüslimler (1850-1925)”dir. Bu tez ile, gayrimüslimlerin birbirleriyle ve Müslümanlar’la olan ilişkileri ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır. Ayrıca gayrimüslimlerin kendi aralarındaki ve Müslüman halkla ilişkilerindeki problemleri, farklı yönleri, birbirlerine bakış açıları da incelenmeye çalışılmıştır.

Uzun yıllardan beri Ermeniler ve onları önyargılı olarak destekleyen bazı Batılı politikacılar, ısrarla dünya kamuoyu gündeminde tutmaya çalıştıkları “*Sözde Ermeni Sorunu*”nu, Türkiye’ye bir baskı aracı olarak dayatmakta ve bu konuda çıkar sağlamaktadırlar. Bu olay, Türkiye’nin uluslar arası ilişkilerinde önemli problemler yaratmakta ve bundan sonra da yaratmaya devam edeceği düşünülmektedir. O nedenle, Türkiye bu sorunu bilimsel olarak çözmek için gayret göstermeli ve ortaya koyduğu gerçekleri tüm dünya kamuoyuna anlatmalıdır.

Selçuklu ve Osmanlılar Müslüman’a Müslüman gibi, Hristiyan’a Hristiyan gibi ve Yahudi’ye Yahudi gibi davranmışlar; Türkler ve gayrimüslimler yüzyıllarca birlikte hoşgörü çerçevesi içinde sorunsuz bir şekilde yaşamışlardır. “Sözde Ermeni Sorunu” ile ilgili iddiaların aksine, XI. yüzyılda başlayan, XIX. yüzyıl sonlarında bozulmaya yüz tutan Türk-Ermeni ilişkileri, günümüzde de zaman zaman çıkmaza girmektedir. Ancak Türkiye yine de, 23 Eylül 1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla bağımsızlık kazanan Ermenistan ile dostça ilişkiler kurmaya gayret göstermektedir. Fakat, bazı Ermeni örgütleri ve kuruluşları, olumsuz propagandalar yaparak Türkiye’nin bu iyi niyetini engellemeye çalışmaktadırlar. Ermeniler’in ileri

sürdükleri mesnetsiz toprak talepleri, sadece Türkiye ile ilgili değil; İran, Irak ve Azerbaycan gibi komşu ülkeler için de söz konusudur.

Türk-Ermeni ilişkileri konusunda Ermeni tarihçileri arasında iki farklı görüş hakimdir. Bazı Ermeni tarihçileri Anadolu'nun Türkler'e ait olduğunu gerçeğini kabul etmekte; bazıları ise Türk tarihini kendi çıkarları doğrultusunda inceleyip, bütün Anadolu'yu bir Ermeni yurdu olarak gösterebilmek için şehir tarihleri yazımına önem vererek bunları çeşitli dillerde dünya kamuoyuna sunmaktadırlar. Buna karşın Türk tarihçileri topraklarımızda yaşayan gayrimüslimlerin faaliyetleri hakkında zamanında yeterince çalışma yapamamış, bu alanda doyurucu eserler ortaya koyamamışlardır. Bu konudaki boşluk dikkate alınarak tezimizde, Kilis ve çevresindeki Ermeniler'in ve diğer gayrimüslimlerin durumları ortaya konularak mevcut iddiaların asılsız olduğu ispatlanmaya çalışılmıştır. Bugüne kadar Kilis ile ilgili böyle bir çalışmanın yapılmamış olması da, konu üzerinde yoğunlaşmamızda etkili olmuştur. Çalışmamızı şehir bazında sınırlamamızın nedeni, olayın siyasi yönünden çok sosyal, kültürel ve ekonomik bakımdan da önemli olduğunu ortaya koymaktır. Tezimizin gelecekte bu sorunla ilgili araştırma yapmak isteyenlere ışık tutacağı kanaatindeyiz.

Tezimizin I. Bölümünde içerik biraz daha ayrıntılı tutulmuş olup, gayrimüslimlerin genel durumları tek tek ele alınıp incelenmiştir. Ancak elimizdeki bilgilerin yeterli olmaması nedeniyle, gayrimüslimlerin sosyal, kültürel ve ekonomik durumları ayrı ayrı değil, aynı başlık altında verilmiştir. II ve III. Bölümlerde farklı bir format kullanılmış; ancak tezin bütünlüğünün korunmasına özen gösterilmeye çalışılmıştır.

Tezimizde Kilis'te yaşıyan ve büyüklerinden duydukları bilgileri bize aktaran kişilerden de yararlanılmıştır. Bu kişilerden öğrendiğimiz bilgiler, onların istekleri doğrultusunda ses kayıt cihazı kullanılmadan, not alma şeklinde edinilmiştir.

Çalışmalarımız esnasında yardımlarını esirgemeyen Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Cumhuriyet Arşivi çalışanlarına; Kilis Kuva-yı Milliye Derneği Başkanı Duran Kale'ye, ilerlemiş yaşına rağmen bize bilgi aktaran Mustafa Altmışık'a; Mithat Yaşar'a, Korkmaz Karcioğlu'na, Mehmet Kırıcı'ya ve Ali Karcioğlu'na teşekkür ederim. Ayrıca önerileriyle çalışmalarına katkıda bulunan danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Süleyman Ünüvar başta olmak üzere, Yrd. Doç. Dr. Celal Pekdoğan ve Yrd. Doç. Dr. Ahmet Doğu hocalarımıza da teşekkürü borç bilirim.

Kadriye Günver

KISALTMALAR

Abdullah Sermest	Abdullah Sermest Tazebay Divanı
a. g. e.	Adı geçen eser
a. g. m.	Adı geçen makale
Bkz.	Bakınız
BOA Y. E. E.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı
B. T. T.	Büyük Türkiye Tarihi
C. A.	Cumhuriyet Arşivi
d.	Dosya
D. G. B. İ. T.	Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
d. n.	Dosya No
D. N. İ. K.	Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı
Dokuz Soru ve	Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu
D. V. İ. A.	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
f.	Fihrist
Giyim	“Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku”
G. S. N	Gömlek Sıra No
H.	Hicri
H. S.	Halep Salnamesi
İ. A.	İslam Ansiklopedisi
K.	Klasör

M.	Miladi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
M. N. C. D.	Maliye Nezâreti Cizye Defteri
M. N. V.	Maliye Nezâreti Vâridat
Millet Sistemi	“Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”
Ö. N	Özel Numara
S.	Sayı
s.	Sayfa
S. D.	Salname-i Devlet
S. N	Sıra no
T. C. T. A.	Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
v. d.	ve devamı
Yahudi Milleti	“Osmanlı İmparatorluğu’nda Yahudi Milleti”
Y. A.	Yurt Ansiklopedisi

GİRİŞ

1- Coğrafi Durumu:

Akdeniz Bölgesi'nden Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne geçiş alanında yer alan Kilis, Hatay-Maraş oluğu ile Fırat Nehri arasında uzanan Gaziantep Platosu'nun güneybatı kısmında, Türkiye-Suriye sınır boylarında, 36° kuzey paraleli ve 32° doğu meridyeni arasında bulunmaktadır.¹ Kilis, Suriye sınırında bulunan Öncüpınar Sınır Kapısı'na 6 km mesafede olup, Suriye ile sınırı 111 kilometredir.² Kilis toprakları, Orta Çağ'da idarî ilişkisi olan *Azaz (Azez)*'dan ve Katma İstasyonu civarında, Adana-Halep demiryolu üzerinden geçip, 65 km ilerde Halep sınırına kadar uzanmaktadır.³

Yüzölçümü 1.521 km² olan Kilis'in⁴, denizden yüksekliği 680 metredir. En yüksek yeri, 1.000 metreyi aşmamaktadır. Kilis'te iklim de, Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz Bölgeleri arasında bir geçiş özelliği göstermektedir. Kışlar genelde serin ve yağışlı olurken; yazları sıcak geçmektedir. Kilis'te yıllık sıcaklık ortalama 16-4°; en yüksek sıcaklık 43°, en düşük sıcaklık ise -12°'dir. Gece-gündüz ısı farkı ise, 10-15°'dir. Kilis'in yıllık ortalama yağış miktarı 515.8 mm'dir.⁵ Kilis'te, haziran ayında sıcaklık gölgede 25-33° arasında değişmektedir. Yağmur mevsiminin Aralık ve Ocak aylarına rastladığı Kilis'te, kar yağışı nadir olarak görülmektedir.⁶

¹Ökkeş Kesici, *Kilis Yöresi'nin Coğrafyası*, Ankara 1994, s. 4.

²Komisyön, *İşte Türkiye*, Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılında İl İl Türkiye, Kasım 1998, s. 178.

³Besim Darkot, "Kilis", *İ. A.*, Cilt XI, Cüz 62-68, s. 806-807.

⁴Gerçek alanı 1.530 km² olan Kilis'in izdüşümü 1.521 km² olarak belirlenmiştir. Bkz. *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler Gaziantep*, Ankara 1997, s. 2.

⁵İbrahim Hakkı Konyalı, *Kilis Tarihi*, İstanbul 1968, s. 198; Komisyön, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, Ankara, s. 86-92; Komisyön, *Gaziantep*, İstanbul 1991, s. 122.

⁶Emin Bilgen, "Kilis'in Sosyal Durumu", *Atatürk Kilis'te*, (Haz: Mehmet Solmaz), Gaziantep 1968, s. 183.

İslahiye'den çıkıp, Kilis topraklarından geçerek Suriye'ye giden *Afrin Çayı* ile, *Sabunsuyu Deresi*, *Balıksuyu Deresi* ve *Sinnep Çayı* (Seve Suyu) ilin önemli su varlıklarıdır.⁷

1- Kilis'in Adı:

Kilis, Anadolu'nun ilk yerleşim yerlerinden biri olarak bilinmektedir. İngiltere'deki British Muzeum'da bulunan çivi yazılı kitabede, Kilis'in bundan 2800-3000 yıl önce var olduğuna dair bilgiler yer almaktadır. Asurlular'ın Kuzey Suriye'de egemen oldukları dönemde (M. Ö. 1840-1770), *Ki-li-zi* diye bir yerden söz edildiği çivi yazılı bir belgede (Cune İferme) geçmektedir.⁸ Ancak Irak topraklarında, Bağdat ile Musul arasında bir yere de aynı adın verildiği görülmektedir.

Konumuz ile ilgili başvurulabilecek en güvenilir kaynaklardan biri olan Halep Salnamesinde, Kilis hakkında şu bilgiler yer almaktadır: "Kilis kasabası Halep'in şimal cihetinde ve 10-12 saat uzaklığındadır. Kilis'te lisan-ı ahâli Türkçe'dir. Kilis kasabasının tarih-i binası malum değilse de, 491 sene-i hicriyyesinde ehl-i sâlibin vürûdunda mevcut ve Kalçıs namıyla olduğu gibi, VII. asır hicretinde de mevcut ve Kilize ismiyle mevsüm idiği ebu'l-fedâ tarihinde görülmüştür... Kilis'te vâkı Tekye veyahud Canbolad Bey Camii'nin 961 tarihli olan ... evkâfnamesinde ... Kilis dahi Medine-i Kilis namıyla mestûrdur."⁹

⁷Komisyon, *İşte Türkiye*, s. 178.

⁸Konyalı, *a. g. e.*, s. 31-32.

⁹*H. 1308 (M. 1891) H. S.*, Halep Matbaa-i Vilayet, s. 168.

Halep Salnamesinde de yer aldığı gibi, kasaba 1073'te Haçlı ordularının Anadolu'ya gelişi sırasında *Kalçıs*, daha sonraları *Gilze (Kilize)* olarak anılmış ve nihayetinde Kilis adını almıştır.¹⁰

M. Hartmann, eski Kilis'in Tarzime Han (şimdiki Kilis'in güneybatısında) mevkiinde olduğu ihtimaline önem verirken; *Kiepert*, haritasında Kilis'in 2 km kadar güneydoğusunda bulunan İlizi (İlezi) bahçesi denilen yeri, eski şehrin veya onun bir kısmının mevki olarak göstermiştir.¹¹

Makedonya-Pella yakınlarındaki *Cyrrhus* denilen kentin, Osmanlı kaynaklarında "*Bosna Kilisi*" veya Kilis Kalesi olarak anıldığı, Güneydoğu Anadolu'da bulunan kentin de "*Halep Kilisi*" olarak geçtiği görülmektedir. "*Cyrrhus*"ın okunuşu Kiris olup, Kilis sözcüğüne fonetik bakımdan benzemektedir. Kiris, Kiristiki Eyaleti'ne bağlı olup, Fırat'ın batı kıyılarından İskenderun Körfezi'ne kadar uzanmaktadır. Araplar tarafından "*Killiz*" olarak adlandırılan bu kente, Türkler *Kilis* adını vermişlerdir.¹² *Selahattin Çolakoğlu*, bu iki ayrı yere Kilis adı verilmesi ile ilgili iki olasılık üzerinde durmuştur. Olasılıklardan ilki; Asya'dan batıya gelen Türkmen boylarının bir kolunun bu iki ayrı bölgede yaşam sürmüş ve ilk çıkış yerlerinin ismini gittikleri iki yere de taşımış olabilecekleri şeklindedir. Diğer ise; Kilis sözcüğünün bir anlamı olduğu ve bu anlamın yaşatılmak istendiği şeklindedir.¹³

¹⁰Mehmet Solmaz, "7 Aralık Kilis'in Kurtuluşu", *Genç Kilis Gazetesi*, 7 Aralık 1954, Yıl: 1, S. 108, s. 2.

¹¹Darkot, *İ. A.*, s. 806-807.

¹²Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 25; Necmettin Birici, "Kilis'in Tarihçesi", *Kuvayı Milliye Dergisi*, (Yayın Yönetmeni: Ahmet Gündoğdu), Adana, Kasım 2000, S. 34, s. 30-31; Konyalı, *a. g. e.*, s. 31.

¹³Selahattin Çolakoğlu, *İlçe Kilis-İl Kilis*, Washington 1998, s. 9.

Bu olasılıklardan hangisinin doğru olduğu kesin olarak bilinmese de, Kilis adında birden çok mekan bulunduğu bir gerçektir.

Kilis adının VIII. yüzyılda bölgeye gelen Müslüman Türkmenler tarafından konulduğu veya Türk-Yakut ağzında Kilis sözcüğünün düz, perdahlanmış anlamında kullanılması nedeniyle günümüze böyle ulaştığı tahmin edilmektedir.¹⁴ Kilis adının Keyhüsrev, Kurus, Kirus, Kirus ve Korus şekillerinde yazılan İran hükümdarının bir yadigarı olması ihtimali olduğu gibi; Killiz ve Kilis'in Orya Nebi'ye verilen *Kirus* adından bozma olduğunu yazanlar da mevcuttur.¹⁵

Kilis'in eski çağlarda bir surla çevrili olduğu, bu sebeple de "*Kuris Kalesi*" veya Korus Kalesi olarak kaynaklara geçtiği anlaşılmaktadır. Dünyanın en eski gezginlerinden *Aliyy-i Herevî*, Halep seyahati sırasında *Korus (Kurus) Kalesi*'nden bahsederek, Orya (Urya) Nebi'nin mezarının da burada bulunduğunu belirtmiştir. Bu kale, Kilis yakınlarındadır.¹⁶ Kentin şu anki yerinde bir kale yoktur. Çünkü burası küçük bir yerleşim yeridir ve askerî açıdan önemli bir konumda değildir. Şimdiki Kilis'e Osmanlılar döneminde kale yapıldığı söylenmektedir. Ancak bu görüş pek gerçekçi olarak görülmemektedir.¹⁷

Evliya Çelebi, Celâlîler ve Com (yakın vakte kadar Kilis'e tâbi bir nahiye) Kürtler'in korkusundan şehrin *kale gibi* yüksek duvarlarla çevrildiğini belirtmiştir. Bu tespit, o bölgede evleri kerpiç veya taş yapılı bir takım köylerin bugün de göze çarpan dairevî şekilleri ve dışardan bakıldığında bir sur gibi çevrilişleri görüşüne

¹⁴Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 25.

¹⁵Konyalı, *a. g. e.*, s. 39.

¹⁶Konyalı, *a. g. e.*, s. 3.

¹⁷Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 26-27.

uymaktadır.¹⁸ Çelebi, “Bu duvarın dört tarafında *tedribe* dediği bitişik, dışa penceresiz, kırsal alanlara çıkışı sağlayan sekiz kapının bulunduğunu, bu kapılar arasında bazı evlerin dirsek-dirsek kule şeklinde ileri doğru inşa edildiklerini ve eğer önlerinde bir de hendek olsaydı, sağlam bir kale olabileceği” yorumunu yapmıştır.¹⁹ *Sacit İpekçioğlu*, “Eski Kilis” adlı şiirinde “*Caddeleri döşeli, bir evin metin kale*” mısrasıyla Kilis evlerinin kaleyi andırıldığını belirtmektedir.²⁰

Rahipler Şehri olarak da tanınan Kilis, Roma İmparatorluğu döneminde *Ciliza sive Urmagiganti* olarak adlandırılmıştır.²¹ Kilis adına Orta Çağ’da nadir olarak rastlanmaktadır. 817 yılında, *Tellmahre*’de Patrik *Dionysius*’a karşı çıkarılan isyanda da Kilis adı geçmiştir.²²

Memlûklar zamanında (1250-1517), Kiris veya Kuris diye bir kentten söz edilmemekte olup, daha çok *Azaz* adı geçmektedir. *Azaz*’ın Timur tarafından yakılıp yıkılmasından sonra, Kilis önem kazanmış ve adı sıkça geçmeye başlamıştır.²³

1568-1574 yılları arasında Halep’e bağlı bir sancak olan Kilis 1609’da *Ekrâd-ı Kilis*, 1653’te ise *Kilis* olarak adlandırılmıştır.²⁴ *Kilis*’in *Liva-i Ekrad* olarak adlandırılmasına rağmen, Kürtler burada sadece göçebe bir hayat yaşamışlardır. *Kilis* halkı Kürt değil, Türkmen’dir.²⁵

¹⁸Komisyon, *Cumhuriyet’in 75. Yılında Kilis*, s. 149.

¹⁹*Evlîyâ Çelebi Seyâhatnamesi*, (Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman), C. XIII, İstanbul 1971, s. 204.

²⁰Komisyon, *Cumhuriyet’in 75. Yılında Kilis*, s. 149.

²¹Darkot, *İ. A.*, s. 806-807.

²²Darkot, *İ. A.*, s. 806-807.

²³Darkot, *İ. A.*, s. 806-807; Komisyon, *Cumhuriyet’in 75. Yılında Kilis*, s. 26, 28-31.

²⁴Tuncer Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara 1988, s. 106, 196.

²⁵Konyalı, *a. g. e.*, s. 163.

3- Kilis'in Tarihçesi:

Kilis'in önemli bir yerleşim yeri olduğunu, bugüne kadar ortaya çıkarılan höyükler göstermektedir. Kilis'te şimdiye kadar Yavuzlu (Tilhabeş), Körahmet, Murat, Leylit, Öncüpnar, Oylum, Kumludere, Arap, Çörtan, Yeniyan ve Tilmiz Höyükleri ortaya çıkarılmıştır.²⁶ Oylumhöyük'te, Prof. Dr. *Ergin Özgen* başkanlığında yapılan kazılarda, geçmişi 9.000 yıl öncesine dayanan kent kalıntılarının bulunması, Kilis'in çok eski bir tarihe sahip olduğunu kanıtlamaktadır.²⁷ İngiltere'deki müzede yer alan çivi yazılı kitabeye göre, Kilis en aşağı bundan 2800-3000 yıl önce vardır.²⁸

Kilis'in tarihi, Orta Tunç Çağı'na kadar uzanmaktadır. Önceleri Babil'e bağlı olan Kilis, Hititler, Hurrimitanniler ve Asurlular arasında sürekli el değiştirmiştir. M. Ö. 1460'larda Halep Krallığı içinde yer alan Kilis, Hitit egemenliği altına girmiştir.²⁹ M. Ö. 1525'te Hitit Kralı I. *Hattuşil*'in (M. Ö. 1650-1620), Toros geçitlerini aşarak Kilikya üzerinden Kargamış'a kadar olan bölgeyi ele geçirdiği bilinmektedir.³⁰

Tilhabeş (Yavuzlu) civarı ve Ravanda'da yapılan araştırmalar sonucunda, bir çok Hitit yapısı bulunmuştur. Ayrıca *Kuzeyne Köyü*'nde, Hitit taş un değirmeni ortaya çıkarılmıştır. Bu da Kilis'in Hitit hakimiyeti altında kaldığını göstermektedir.³¹

²⁶Cemil Cahit Güzelbey, *Gaziantep'ten Kesitler*, Gaziantep 1992, s. 28.

²⁷Komisyon, *Kilis'i Kurtaran Kahramanlar*, Kilis 2001, s. 4.

²⁸Konyalı, *a. g. e.*, s. 32.

²⁹Komisyon, *Kilis'i Kurtaran Kahramanlar*, s. 11.

³⁰Konyalı, *a. g. e.*, s. 36.

³¹Konyalı, *a. g. e.*, s. 36.

Nitekim *M. Oğuz Göğüş*, Kilis'in M.Ö 1840-1790 arasında Hitit hakimiyeti altında kaldığını ifade etmektedir.³²

Kilis, M. Ö. 1450'de Mısırlılar'ın ve daha sonra da Asurlular'ın hakimiyetine geçmiştir.³³ 1200'lerden sonra Aramiler ve Asurlular'ın egemenliğinde kalan Kilis, Persler döneminde *II. Kiro*s tarafından ele geçirilmiştir.³⁴

Makedonyalı İskender (M. Ö. 356-323), M.Ö. 356'da İskenderun Körfezi'ne kadar inmiş; İsus'ta (Ayas Köyü) Pers hükümdarı *Daryüs* ile yaptığı savaşı kazanmıştır. Zaferini ebedileştirmek için M. Ö. 320'de *İskenderun* (Küçük İskenderiye) şehrini kuran Makedonyalı İskender, Daryüs'ü takip etmemiş; Suriye ve Finike sahilleri boyunca Mısır üzerine yürümüştür. Makedonya'daki *Kiris* Kenti'ne adını verdiği yere gelmiş; satraplıkla idare edilen Halep ve beraberinde Kilis, Makedonyalı İskender'in idaresi altına girmiştir. Bu topraklar, yaklaşık on yıl Makedonya Kralı'nın egemenliğinde kalmıştır. İskender'in M. Ö. 323'te ölümü ile, imparatorluk üç generali arasında paylaştırılmış, *Kiris* ve çevresi de *General Selefski*'ye düşmüştür.³⁵

³²M. Oğuz Göğüş, *İlk İnsanlardan Bugüne Çeşitli Yönleriyle Gaziantep*, s. 365; Birici, *a. g. m.*, s. 30.

³³Konyalı, *a. g. e.*, s. 278.

³⁴Komisyon, *Kilis'i Kurtaran Kahramanlar*, s. 11.

³⁵Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 26-27; Birici, *a. g. m.*, s. 30-31; Konyalı, *a. g. e.*, s. 40-42, 86-87.

Kilis, Antakya merkez olmak üzere kurulan Selekiler Devleti'ne 227 yıl bağlı kalmıştır (M. Ö. 281- M. Ö. 64).^{*} Nitekim, *Oylumhöyük* kazılarında Selekiler'e ait sikkeler bulunmuş olması, bu durumu kanıtlamaktadır. Bu dönemde Kilis Halep'ten daha önemli olup, o zaman adı *Birva* olarak geçen Halep, Kilis'e bağlıdır. Romalılar'ın gelişi ile Selekiler Devleti ortadan kalkmış ve M. S. 95 yılına kadar Kilis bir Roma eyaleti olmuştur. Kent, bu dönemde daha fazla gelişmiştir.³⁶ Konyalı, Kilis çevresinde bir çok Latince kitabeye rastlandığını belirtmiştir.³⁷ Karnebi Köyü'nde tuğladan yapılmış ve 2.500 yıl öncesine ait olan lahit, Tahtalı Köyü'ndeki tanrıça ve Türkiye-Suriye hattı üzerindeki Horoz Kalesi kalıntıları, Kilis'in Roma döneminde var olduğunu kanıtlamaktadır. M. S. 175'te Roma İmparatoru *Marcus Ovaliyus*'un ölümüyle, Kilisli General *Ovidiyus Kasiyus*, İmparator ve Doğu İlleri Genel Valisi tayin edilmiştir.³⁸

Roma İmparatorluğu'nun parçalanması ile, Doğu Roma İmparatorluğu'nun (Bizans) sınırlarında kalan Kilis, o dönemde Suriye eyaletine bağlıdır.³⁹ Bu tarihten itibaren önemini kaybeden Kilis, bir çok savaşa meydan olmuştur. Bu savaşlar yüzünden Kilis harabeye dönmüş; şehir halkının doğuya doğru göç etmesi, bugünkü Kilis'in oluşmasını sağlamıştır.⁴⁰

Hz. Ömer'in Şam ve çevresini almak için görevlendirdiği askerlerin başkumandanı olan *Ebu Ubeyde bin Cerrah*, Kilis'i savaşız bir şekilde İslâm

* Burada Büyük İskender'in hakimiyetinde geçen on yıl da eklenmiştir. Basit bir hesaplama; 281-64=217, 217+10=227.

³⁶Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 26-27; Birici, *a. g. m.*, s. 30-31.

³⁷Konyalı, *a. g. e.*, s. 40-42, 86-87.

³⁸Şinasi Çolakoğlu, "Kilis'in Tarihçesi", *Atatürk Kilis'te*, (Haz: Mehmet Solmaz), Gaziantep 1968, s. 206; *H. 1308 H. S.*, s. 168-169.

³⁹Konyalı, *a. g. e.*, s. 42-43.

⁴⁰Kadri Kilisli, *Kilis Tarihi*, İstanbul 1932, s. 39-40.

topraklarına katmıştır (638). Bu dönemde Azez'e bağlı olan Kilis, Müslümanlar'ın Bizans'a yaptıkları akınlar sırasında, *avasım* denilen sınır bölgesi olarak kullanılmıştır. Kilis, XI. yüzyıla kadar Müslümanlar ile Bizans arasında el değiştirmiştir.⁴¹

Kilis'in özellikle ilmî ve mantık müesseseleri, camii ve ziyaretgâhları İslâm dünyasında önemli bir yeri olduğunu ispatlar. Hicret'in 110. yılında (732) yapılmış olan Ulu Cami Emeviler'e ait olup, Kilis'in Emeviler döneminde önemli bir yerleşim yeri olduğunu gösterir. *Harun Reşit* ve *El Mehdî* dönemlerinde Abbasi hizmetine giren Türkmenler, VIII. yüzyılda Kilis'e yerleştirilmişlerdir. Nitekim, Roma stili Arap mimarisi tarzında yapılmış olan *Ravanda Kalesi*'nde, Abbasiler'e ait bir kitabe bulunması, Kilis'in Abbasi hakimiyeti altında kaldığına delalet eder.⁴²

Avasım denilen sınır boylarına yerleştirildikten sonra güçlenen ve sayıca çoğalan Türkmenler, çeşitli bölgelere vali olarak atanmışlardır. Orta Asya'dan gelen Türkmen göçlerinin artmasıyla, Büyük Selçuklu Devleti kurulmuş; Suriye Valiliği de *Tutus*'un yönetimine bırakılmıştır.⁴³ Türkmenler, Anadolu Selçukluları zamanında göçebe bir hayat sürdürürlerken; Osmanlı döneminde Arap ve Kürtler'e karşı bir güvenlik unsuru olarak Halep ve çevresinde iskân ettirilmişlerdir. Bu çevreye yerleşenler arasında bulunan Kayılar'm, Kilis'te kent yaşantısına geçtikleri ve Kilis

⁴¹Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 26; Hakkı Dursun Yıldız, *D. G. B. İ. T.*, C. VII, İstanbul 1992, s. 349, 352; Neşet Çağatay, *İslâm Tarihi*, TTK, Ankara 1993, s. 343.

⁴²Mustafa Hulûsi Özalp, "Tarihte Kilis", *Gaziantep Kültür, Fikir ve San'at Dergisi*, (Editör: Hulûsi Yetkin, Halit Ziya Biçer), C. IX, S. 98, Gaziantep 1966, s. 45-46.

⁴³Darkot, *İ. A.*, s. 806-807; Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 26, 28-31.

ağzının oluşmasına etki ettikleri bilinmektedir.⁴⁴ Kilis Türklerinin, Kıpçak lehçesiyle konuştukları da ileri sürülmektedir.⁴⁵

Mustafa Akdağ, XIII. yüzyıl sonlarından XV. yüzyıl ortalarına kadar, Halep'teki etnik unsurun, köken ve tarih bakımından eski Türkmen boylarına dayanan Türk ahali olduğunu ve yerleşik hayata tamamen geçildiğini belirterek Türkmenler'in Kilis'e etkisini onaylamaktadır.⁴⁶ Bayad, Döğer, Avşar, Beğ'dili, Karkın, Peçenek, Çepniler, Eymür (Eymir), İnallu, Ala-yuntlu, Yüreğir ve Kınık Türkmenleri, Kanuni Sultan Süleyman'ın ilk yıllarından itibaren Halep'te görülmüşlerdir.⁴⁷ *Mustafa Güzelhan*, Antep ve çevresine gelip yerleşen Türkler'in kökeninin Musul, Sivas ve Konya olduğunu belirtmiştir.⁴⁸

X. yüzyılda *Hamedanoğulları*'nın hakimiyeti altında bulunan⁴⁹ Kilis, Selçuklu atabeyleri yönetiminde de kalmıştır. M. S. 1065'te, Zengiler'in Halep Atabeyi *Nureddin Mahmud Zengi*'nin (1146-1174) askerleri buraya yerleştirilmişlerdir. Bölgeye yerleştirilen Türkmenler, Haçlı Seferleri sırasında Hristiyanlar'a karşı bir kale vazifesi görmüşlerdir.⁵⁰ Kilis Haçlı saldırıları sonrasında

⁴⁴Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 34-37; *Abdullah Sermest Tazebay Divanı*, (Haz: Abdullah Şahin), Ankara 1999, s. 4. Hasan Şahmaranoğlu, yaptığı araştırma ile, Kayılar'ın Kilis ağzını etkiledikleri kanıtlanmaktadır. Bkz. Hasan Şahmaranoğlu, "Osmanlı Saray Ağzı ve Kilis Ağzı Üzerine Yapılan Bazı Değerlendirmeler", *Kent Gazetesi*, 8-10 Eylül 2001, s. 3.

⁴⁵Necdet Sevinç, *Gaziantep'te Yer Adları ve Türk Boyları, Türk Aşiretleri, Türk Oymakları*, İstanbul 1983, s. 130.

⁴⁶Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559)*, C. II, İstanbul 1995, s. 24.

⁴⁷Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul 1999, s. 245, 266, 281 v. d.

⁴⁸*Ayıntap Tarihinden Notlar*, (Haz: Mustafa Güzelhan), Gaziantep Kültür Derneği, Gaziyurt Matbaası, Gaziantep 1959, s. 74.

⁴⁹Konyalı, *a. g. e.*, s. 6.

⁵⁰Özalp, *a. g. m.*, s. 8; Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1982, s. 19.

Urfa (Edessa) Kontluğu'na bağlanmıştır (1151). Kısa bir süre sonra tekrar Türkmenler tarafından alınan Kilis, 100 yıl kadar atabeylerin yönetiminde kalmıştır.⁵¹

Selahaddin Eyyûbi, Mısır'daki valiliğini bir devlete dönüştürüp, Kilis'i de bu bölgeye katmıştır. 1250'den sonra bölge, Halep'le beraber Memlûk egemenliğine geçmiş; 1516'ya kadar 266 yıl Memlûk hakimiyeti altında kalmıştır. Kilis, Memlûklar'ın hakimiyeti altında kent olarak gelişmemiş, köy-kent yaşamını sürdürmüştür. Bu sebeple, Memlûk döneminde Kilis'ten çok, Azez'in adı geçmektedir.⁵²

Kilis 1393'te Bağdat, Kuzey Irak, Halep ve Azez ile birlikte Timur'un eline geçmiştir. Azez'in Timur tarafından yakılıp yıkılmasından sonra, halk Kilis'e göçerek burayı kurmuş veya mevcut köy Kilis olarak gelişmiştir.⁵³

Kilis *Dulkadiroğulları Beyliği* tarafından da yönetilmiştir. 1515'te Memlûklar'dan Ayıntab'ı alan⁵⁴ Dulkadiroğulları'nın bölgedeki hakimiyeti, 1516'da son bulmuştur.⁵⁵ 1519'da Halep'te düzenlenen bir evkaf defteri kayıtlarında, Dulkadiroğulları Beyliği'nden bir çok kişinin vakfına rastlanmış olması,⁵⁶ beyliğin kalıntılarının hâlâ var olduğunu gösterir. Antep, Halep'e bağlı bir sancak olduğuna göre, Dulkadiroğulları'nın etkisi Kilis'te de görülmüştür. Kilis Türkmenleri'nin kullandıkları sözcüklerin yer aldığı kanunnameler, bunların içerdiği kurallar, kültür ve yaşam beraberliğini açıkça gösterdiği gibi, *Ağcakent* gibi bazı Kilis köylerinin

⁵¹Darkot, İ. A., s. 806-807; Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 26, 28-31.

⁵²Konyalı, a. g. e., s. 254.

⁵³Darkot, İ. A., s. 806-807; Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 26, 28-31.

⁵⁴Yılmaz Öztuna, B. T. T., C. II, İstanbul 1977, s. 51.

⁵⁵Akdağ, a. g. e., s. 24.

⁵⁶Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 41-43.

Dulkadiroğulları'nın tımar veya hassı olarak Halep Evkaf Defteri'nde yazılmış olması, bu beyliğin etkisini kanıtlamaktadır.⁵⁷

Kilis asıl önemini, XVI. yüzyılda Yavuz Sultan Selim (1512-1520) tarafından Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra kazanmıştır. Daha önce köy-kent niteliği taşıyan Kilis, Mercidabık Savaşı sonrasında kentleşme özelliği göstermiştir. Kilis, Mercidabık Savaşı sırasında Osmanlılar'a yardım eden Canbolad Ailesine yurtluk olarak verilmiştir. Canbolad Bey'in kentte yaptığı imar faaliyetlerinin karşılığı olarak Kilis sancak, kendisi de sancakbeyi olmuştur.⁵⁸ XVII. yüzyılda Kilis ve Halep taraflarına yerleşmiş geniş bir aileden olan Canbolad oğullarından Ali Paşa, Celali İsyanlarına katılmıştır.⁵⁹ Canbolad oğlu Ali Paşa, İslâmî devlet teşkilatında egemenliğin alâmetlerinden olan sikke bastırmak suretiyle bağımsızlığını ilan etmiş, adına hutbe okutmuş ve Suriye'de bağımsız bir devlet kurmuştur.⁶⁰

Kilis, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) tarafından en sevdiği zevcesine hediye olarak verilmiştir.⁶¹ Valide sultanlara has olarak verilen Kilis, bazen mütesellimler tarafından da idare edilmiştir. Bunu Evliya Çelebi'nin Kilis ile ilgili verdiği bilgilerde de görebilmekteyiz: "Kilis, Halep Eyaleti'nde sancaktır. Fakat valide sultanların hassıdır. 70 yük (100.000 akçe= 1 yük) akçe ile iltizam olunur. 300 payesi ile sadaka olunur bir şerif kazadır".⁶²

⁵⁷Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 33-34.

⁵⁸Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 44.

⁵⁹Yıldız, *D. G. B. İ. T.*, C. X, s. 423-424.

⁶⁰Konyalı, *a. g. e.*, s. 305-307.

⁶¹Özalp, *a. g. m.*, s. 45-46. Çolakoğlu, Kilis'i Kösem Sultan'a I. İbrahim'in verdiğini belirtmiştir. Bkz. Selahattin Çolakoğlu, "Tarih'te Kilis", *Atatürk Kilis'te*, (Haz: Mehmet Solmaz), Gaziantep 1968, s. 176.

⁶²Evliyâ Çelebi, *a. g. e.*, s. 203; Konyalı, *a. g. e.*, s. 10.

XVIII. yüzyıl ortalarından XIX. yüzyıl başlarına kadar, bazen mütegalibe ve derebeylerinin emrine girmiş olan Kilis, 1831'de Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından işgal edilmiştir. Bu işgal sırasında, şehrin batı tarafında halktan alınan ağır vergiler ile büyük bir kışla yapılmış; Mısırlı askerler gittikten sonra bu kışla harap olmuştur.⁶³

H. 1258 (M. 1842) tarihinde, *Halep Valisi Esat Paşa* tarafından gönderilen Haremeyn Vakıfları hakkındaki buyruhduda Kilis ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır: "Antakya, Antep, Kilis'teki Haremeyn vakıfları Halep Vakıflar idaresine tabi olmakla bu vakıfların beratla kaymakamları tarafından idare edileceklerdir". H. 1270 (M. 1854) yılına ait buyruhduda ise; "Kilis Kaymakamı Hasip Paşa ile Antep Kaymakamlığına yazılan buyruhduda her iki kazanın vakıf işlerinin kontrolü ve yoklaması için Halep Vakıflar idaresi katiplerinden Hüseyin Efendi'nin görevlendirildiği"⁶⁴ bildirilerek Kilis'in Halep'e bağlı olduğu ifade edilmektedir.

H. 1286 (M. 1869) yılında, Azez'in de bağlanması ile Kilis daha da büyümüştür.⁶⁵

2.10.1332 (M. 24 Ağustos 1914)'de Halep'ten ayrılarak Antep'e bağlanan Kilis,⁶⁶ 10.R.1333 (M. 25 Şubat 1915)'te Antep'ten ayrılarak, tekrar Halep'e bağlanmıştır.⁶⁷ Kilis, I. Dünya Savaşı sırasında Halep'in İtilaf devletlerince işgal edilmesi üzerine bağımsız bir sancak olmuştur.⁶⁸

⁶³Darkot, İ. A., s. 806-807.

⁶⁴*Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicilleri (M. 1841-1886)*, (Haz: Cemil Cahit Güzelbey), C. 144-152, Fasikül 2, Gaziantep 1966, s. 37.

⁶⁵BOA, Y. E. E., H. 1286.

⁶⁶T. C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği, D. N: 30, S. N: 61, (1332.2.10. 1333.R.10).

⁶⁷C. A., Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı, D. N: 222, G. N: 17.

⁶⁸Göğüş, a. g. e., s. 58, 365.

Atatürk, 27 Ekim 1918'de saat 20.00'de, Yaveri *Cevat Abbas Bey* ile Kilis'e gelmiş ve burada düşmana karşı milis birliklerinin kurulmasından memnun olmuştur. Konuk edildiği Mevlevihane'de Kilis ileri gelenleri ve halkı toplayan Atatürk, "Savaşın henüz bitmediğini, asıl bundan sonra Kurtuluş Savaşı'nın başlayacağını ve ona göre hazırlanmaları gerektiğini"⁶⁹ söylemiş; halkın olumlu yaklaşımından da memnun kalmıştır.

Halep ve çevresini işgal eden İngilizler'in misafir sıfatı ile liman ve İskenderun-Halep yolundan yararlanabileceklerine dair, Ahmet İzzet Paşa Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı'na bir telgraf göndermiştir.⁷⁰ İngilizler, birkaç subay ve yiyecek alma bahanesiyle Kilis'e gelip mahalli idareden izin almışlar; kışı burada geçireceklerini söylemişlerdir. Daha sonra Hint askerlerini getirip, Kilis'i 6 Aralık 1918'de resmen işgal etmişlerdir.⁷¹ İdadi binasına yerleşerek eğitimi durduran İngilizler, telgrafhaneyi işgal ederek bütün haberleşmeyi ele geçirmişlerdir. Kentte bulunan Ermeniler'in kışkırtmaları ile İngilizler, halka baskı uygulamaya başlamışlardır. İngilizler evleri basarak silah toplamışlar; ayrıca halkın elindeki tarım ürünlerini değerinin altında bir fiyatla ya da zorla elde etmişlerdir.⁷²

Kilisli Mustafa Altınışık'in anlattıklarına göre; İngilizler Kilis'te 15 gün kadar kalmışlardır.⁷³ Ancak kaynaklar bu sürenin daha uzun olduğunu

⁶⁹Cemil Cahit Güzelbey, *Cenâniler*, İstanbul 1984, s. 87-88.

⁷⁰*Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Yıl: 8, Haziran 1959, S. 28, 740 numaralı belge.

⁷¹Behçet Kemal Yeşilbursa, *Türk Basınında Güney Cephesi Ermeni Olayları (1919-1921)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 1988, s. 82; Özalp, *a. g. m.*, s. 64-65.

⁷²Komasyon, "Gaziantep", *Y. A.*, C. IV, s. 2979.

⁷³Mustafa Altınışık 1911 Kilis doğumlu olup, Kilisliler tarafından Şih Dede olarak tanınmaktadır. Altınışık'tan alınan bilgiler, kendisiyle yapmış olduğu röportajla elde edilmiştir.

göstermektedir.⁷⁴ Nitekim Kilis Kuva-yi Milliye Derneği üyelerinden *Duran Kale*, işgal süresinin 8 ay olduğunu belirtmiştir.⁷⁵

İngilizler yaptıkları gizli anlaşmalar gereğince, Paris Barış Konferansı'ndan sonra Antep, Urfa ve Maraş'ı Fransızlar'a bırakmışlardır. Fransızlar kenti 29 Ekim 1919'da İngilizler'den devralmışlardır. Kilis'in siyasi hududu Ankara Antlaşması'na kadar şöyle belirlenmiştir: Kazanın en verimli toprağı ayrılarak Azaz'ın bir saat güneyine kadar olan kısım Kilis'e bırakılmıştır. Bu hudut, General Allanbi Hattı ile sınırlandırılmıştır.⁷⁶ Kentin Fransızlar tarafından işgal edilmesi üzerine (Kenti işgal eden Fransız askerleri içinde Cezayirli ve Ermeniler çoğunluğu teşkil etmişlerdir), 1919 sonlarında Kilis'te Kuva-yi Milliye birlikleri oluşturulmaya başlanmıştır. Kilis halkı, Fransız işgallerinin Ermeni işgalleriyle birleşmesinden sonra tepki göstermeye başlamıştır.⁷⁷

Fransızlar ve Ermeniler ile yapılan mücadeleler neticesinde 20 Ekim 1921'de Fransa ile imzalanan *Ankara Antlaşması* ile tespit edilen sınır çizgisi, Kilis bahçelerinin büyük bir kısmını Suriye topraklarında bırakmıştır.⁷⁸ Bu arada Kilis, 1924'te yapılan genel bir düzenlemeyle ilçe olarak Gaziantep'e bağlanmıştır.⁷⁹

1926'da Türkiye-Suriye arasında yapılan sınır incelemeleri sonucunda, bu durum bir dereceye kadar düzeltilmiş; bahçelerin bir kısmıyla birkaç köy yeniden

⁷⁴Saadettin Gömeç, bu sürenin bir yıla yakın olduğunu (11 ay) belirtmiştir. Bkz. Saadettin Gömeç, *Milli Mücadelede Gaziantep*, Ankara 1989, s. 23; Konyalı, *a. g. e.*, s. 177.

⁷⁵Mimar olan Duran Kale, 1938 Kilis doğumdur. Kale, aynı zamanda, Kilis Kuva-yi Milliye Derneği üyelerindedir.

⁷⁶Özalp, *a. g. m.*, S. 100, s. 86.

⁷⁷Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 68-70; *Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz*, (Derleyen: Yalçın Özalp), Ankara 1996, s. 444, 507-511, 521-522; Yalçın Özalp, *Millî Mücadele'nin İlk Zaferi*, Kahramanmaraş 1984, s. 40; Neclâ Başgün, *Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1970, s. 81.

⁷⁸Darkot, *İ. A.*, s. 806-807.

⁷⁹Göğüş, *a. g. e.*, s. 58, 365.

sınırlarımıza dahil edilmiştir.⁸⁰ 03.06.1995'te Bakanlar Kurulu kararıyla il statüsü kazanan Kilis, Türkiye'nin 79. ili olmuştur.⁸¹

⁸⁰Darkot, *İ. A.*, s. 806-807.

⁸¹Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 99.

BÖLÜM I

TANZİMAT ÖNCESİ DÖNEMDE KİLİS

A- Şehrin Fizikî Yapısı ve Nüfusu:

1- Fizikî Yapı ve Yerleşim:

Tedribeli* bir kale içinde olan Kilis'te, sokaklar dar; evlerse birbirine yakın ve genelde üst üsteymiş görünümündedir.⁸² Kilis'in mahalleleri, yapı bakımından Halep mahallelerine benzer özellik taşımaktadır.⁸³ Halep'teki mahalleler oldukça büyüktür. Marcus, Halep'teki mahallelerde genelde Müslüman ve Hristiyan ayrımı yapıldığına dikkat çekmiştir.⁸⁴ Çolakoğlu da, Kilis'teki mahallelerin etnik ve din farklarına göre bölümlere ayrıldığını ifade etmiş; örnek olarak da Arapar, Yahudi, Çerkezler, Demirciler, Okçular, Tırıklı, Fellah Kasteli, Eşref Kasteli, Deveciler Mahallelerini vermiştir.⁸⁵

Bu bilgilere göre, gayrimüslimlerin neden Müslümanlar ile ayrı mahallelerde yaşadıkları sorusu akıllara gelebilir. Gayrimüslimlerin Müslüman mahallelerinde yaşamaları yasak olmasa da, bu durum pek de hoş karşılanmamış; hatta gayrimüslimlerden Müslüman mahallelerindeki evlerini satmaları istenmiştir. Bunun sebebi, ibadet şekillerinin farklı olması ve bu nedenle ortaya çıkabilecek sorunların

* Tedribe bitişik, dışa penceresiz, kırsal alanlara çıkışı sağlayan sekiz kapıdır. Bkz. Evliyâ Çelebi, *a. g. e.*, s. 204.

⁸²Konyalı, *a. g. e.*, s. 625-627.

⁸³Halep, Şam, Urfa, Antakya ve Gaziantep evleri Suriye ve Güneydoğu Anadolu evleri grubuna girmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi*, Ankara 1984, s. 65-66.

⁸⁴Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity, Aleppo in the Eighteenth Century*, New York 1989, Columbia University Press, s. 316'dan naklen Suraya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, (Çev: Elif Kılıç), İstanbul 2000, s. 165.

⁸⁵Selahattin Çolakoğlu, *Gap'ın İki İli Kilis-Gaziantep*, Ankara 2000, s. 8.

önlenmek istenmesidir.⁸⁶ Ancak Kilis'te görüşmeler yaptığımız bazı kişilerden edindiğimiz bilgiler, bu bilgilerle çelişmektedir. Mustafa Altınışık, Ermeniler'in genelde *Hacı Cumbuş Camii*'nden *Akcurun* ve *Şörhabil*'e kadar olan yerlerde yaşadıklarını anlatmıştır.⁸⁷ Duran Kale kendisine anlatılanlara dayanarak, gayrimüslimlerin ayrı mahallelerde değil, Türkler ile aynı mahallelerde beraber yaşadıklarını belirtmiştir.⁸⁸ Hasan Şahmaranoğlu ise, Yahudiler'in bugünkü Necip Asım Sokağı'nda oturduklarını ifade etmiştir.⁸⁹ Gayrimüslimler ile Müslümanlar ne kadar iyi anlaşmış olsalar da, ayrı mahallelerde iskân etmiş olma ihtimallerinin yüksek olduğu görülmektedir.

Kilis'in, 1519 ve 1590 yıllarına ait olan iki mufassal (tafsilâtli, açıklamalı) defteri vardır.⁹⁰ 1519 tarihli deftere göre, Kilis'in dört mahallesi bulunmaktadır.⁹¹ 1590'da mahalle sayısı altıya yükselmiştir. Bunlar; "Kıbeliyye, Meşşâta ile Calciyan, Kızılca, Kanee, Sübbat ve Çukurfasıl" Mahalleleridir.⁹²

Kilis'te kentleşme süreci 1519'da başlamıştır. Kasabada, o zaman adı "*Hamam-ı Atik*" olan Eskihamam, bir boyacı dükkânı (yıllık vergisi bin akçe), bir sipahi pazarı, bir yağhane (mahsere) ve iki cami (Ulu Cami ve Pirlioğlu veya Alacacı

⁸⁶İbrahim Meral, *Mütareke'den Cumhuriyet'e (30 Ekim 1918-29 Ekim 1923) Azınlıkların Sosyal, Ekonomik, Demografik Yapısı ve Dış Ülkelerle Olan İlişkileri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1998, s. 89.

⁸⁷Mustafa Altınışık.

⁸⁸Duran Kale.

⁸⁹Hasan Şahmaranoğlu 1935 Kilis doğumlu olup, bize aktardığı bilgiler büyüklerinden duyduğu öğrendiği bilgilerdir.

⁹⁰Bu defterler Ankara'da Kuyud-u Kadîme Arşivi'nde yeni 171, eski 150 numaralı defterlerdir. Defterin 48/B 179/A yaprakları arasında Kilis ile ilgili bilgiler vardır.

⁹¹Konyalı, *a. g. e.*, s. 145.

⁹²*Demokrat Kilis Gazetesi*, 21 Eylül 1955, Yıl: 1, S. 63-64, s. 2; Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 44; Konyalı, *a. g. e.*, s. 143.

Cami) mevcuttur.⁹³ Bu dönemde Kilis'te cami-hamam-çarşı üçlüsünün bir arada bulunması, kentleşme sürecinin yaşandığının kanıtıdır. Mahsere, hamam, boyahane, mahalle gibi yapıların köylerde olmadığı düşünülürse, şu iki olasılıktan söz edilebilir: Bu yapılar ya Memlûklular döneminden kalmıştır, ya da Kilis Osmanlı yönetimine geçtikten sonra birkaç yıl içinde yapılmıştır.⁹⁴

III. Murad zamanında (1574-1595) köylükten kasabalığa terfi eden Kilis hakkında, 1590 tarihli belgede şu bilgiler yer almaktadır: "Kilis, daha önce bir yerde Cuma namazı kılınan küçük bir yerdı. Bu nedenle, eski defterde karye diye yazılmıştı. Resm-i mücerred, resm-i bennâk alınırdı. Canbolad Bey Kilis'i tasarruf ederken, burada cami (Canbolad veya Tekye), tekye, üç hamam, iki kervansaray ve bezezistan (Kapalı çarşı), iki pazar yeri yaptırmış ve imar etmiştir. Şimdi Kilis, altı yerde cuma namazı kılınır bir kasaba olmuştur. Saadetlû padişahın başı sadakası olarak, resm-i bennâk, resm-i mücerred vergileri kaldırılmıştır. Zamanın padişahı III. Murad, defterin yazılmasını Kilis Sancakbeyi Canbolad Hüseyin Paşa'dan istemiş; defter bu istek üzerine yazılmıştır. Defterde kanun denilen bazı kurallar da vardır"⁹⁵

Anadolu kentlerinde, birkaç evin kullandığı tarîk-ı hâss adı verilen özel yollar vardı; ancak bunların sayısı fazla değildi. Oysa Halep'te bu yolların sayıca fazla olduğunu görüyoruz.⁹⁶ Bu geleneğin bir parçası olan dar sokaklar, mahallelere girip-

⁹³Birici, *a. g. m.*, s. 32; Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 43; Konyalı, *a. g. e.*, s. 158-159.

⁹⁴Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 43-44.

⁹⁵Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 44; Konyalı, *a. g. e.*, s. 148-149. Kilis'in kasaba haline gelmesi, Demokrat Kilis Gazetesi'nde 1520-1574 arası olarak verilmiştir. Bkz. *Demokrat Kilis*, s. 2.

⁹⁶Marcus, *a. g. e.*, s. 282, 294'ten naklen Faroqhi, *a. g. e.*, s. 178.

çıkanların denetlenebilmesi içindi. Arabaların geçebileceği sokak sayısı az olduğu gibi, çıkmaz sokaklar da mahallelerde sık rastlanan bir özellikti.⁹⁷

Mahallelerin dış dünyaya kapalı kalmasının nedeni, bir ölçüde zanaatkar ve tüccarların evleri ile iş yerlerinin farklı yerlerde olmasıdır. Özellikle han ve kapalı çarşıların olduğu bu semtlerde, sürekli oturanlar çok azdır.⁹⁸ Dolayısıyla mahallelerin niteliği ve buralarda oturan insanların değişme süreci uzamaktadır. Bu özellik günümüzde de kısmen görülmektedir.

Günlük gereksinimlerin her zaman kent merkezindeki çarşılarından karşılanması mümkün olmadığından, bazı şeylerin mahalle arasında da satıldığı olurdu. Örneğin fırınlar ile çabuk bozulacak yiyeceklerin satıldığı yerler, müşteriye daha yakın olması için mahalle aralarında yer alırdı. Aynı şey, sık gidilen hamamlar için de geçerliydi.⁹⁹ XVIII. yüzyılda Halep'te yoldan geçen kadınlara sarkıntılık yapan kişiler hakkında kayıtlar olması, kadınların mahalle aralarında diledikleri gibi gezebildiklerini göstermektedir.¹⁰⁰

Kilis'te evlerin duvarları, genelde taştan yapılmıştır. Evlerin kapıları, çoğunlukla dehlize açılmaktadır. Çoğu iki katlı olan evlerin, sokağa açılan penceresi yoktur. Evlerin tüm pencereleri, iç avluya açılmaktadır. İçleri geniş, ferah ve aydınlık olan evlerin, ayrıca yüksek duvarlı avlusu, yazın oturmak için eyvanı ve küçük bahçesi de bulunmaktadır.¹⁰¹

⁹⁷Faroqhi, *a. g. e.*, s. 166.

⁹⁸Surayı Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, İstanbul 1994, s. 23-48.

⁹⁹Marcus, *a. g. e.*, s. 293-295'ten naklen Faroqhi, *a. g. e.*, s. 166-167.

¹⁰⁰Marcus, *a. g. e.*, s. 294'ten naklen Faroqhi, *a. g. e.*, s. 167.

¹⁰¹Darkot, *I. A.*, s. 806-807; Konyalı, *a. g. e.*, s. 625-627.

Evlerin birbirine yakın olmasına rağmen, bir ev inşa edilirken pencerelerin komşu evlerin içine bakmayacak şekilde düzenlenmesine dikkat edilirdi. Bu kurala uymayanlar mahkemeye bile verilirdi. Halep'te de evler doğrudan birbirinin içine bakmasa da, komşular birbirinin aile sorunlarından haberdar olurdu. Bu evlerin birbirine yakın olması ve bahçeli yani avlulu olmasından kaynaklanıyor olabilir. Hamamlarda, kahvelerde ve kadınların ahabap ziyaretlerinde karşılıklı haber alınıp verilebiliyordu.¹⁰² Halep sokaklarının, toplumsal açıdan kapalı bir yaşam sürdürdüğünü söyleyemeyiz.

Osmanlı ev stilinde evler iç içe yapılmayıp, bir odadan diğerine geçilmeyecek şekildedir. Evde yaşam, genelde sofada geçirilmektedir. Bu yaşam düzeni, kısmen oturma ve yatma mekanlarının birbirinden ayrı olması anlayışının bulunmamasından kaynaklanabilir. Oturma mekanında ayrı bir mutfak genelde olmayıp, ayrı mutfak sadece büyük evlerde görülmektedir.¹⁰³ Ancak Oğuz Göğüş, her evin mutlaka bir de mutfağı olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁴

XVI ve XVII. yüzyıllarda aileler, evlerin genelde küçük olması sebebiyle, tek aile olarak yaşıyorlardı.¹⁰⁵ Genelde birbirine komşu ailelerin çoğu arasında akrabalık bağı vardı. Yani geniş aile yapısı olmamakla beraber, akraba ilişkileri komşu olunarak korunmaya ve devam ettirmeye çalışılmıştır.¹⁰⁶

¹⁰²Marcus, *a. g. e.*, s. 282, 294'ten naklen Faroqhi, *a. g. e.*, s. 178.

¹⁰³Faroqhi, *a. g. e.*, s. 170.

¹⁰⁴Göğüş, *a. g. e.*, s. 223.

¹⁰⁵Faroqhi, *a. g. e.*, s. 168-169.

¹⁰⁶Faroqhi, *a. g. e.*, s. 166.

Ev, genelde erkeğin mülkiyetinde olmasına rağmen, ev sahibi kadınlara da rastlanmaktadır.¹⁰⁷ XIX. yüzyıla kadar, gayrimüslimlerin ev kültürleri de Müslümanlar'ınkinden farklı değildir. Parası olanlar yöre üslûbuna uygun evler yaptırabiliyor; ayrıca gayrimüslimler ile Müslümanlar'ın birbirlerine ev sattıkları da oluyordu.¹⁰⁸

Oturma odalarının çoğunun kuş penceresi denilen üst pencereleri vardır. Eski evlerde yazın yemeklerin ve etlerin bozulmasını önlemek amacıyla, içinde sürekli hava akımı bulunan dehlizlere kafesli dolaplar yapılmıştır. Bunlar buzdolabı görevi yapmıştır. Şehirde bu çeşit evlerin sayısı yüzleri aşar. Her evin kuyusu, mağara denilen bodrumu, çamaşır yıkamak için küllükleri, pestil ve sucuk yapmak için üzüm ezilecek taştan yapılmış curunu*, ahır ve samanlığı vardır. Ev avlularında üzüm asmaları, nar, narenciye ve meyve ağaçları ve çiçek dikmek için yerler bulunur. Evler yerli ak taştan yapılmıştır. Kapılarının çoğu taş kemerlidir. Her ev küçük bir kale görünümündedir.¹⁰⁹

Odalarda şirvanlar, raflar ve ağzı açık denilen dolaplar bulunurdu. Giysiler ve eşyalar, gömme dolaplarda ya da sandıklarda saklanırdı. Tepedeki büyük gözlere yorganlar; küçük raflara kitap, kutu ya da lâmba konurdu.¹¹⁰

Mahalle yapısı ve ev kültürünü inceledikten sonra, Tanzimat öncesi dönemde Kilis'in nüfus yapısını incelemek yerinde olacaktır.

¹⁰⁷Faroqhi, *a. g. e.*, s. 168-169.

¹⁰⁸Faroqhi, *a. g. e.*, s. 179.

* Curun, banyoda bulunan, kova işlevi gören, taştan yapılmış çukurca su kabıdır.

¹⁰⁹Konyalı, *a. g. e.*, s. 625-627.

¹¹⁰Faroqhi, *a. g. e.*, s. 176.

2- Nüfus:

Konyalı, 1519 tarihli mufassal defterine dayanarak, Kilis ve çevresinin fetihten dört sene kadar sonra, tamamen Müslüman nüfuslu önemli bir kasaba haline geldiğini ve Kilis'te gayrimüslim bulunmadığını vurgulamaktadır.¹¹¹ Ancak deftere göre, Kilis'te o tarihte bir meyhane olduğuna dair bilginin yer alması, gayrimüslimlerin varlığına işarettir.¹¹² Bu dönemde, Müslüman-gayrimüslim ayrımı belirtilmeksizin, Kilis nüfusunun 1.300 olduğu anlaşılmaktadır.¹¹³

1590'da Kilis'te yer alan mahalleler ve bu mahallelere ait nüfus bilgileri şöyledir:¹¹⁴

- a) *Kıbeliyye Mahallesi*: Bu mahallede 112 ev, 30 çift ve 333 nüfus olup; mahallede 13^z zımmî vardır. Bu mahallenin şimdiki Aymönü-Mihali Mahallesi olduğu tahmin edilmektedir.
- b) *Meşşâta ile Calciyan (Meşhetlik) Mahallesi*: Bu mahallenin nüfusu 316, ev sayısı 149'dur. 132 çift, 3 zımmî bulunmaktadır.
- c) *Kızılca Mahallesi*: Bu mahallede 116 ev, 231 nüfus ve 11 çift olup, zımmî bulunmamaktadır. Günümüzdeki Karaali Mahallesi olduğu sanılmaktadır.
- d) *Kana (Kına, Kanee) Mahallesi*: Bu mahallede 162 ev, 169 nüfus ve 34 çift vardır. Günümüzdeki Tekye Mahallesi olduğu düşünülmektedir.

¹¹¹Konyalı, *a. g. e.*, s. 157-158. Konyalı bu bilgileri BOA, No: 93, 201-281'den nakletmiştir.

¹¹²Birici, *a. g. m.*, s. 32; Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 43; Konyalı, *a. g. e.*, s. 158-159.

¹¹³Konyalı, *a. g. e.*, s. 157-158.

¹¹⁴Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 44; Konyalı, *a. g. e.*, s. 143. Konyalı bu bilgileri Ankara Kuyud-i Kadîme Arşivi, No: 171'de kayıtlı olan H. 999, M. 1590 tarihli III. Murad adına düzenlenmiş olan bir defterden edindiğini belirtmiştir.

e) *Sübbat veya Sibat Mahallesi*: Mahallede 37 ev ve 81 nüfus bulunmaktadır.

Günümüzde Nurettin Mahallesi olarak adlandırılmaktadır. Bu mahallede 49 Hristiyan zikredilmiştir.

f) *Çukurfasıl Mahallesi*: Nüfusun hepsi erkektir.

Bu nüfusun hepsi, vergi vermekle yükümlü olan erkeklerdir. Yukarıda verilen rakamlara göre; Kilis'te toplam 1.130 nüfus, 576 ev ve 207 çift vardır. Toplam nüfus içinde gayrimüslimlerin payı % 5.8'dir. 1519 tarihli yazımda tek bir gayrimüslim yokken, 71 yıl sonraki yazımda 65 zimmî ortaya çıkmıştır. Buna göre, 1519'da Kilis'te gayrimüslim olması olasılığının az olduğu söylenebilir. Çünkü aradan geçen 71 yılda gayrimüslimlerin sayıca daha fazla olması gerekirdi. Bu yıllar arasında mahalle sayısı da dörtten altıya çıkmıştır.¹¹⁵ Yıldız Evrakı'nda Kilis'e ait olup, tarihi belli olmayan iki belgede yer alan nüfus bilgileri şöyledir:

Nüfus-u İslâm: 25.049	Nüfus-u zükür ehl-i İslâm: 24.152
Hane-i İslâm: 7.353	Hane-i ehl-i İslâm: 8.547
Nüfus-u Hristiyan: 1.310	Nüfus-u Hristiyan: 4.057
Hane-i Hristiyan: 216	Hane-i Hristiyan: 984
Nüfus-u Museviyat: 219	Nüfus-u Millet-i Yahudiyan: 213
Hane-i Museviyat: 49	Hane-i Millet-i Yahudiyan: 67
Nüfus-u Yabancı Hristiyan: 100	Nüfus-u Yabancı İslâm: 51
Nüfus-u Kıpti İslâm: 177	Nüfus-u Kıpti: 201
Hane-i Kıpti İslâm: 86	
Nüfus-u Arap Aşiretler: 1.500	
Hane-i Arap Aşiretler: 550	
Toplam Nüfus: 28.355	Toplam Nüfus: 28.674
Toplam Hane: 8.254	Toplam Hane: 9.598

Tablo 1: XIX. yüzyıl Kilis nüfusu.¹¹⁶

¹¹⁵Konyalı, a. g. e., s. 143-144. Başka bir kaynakta Kilis'te toplam 743 ev olduğu belirtilerek, her evde ortalama beş kişinin olduğu varsayılarak, nüfus 3.500 olarak hesaplanmıştır. Bkz. Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 44.

¹¹⁶BOA, Y. E. E, D. N: 37, G. S. N: 40; BOA, Y. E. E, D. N: 33, G. S. N: 52; BOA, Y. E. E, D. N: 158, G. S. N: 49.

Bu rakamlara göre, yukarıdaki nüfus bilgilerinin XIX. yüzyıl başlarına ait olduğu söylenebilir. Tabloda verilen belgelerden ilkinde göre, Müslüman nüfus toplam nüfusun % 88.5'i, ikinci belgeye göreyse % 85.5' i oranındadır. Her iki belgede verilen rakamlar, Müslüman halkın hem nüfus, hem de hane sayısı bakımından gayrimüslimlerden sayıca fazla olduğunu kanıtlamaktadır. Her iki belgeyi karşılaştırdığımızda, ikinci belgede Yahudi nüfusundaki düşüş dışında, Müslüman ve gayrimüslim nüfus ve hane sayılarında artış olduğu görülmektedir.

B- Sosyal ve Kültürel Durum:

1516'da Osmanlı topraklarına katılan Kilis'te yaşayan gayrimüslimler Ermeniler, Yahudiler ve Rumlar olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. İslâm hukukunda gayrimüslim tabiri, İslâmiyet'i din olarak kabul etmeyenler için kullanılmıştır. İslâm hukukçuları insanları, Müslümanlar ve gayrimüslimler olmak üzere iki grupta incelemişlerdir. Gayrimüslimler de siyasi yönden; *ehl-i harb* (Müslümanlar'a karşı savaş halinde olanlar) ve *ehl-i ahd* (Müslümanlar ile antlaşma yapmış olanlar) olarak ayrılmışlardır. Ehl-i ahd olanlar da, *Zimmiler* (İslâm devletinin himayesini kabul edenler), *Muâhedler* (Kendileriyle barış yapılmış olanlar) ve *Müste'menler* (Kendilerine eman verilmiş olanlar) olarak üç grupta toplanmışlardır. Gayrimüslimler, din ve inanışlarına göre *ehl-i kitap* (Kendilerine semavî kitap gönderilenler) olanlar ve *ehl-i kitap olmayanlar* şeklinde gruplandırılmışlardır. Yahudi ve Hristiyanlar, ehl-i kitap dinlere girmektedir.¹¹⁷

¹¹⁷Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde 'Millet Sistemi'", *Osmanlı*, (Editör: Güler Eren), C. IV, Ankara 1999, s. 208.

Gerek İslâm devletleri, gerekse Osmanlı egemenliği altında yaşayan tüm gayrimüslimler, rahat ve güvenli bir ortamda yaşamışlardır. Hz. Muhammed, gayrimüslimlerin kimse tarafından incitilmemesi için, hadisleriyle kesin yasaklar koymuştur.¹¹⁸ Hz. Ömer'in idaresinde yaşayan gayrimüslimler din, ırk, sınıf farkı gözetilmeksizin zimmî sayılmışlardır. Gayrimüslimlerin dinî ve sosyal statüleriyle ilgili konular, Hz. Ömer zamanından itibaren bazı sınırlamalara tabi tutulmuştur. Bu durum, İslâmiyet'in bir özelliği olmaktan başka bir şekilde yorumlanmamalıdır.¹¹⁹ Mevcut sınırlamalara karşın, İslâm devletine düşmanlıkları görülmeyen gayrimüslimlerin devlet hizmetinde çalışmalarında bir sakınca görülmemiştir.¹²⁰

XX. yüzyıla kadar Kilis'in bağlı olduğu Halep, çeşitli din ve milletlerden oluşmuş kozmopolit bir ahali yapısına sahiptir. Bunlar sosyal, ekonomik ve kültürel bakımdan Müslümanlar'dan daha iyi durumda olmuşlardır.¹²¹

Kilis'in de Halep kadar olmasa da, karma bir ahali yapısına sahip olduğunu görüyoruz. Bu yapı içerisinde, Türkler her zaman çoğunluğu oluşturmuşlardır. Türkler'den sonra en kalabalık grubu Ermeniler teşkil etmişlerdir. Bu gruplardan birini oluşturan Yahudiler, Antep savaşı sırasında (1919-1921) Türkler'in yanında yer almışlar, hatta cephede ve cephe gerisinde Türkler'e yardımlarda bulunmuşlardır.¹²² Kilis'te, Türk-Yahudi ilişkileri iyi olduğu görülmektedir. Kilis'te Ermeni ve Yahudiler'den başka, Rumlar'ın da yaşadıklarını kaynaklardan

¹¹⁸M. Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul 1996, s. 162. Türkler'in Rum, Yahudi ve Ermeni ırklara karşı hoşgörülü davrandıkları, gayrimüslimlerin Türk idaresinden memnun olduklarını ispatlayan örnekler için bkz. Süleyman Kocabaş, *Tarihte Adil Türk İdaresi*, İstanbul 1994.

¹¹⁹Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989, s. 196.

¹²⁰Abdulkadir Şener, "İslâm Hukukunda Gayr-i Müslimler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu-Tebliğler ve Panel Konuşmaları*, İzmir 1983, s. 44.

¹²¹Mahmûd Harîrî, "Son Dönem Halep", *D. V. İ. A.*, C. XV, İstanbul 1997, s. 248.

¹²²Göğüş, *a. g. e.*, s. 350. Müslüman-Ermeni nüfusunu kıyaslamak için bkz. Tablo 10.

öğrenmekteyiz. Kilis'teki Rumlar'ın da Yahudiler gibi Türkler'le önemli bir problemleri olmamıştır.¹²³ Tanzimat öncesi dönemde Kilis'te yaşayan gayrimüslimlerin sosyal ve kültürel durumlarını incelemeden önce, onların kökenleri ve Osmanlı Devleti'ndeki genel durumları kısaca gözden geçirilmelidir.

1- Gayrimüslimlerin Genel Durumları:

a) Ermeniler:

Ermeniler, kesin bilinmemekle beraber, M. Ö. IV. yüzyıl başlarında bölgeye batıdan gelmişlerdir. Burada iki önemli nokta vardır: İlki, Ermenistan denilen bölgede yerleşen ve bugün Ermeni denilen toplumun, bölgenin neresinde yaşadıkları, sayıları ve aynı yörede ikamet eden diğer unsurlara kıyasla nüfus oranları bilinmemektedir. İkinci olarak da bölgeye göçen Ermeniler, kendilerini *Hayk* soyu diye adlandırmışlar ve üzerinde yaşadıkları topraklara da *Hayasdan* demişlerdir.¹²⁴

Nuh'un Tufanı'ndan sonra, Ağrı Dağı'nın kuzeydoğu eteklerine yerleşerek buradan çoğaldıklarını ve Doğu Anadolu'ya yayıldıklarını ileri süren Ermeniler, çeşitli iddialar ile bağımsız Ermenistan fikrini desteklemeye çalışmışlardır.¹²⁵ *Ermen- Ermenye*, yukarı memleket, yukarı iller anlamındaki *Armenia*'nın Müslümanlar tarafından kullanılan şeklidir. Van Gölü'nün kuzeyi anlamına gelen kelime, bir kavim ya da halkı ifade etmeyip, coğrafi bir adı karşılamaktadır.¹²⁶ Ermeniler

¹²³Mustafa Altınışık.

¹²⁴Mim Kemâl Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, TTK, Ankara 1991, s. 65-66.

¹²⁵Komisyon, *Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu*, Ankara 1989, s. 1.

¹²⁶Baykara, *a. g. e.*, s. 24-25.

kendilerine eskiden beri *Haik*, ülkelerine ise *Hayk* veya *Hayastan* adını vermişler ve *Armenia* tabirini hiç kullanmamışlardır.¹²⁷

Ermeniler kendilerini Babil ve Asurlular'dan gelen bir ırk olarak göstermeye çalışmışlar; fakat daha sonra bundan da vazgeçerek, Adana'nın kuzey kısımlarını kendilerine yurt olarak göstererek buradan çoğaldıklarını ileri sürmüşlerdir. Bir süre sonra bu görüşü de savunmayı bırakıp, Hint-Avrupalı olan Trakya'dan Sakarya boylarına geçen Frigler'den geldiklerini söylemeye başlamışlardır. Ermeniler ayrıca, kendilerini Fırat'ın batısında yerleşen Hititler'e, Erzincan'da Hayasa Hükümeti'ni kuranlara ve Van Gölü çevresinde yerleşen Urartular'a kadar bağlamışlardır. Ermeniler'in Güney Kafkasya ırkı olduklarını iddia eden bir görüş de mevcuttur. Bazı Ermeniler ise, kendi dil ve kültürlerinin belirli unsurları ile Kafkaslar'daki bazı Türk ve Azeri boylarının kültür ve dilleri arasındaki benzerliklere değinerek, bu toplumlar arasında bir ilişki olduğunu kanıtlamak istemektedirler.¹²⁸

Ortaçağlarda, Hristiyanlığın kabul edilmesinden önce Sasani hükümdarları, Ermeniler'i ateşe taptırmaya çalışmışlardır. Ortak dil, din ve kültür bu ulusları birbirine bağlamıştır. Hristiyanlığın doğması ile, Ermeniler bu dini kabul ederek Bizans'a yaklaşmışlardır. Sasaniler, Ermeniler'i eski dinlerine geçmeye zorlamış; fakat başarılı olamamışlardır. *Ardeşir* ve *Hüsrev* zamanında, binlerce Ermeni İran içlerine sürülmüştür. Yine *II. Şapur* (310-379), 70.000 Ermeni'yi İran içlerine (Parthia'ya) sürmüş, şehirlerini tahrip ettirmiştir. *Yezdcerd* (438-457) döneminde de, binlerce Ermeni İran'a sürülmüştür.¹²⁹

¹²⁷Mükrimin Halil Yinanç, "Ermeniye", *İ. A., C. IV*, Cüz 32-33, MEB, İstanbul 1964, s. 322.

¹²⁸Komisyon, *Dokuz Soru ve*, s. 2.

¹²⁹Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, 1976, s. 887.

Ermeniler'in sürülmesi Bizans döneminde de devam etmiştir. Bizans İmparatoru *II. Basil* (976-1025), Doğu Anadolu'ya gelip *Vaspuragan*'ı ele geçirdikten sonra, bölgedeki 40.000 Ermeni'yi Sivas ve Kayseri'ye sürmüştür. IX. *Konstantin Monomak* da birçok Ermeni'yi Anadolu içlerine sürmüştür. Türkler'in Anadolu'yu fethinden önce Bizans, Ermeni Prenslükleri'ne son vermiştir. Bizans'ın dinî, mezhebî baskıları, Ermeniler'i bir bölgeden diğerine sürmeleri, onları üçüncü sınıf bir vatandaş gibi kullanan, hor gören uygulamaları, Ermeniler'i Türkler'in adil ve koruyucu sistemine itmiştir. Ermeniler'in, uğradıkları Bizans zulmü sebebiyle, Türkler'in Anadolu'ya girmelerini bir bayram havası içinde karşıladıklarını kendi tarihçileri yazmıştır.¹³⁰

Sasani ve Bizans egemenliğinden sonra, Türkler'in Anadolu'ya yerleşmeye başlamaları ile, Türk-Ermeni ilişkileri de başlamıştır. XI. yüzyılda başlayan bu ilişki öncesinde, Ermeniler'in Abbasi ordusundaki Türk kumandan ve aileleriyle de ilişkileri olmuştur.¹³¹ Selçuklular Anadolu'da fetih ve yurt tutma faaliyetlerine başladıklarında, Doğu Anadolu'da herhangi bir Ermeni siyasal kuruluşu mevcut değildir. Selçuklu Türkleri'nin hizmetine giren Ermeniler, kendilerine sağlanan geniş imtiyazlardan yararlanmışlardır.¹³² Osmanlılar, Bizans'a karşı mücadelelerinde zaman zaman Ermeniler'den askerî destek görmüşler ve fethedilen yerlerin

¹³⁰ Azmi Süslü, Fahrettin Kırzioğlu, Refet Yinanç, Yusuf Hallaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler*, Ankara 1995, s. 79-80.

¹³¹ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 42; Ergünöz Akçora, "Osmanlı Devleti Dönemi Ermeni İsyanları ve Türk-Ermeni İlişkilerine Etkileri", *Fırat Üniversitesi 25. Kuruluş Yıldönümünde I. Milletlerarası Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu*, Bildiriler 27-28-29 Mart 2000, Elazığ 2000, s. 571.

¹³² Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1983, s. 41.

iskânında, iktisadî kalkınmasında, sulh ve sükûnun sağlanmasında, Ermeniler'den yararlanmışlardır.¹³³

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in kardeşi *Çağrı Bey'in* Doğu Anadolu'ya düzenlediği keşif akınları sırasında daha sıkı ve önemli ilişkiler başlamış ve bu ilişki Tuğrul Bey'in Amcazâdesi Kutalmış Bey döneminde de sürmüştür.¹³⁴ Bağdat'ı ele geçiren *Tuğrul Bey*, halifenin dünyevî yetkilerini elinden alarak *laik* bir uygulama yapmıştır. Ermeniler, gerek Büyük Selçuklular gerekse Anadolu'da kurulan ilk Türk Beylikleri (Mengücekliler, Saltuklular, Danişmendliler, Artukoğulları) ile Anadolu Selçuklu Devleti ve Anadolu Beylikleri dönemlerinde hiçbir şekilde zulüm ve baskıya maruz kalmamışlardır.¹³⁵

Malazgirt Savaşı'ndan sonra, Bizans'ı terk eden Ermeniler, *Kilikya* denilen Çukurova'ya yerleşmişler ve burada Bizans'a bağlı prenslikler kurmuşlardır. Türklerin Orta ve Batı Anadolu'da ilerlemeleri, Güneydoğu Anadolu'daki Ermeniler'e yayılma imkanı vermiştir. Bizans'ın Maraş valiliğine atadığı Ermeni asıllı *Vahram*, Tarsus, Anavarza, Andırın, Göksun, Elbistan'dan başka Besni, Samat ve Hısn-ı Mansur (Adıyaman)'u da ele geçirmiştir. Hatta 1077'de Urfa, bir yıl sonra

¹³³ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 7; Süleyman Kocabaş, *Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir?*, İstanbul 1994, s. 15-16.

¹³⁴ Akçora, *a. g. m.*, s. 571; Göyünç, *a. g. e.*, İstanbul 1983, s. 42.

¹³⁵ Süslü, *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.87.

da Antakya Vahram tarafından alınmıştır.¹³⁶ Vahram buna rağmen Bizans'a bağlı görünürken, Melikşah'a itaat etmiş ve Müslüman da olmuştur. Ermeni prenslikleri içinde en önemlisi, *Çukurova Prensligi* idi. Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1243'te Moğollar'a yenilmesi üzerine, Ermeniler Moğollar'ı tutmuşlardır. Çukurova Prensligi, 1375'te Mısır-Memlûk Devleti tarafından ortadan kaldırılmıştır. Memlûklar'ın Osmanlı idaresine girmeleri ile, Ermeniler de Türkler'in idaresine girmişlerdir.¹³⁷

Tarih boyunca Ermeniler en büyük kötülükleri Hristiyanlar'dan görmüşlerdir. Moğol istilası sırasında birçok Ermeni, Moğollar tarafından Kazan ve Astrahan taraflarına götürülmüştür. Kilikya'dan da 30.000 Ermeni Kıbrıs, Girit ve İtalya'ya göç etmiştir. Daha sonra Macaristan, Romanya, Polonya ve Hindistan'a gidenler olmuştur.¹³⁸ Memlûk Sultanı Baybars (1223-1277) döneminde, 1273-1275 yıllarında Çukurova ve civarını istila eden Memlûklar, 10.000 kadar Ermeni'yi Mısır'a sürmüşlerdir.¹³⁹ 1743-1746 Osmanlı-İran Savaşları sırasında da İran ordunun önünü boşaltmak için 24.000 Ermeni'yi İran içlerine sürmüştür. Grekler, Haçlılar, Moğollar, Memlûklar ve İranlılar'dan sonra Çarlık Rusya'sı da Ermeniler'i tehcir ettirmiştir. 1777'de Kırım'ı işgal eden Ruslar, buradaki Ermeniler'i steplere sürmüşlerdir.¹⁴⁰

¹³⁶Steven Runciman, *Geschichte der Kreuzzüge*, (Almanca Tercüme: Peter de Mendelssohn), München, 11957, I, s. 70-71'den naklen Süslü, *a. g. e.*, s. 87.; Göyünç, *a. g. e.*, s. 47.

¹³⁷Göyünç, *a. g. e.*, s. 49.

¹³⁸Uras, *a. g. e.*, s. 888.

¹³⁹Jacques de Morgan, *Histoire Du Peuple Armenien*, Paris 1919, s. 207'den naklen Erdal İler, "Ermeni Kilisesi ve Terör", *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, S: 38, Mart-Nisan 2001, s. 880.

¹⁴⁰Uras, *a. g. e.*, s. 888-889.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu sırasında Ermeniler, Karamanoğulları, Ramazanoğulları Beylikleri ile Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletlerinin idaresinde yaşamışlar; Konya, Eskişehir ve Kütahya çevresinde yerleşmişlerdir.¹⁴¹

XI. yüzyılda Antep ve çevresine yerleşen Türkler Memlûklar, Dulkadiroğulları Beyliği ve Osmanlı Devleti zamanında, bölgeye tamamen hakim olmuşlardır. Türkler'in sayıca artmasına karşın, bölgedeki Ermeni nüfusu 10/1'e, 20/1'e kadar düşmüş; sayıca azalan Ermeniler de Türk dil ve kültürünü kabul ederek **Türkleşmişlerdir.**¹⁴² Bölgedeki Ermeniler'in sayıca azalmalarının en önemli sebebi, başka bölgelere yapılan göçler olsa gerektir.

1375'te Kars'ın Ani ilçesinde bulunan Ermeniler'in Pakroderu (Bagratuni) Krallığı, etrafındaki düşmanları tarafından yıkıldıktan sonra, Ermeniler Türkiye sınırlarına dağılmışlardır. Bunların bir kısmı, havası ve suyu iyi olduğu için Antep'e ve köylerine yerleşmeye başlamışlardır. O güne kadar ibadet yerleri olmayan Ermeniler, ibadetlerini mağaralarda yaparlarken; 1700'de Acemistan'dan *Bali* isminde bir adam, kardeşiyle Kudüs'e hacı olmaya giderken Antep'e uğramış ve buradaki Ermeniler için bir kilise yapmak üzere Kudüs'e gitmekten vazgeçmiştir. Antep'teki Ermeniler'i toplayan Bali, padişah'tan kilise yapmak için izin almıştır. Böylece "*Valide Meryem*" adı verilen ilk kilise kurulmuştur. Bir süre sonra, Ermeniler'in sayıca çoğalmaları üzerine bu kilise onlara yeterli gelmemiştir. Bundan sonra yeni kiliseler de yapılmıştır.¹⁴³ İslâm Hukuku hükümlerine göre; "Bir İslâm

¹⁴¹A. Alper Gazigiray, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, Gözen Kitapevi, İstanbul 1982, s. 46.

¹⁴²Hulûsi Yetkin, *Şahin Bey*, Gaziantep 1970, s. 51.

¹⁴³Göğüş, *a. g. e.*, s. 156-157. Göğüş'ün sözünü ettiği Pakroderu Krallığı, Bagratuni Ermeni Krallığı olmalıdır. Bkz. *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136)*, (Çev: Hrant D. Andreasyan), TTK, Ankara 1962.

ülkesinde yeni bir ibadethane açılmaz. Eskiye ibadethaneler ise, ancak eski planı değiştirilmeden ve eski malzeme kullanılarak onarılabilir".¹⁴⁴ Bu hükme rağmen, Osmanlı topraklarında yeni kiliselerin açılması, Osmanlı yönetimi ve Müslümanlar'ın gayrimüslimlere ne kadar hoşgörülü davrandıklarını göstermektedir.

Sayca az olan Ermeniler, Bizans tarafından köle muamelesi görürlerken, II. Mehmed döneminde (1451-1481) İstanbul'a getirilerek Kumkapı, Samatya, Balat ve Edirnekapı semtlerine yerleştirilmişlerdir. 1461 yılında Patriklik elde eden¹⁴⁵ Ermeniler açısından, durumun ne kadar önemli olduğu Rahip Y. G. Çark tarafından şu cümleler ile belirtilmiştir: "Eğer İstanbul'a Türkler gelmemiş veya gelmeleri gecikmiş olsaydı, o nispette de Ermeniler'in İstanbul'da yerleşmeleri ve bhusus inkişaf etmeleri pek şüpheli, hatta belki de izleri bulunmazdı... Karşılık olarak, Ermeniler erkenden Türk dilini, âdetlerini, yaşayış tarzlarını benimsemiş ve en dikkate şayan nokta, onların hudutsuz itimadını ve emniyetini kazanmış olmalarıdır".¹⁴⁶

¹⁴⁴Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bazı Sorunlar ve Günümüze Yansımaları*, Ankara 2002, s. 55-56.

¹⁴⁵Kocabaş, *a. g. e.*, s. 19-20; *Ermeni Komitelerinin A' mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, (Haz: H. Erdoğan Cengiz), Ankara 1983, s. 101.

¹⁴⁶Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953*, İstanbul 1953, s. XIII.

Ermeni iskânları I. Selim döneminde de (1512-1520) devam etmiş, İran seferinden sonra Tebriz'den İstanbul'a kitle halinde Ermeni getirilmiştir.¹⁴⁷

Osmanlı Devleti'nde, doğrudan hükümlerle ilgili görevler Müslümanlar tarafından yerine getirilirken, düşmanlıkları görülmeyen gayrimüslimler bazı devlet işlerinde çalıştırılmışlardır. Batıların destek ve himayesinde Osmanlı Devleti'nde çıkarılan 1827 Rum isyanları ve Yunanistan'a bağımsızlık verilmesi üzerine, daha önce Rumlar'a verilmiş olan bir çok memuriyet ve görevlere, 1839 *Tanzimat* ve 1856 *Islahat Fermanlarının* getirdiği yeni düzenlemelerden sonra da, yüksek devlet memurluklarına, elçiliklere, mebusluklara ve hatta nazırlıklara Ermeniler getirilmeye başlanmıştır.¹⁴⁸

Fatih'in 1461'de tanıdığı hak ve imtiyazlardan 400 yıl sonra, 1863'te *Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyân* adıyla Ermeniler'e yeni bir imtiyaz daha verilmiştir.¹⁴⁹ 29 (30) Mart 1863'te yürürlüğe giren ve 99 maddeden oluşan *Nizamname-i Millet-i Ermeniyân*, bazı Ermeniler tarafından ilk *Ermeni Anayasası* olarak gösterilir. Bu Kanun-u Esâsi ile, İstanbul Patrikhanesi'nde toplanmak üzere umumi bir meclise sahip olmuşlardır. 140 üyeden oluşan bu meclis üyelerinin 120'si, doğrudan Ermeni halk tarafından seçiliyordu. Osmanlılar, bu Kanun-u Esâsi'yi hiçbir zorlama olmadan vermişlerdir.¹⁵⁰ Nizamname çıkmadan önce, patrikler kendi din adamları ile uğraşır, haraç toplar, nikah vb. işlere bakar, hukukî ve cezaî davaları görür, dini olmayan kararlar verirlerdi.¹⁵¹ Doğrudan Ermeni Patrik Meclisleri

¹⁴⁷Kocabaş, a. g. e., s. 19-20; *Ermeni Komitelerinin A' mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, s. 101.

¹⁴⁸Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, s. 6, 16-17.

¹⁴⁹Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VI, Ankara 1995, s. 1-5.

¹⁵⁰Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Tamamlayan ve Düzenleyen: Behçet Kemal), 1959, s. 337.

¹⁵¹Uras, a. g. e., s. 149-151.

tarafından hazırlanan nizamname ile, Ermeniler'e "*devlet içinde devlet*", "*yönetim içinde yönetim*" gibi imtiyazlar tanınmıştır.¹⁵² *Kagik Ozanyan*, bu nizamnamenin Ermeniler'de ihtilal ruhunu uyandırdığını ve "Ermeni Meselesi"ni masa üzerine getirdiğini belirtir.¹⁵³

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda yenilgiye uğradıktan sonra imzalanan Ayastefanos Barış Antlaşması'nın 16. maddesine göre; "Osmanlı Devleti Ermeniler'in yerleşik olarak buldukları eyaletlerde o yerin ihtiyaçlarına göre gerekli ıslahat ve düzenlemeleri yapmayı taahhüt etmiştir".¹⁵⁴ Osmanlı padişahlarınca gayrimüslimlere verilen imtiyazlar, 1878 Berlin Kongresi (61. madde) ve 1908 Anayasası'nın getirdiği düzenlemeler ile teyit edilmiş, genişletilmiş ve Batının teminatıyla milletler arası bir hal almıştır.¹⁵⁵

Selçuklu ve Osmanlı idaresinden memnun olan Ermeniler, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmışlar ve uzun yıllar birlikte yaşadıkları Müslüman halka zulüm ve işkenceler yapmışlardır. Ermeniler'in bu tavır-

¹⁵²İlter, *a. g. e.*, s. 861-862.

¹⁵³Uras, *a. g. e.*, s. 412.

¹⁵⁴Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2001, s. 7.

¹⁵⁵Karal, *a. g. e.*, s. 1-5.

larının sebepleri arasında devlet otoritesinin bozulması, Avrupalı devletlerin kışkırtıcı faaliyetleri, Fransız İhtilali'nin etkisi sayılabilir.¹⁵⁶

Verilen imtiyazlara rağmen Ermeniler, Fransızlar'ın işgal ettikleri her yerde onlarla ortak hareket ederek, Müslüman halka kötü davranmışlardır. Bu işgal alanlarından biri olan Kilis'te de, Ermeniler Müslüman-Türk halka ihanet etmekten çekinmemişlerdir.

b) Rumlar:

Osmanlı topraklarında yaşayan ve en kalabalık Hristiyan gruplardan birini oluşturan Rumlar, daha XI. yüzyılda Anadolu'da Türkler ile karşılaşmışlardır. Bunlar, Türk yönetimine giren ilk gruplardandır. Osmanlı topraklarında yaşayan Rumlar, diğer gayrimüslimler gibi, dil ve din konusunda özgür olmuşlardır. Rumlar'ın iki patrikhanesi olup, bunlar; önce İstanbul'a bağlı olan, daha sonra bağımsız olan *Kudüs Rum Patrikhanesi* ve bağımsız *İstanbul Patrikhanesi*'dir.¹⁵⁷

Rumlar, imparatorluğun her tarafına yayılmışlar; en çok da deniz kıyılarında ve büyük şehirlerde görülmüşlerdir. *Stefanos Yerasimos*'un deyimiyle, "Bunlar en önemli mukataaları, ihaleyle üstlenecek maddî güce sahiptirler. Ancak siyasal sebeplerden dolayı, Osmanlı Rumları içinde din değiştirip İslâmiyet'i seçenler oldukça fazladır. Çünkü Yerasimos'a göre; din değiştirmedikçe, sivil ve askerî yönetici sınıf içinde yer almaları imkânsızdır".¹⁵⁸ Osmanlılar'ın Hristiyan veya

¹⁵⁶Cemal Paşa, *a. g. e.*, s. 336-337.

¹⁵⁷Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı*, C. IV, s. 202; Karal, *a. g. e.*, C. V, s. 107-108.

¹⁵⁸Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, (Çev: Babür Kuzucu), C. III, İstanbul 1975, s. 15-16.

Yahudi tebaası sistemli bir şekilde Müslümanlaştırmaya çalışmadığını belirten *Suraya Faroqhi*, reaya açısından Müslüman olmanın çekici yanlarının olduğunu ifade etmiştir. Yönetici olmak konusunda ise, özellikle merkezi yönetimde yer alacak kişilerde Müslüman olması ve Osmanlı Türkçesi'ni bilmesi şartı aranmıştır.¹⁵⁹ Ancak bu, gayrimüslimlere ayırım yapıyor, Müslümanlar daha üstün tutuluyor şeklinde yorumlanmamalıdır.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'a kadar sadece Rumlar, kısıtlı bir şekilde devlet hizmetine alınmışlardır. Fenerli Rum ailelerinin üyeleri, daha çok çevirmenlik gibi alt kademe hizmetlerde görevlendirilmişlerdir. Ayrıca Eflâk ve Buğdan voyvodaları Rumlar arasından atanmışlardır.¹⁶⁰

Rumlar'ın Osmanlı Devleti'nde önemli bir konuma sahip olmalarına rağmen, XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupa'da Rumlar'ın lehine, Osmanlı Devleti'nin aleyhine bazı düşüncelerin gelişmesi söz konusu olmuştur. Bu durumda en çok Rusya ve Avusturya faaliyette bulunmuştur.¹⁶¹

Venizelos Kabinesi'nde Dışişleri Bakanı olan *Pulitis*, bundan 3-4 sene önce *Revu Politik Enternasyonal* isimli kitabında yazdığı "Yunanlılar, Türkler tarafından görmekte oldukları himayenin bir örneğine diğer hiçbir yabancı yönetimi altında erişmek ümidini bulamazlar..." ifadesiyle, Müslümanlar'ın Rumlar'a davranış şekillerini açıklamıştır. *Dickson Johnuan* adlı İngiliz düşünür de, *Pulitis*'in beyanatını tank göstererek, bundan birkaç ay önce *Times Gazetesi*'ne "Kıbrıs Rumları'nın İngiliz idaresi altında kalmaktansa, Türkiye'ye geri dönmeyi

¹⁵⁹Faroqhi, *a. g. e.*, s. 28.

¹⁶⁰Bülent Tahiroğlu, "Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri", *T. C. T. A.*, C. III, s. 590.

¹⁶¹Karal, *a. g. e.*, C. V, s. 107-108.

yeğlemeleri ancak bu beyanatla açıklanabilir” şeklinde yazarak Türk-Rum ilişkilerinin boyutunu ortaya koymuştur.¹⁶²

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan millet sistemi çerçevesinde başlatılan çalışmalar sonrasında, *25 Nisan 1861’de Rum Patriği Nizamnâmesi* kabul edilmiştir. Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimler için uygulanan ve daha geniş hak ile özgürlükler tanıyan bu millet sistemi, gayrimüslimlerin sorununa çözüm olmamıştır.¹⁶³

İncelediğimiz dönemde, Kilis’te yaşayan Rumlar ile Türkler arasında önemli bir problem olmadığı görülmektedir.¹⁶⁴

c) Yahudiler (Museviler):

Yahudiler’in atası Hz. İbrahim’dir. Yahudiler’in Abraham dedikleri bu zât, Nuh’un oğlu Sam neslinden ve Arâmi kavminden olan dördüncü en büyük peygamberdir. Hz. İbrahim’in oğlu Hz. İshak’ın unvanı İsrail olduğu için, onun soyundan gelen Yahudiler’e Benî İsrail=İsrailoğulları denilmektedir. Yahudi kelimesi ise, Hz. İshak’ın oğlu Yakub’un oğlu Yuda veya Yehuda’dan gelmektedir. Musevi, Yahudiler’in dinini gösteren bir kelime olup, dinin kurucusu Musa’ya mensup demektir.¹⁶⁵

¹⁶²Yılmaz Kurt, *Pontus Meselesi*, Ankara 1995, s. 16.

¹⁶³Ercan, *Millet Sistemi*, s. 198.

¹⁶⁴Mustafa Altınışık.

¹⁶⁵Yılmaz Öztuna, *Türkler, Araplar, Yahudiler*, İstanbul 1989, s. 9-10.

Anadolu'ya ilk Yahudi göçü, M. S. 70 yılında, Kudüs'ün ikinci kez tahrip edilmesi ile Filistin'den gelen grup tarafından gerçekleştirilmiştir. IV. yüzyılda Roma'nın Hristiyanlaşması ile birlikte, Romalı Yahudiler'e zulümler yapılmış; Bizans döneminde bu baskılar devam etmiştir. Birçok Bizanslı Yahudi, Hristiyan olmaya zorlanmış; bunu reddedenler ya katledilmiş ya da Rusya'nın güneyine sürülmüştür. 1100 yılında Hristiyanlar'ın İspanya'yı fethi ile, buradan kaçan Yahudiler'in çoğu, Mısır ve Suriye'deki Memlûk Devleti'ne sığınmışlardır.¹⁶⁶ Yine İspanya'dan göç eden Yahudiler, 1492'de Türkiye'ye gelmişler ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile daha rahat yaşam koşullarına sahip olmuşlardır.¹⁶⁷

Orhan Gazi 1326'da Bursa'yı aldıktan sonra, ilk sinagogun (Etzha-Hayim Sinagogu) inşası için ferman buyurmuş, böylece Yahudiler'in ibadetlerini rahatça yapmaları sağlanmıştır. Buraya Arabistan'dan bile göçen Yahudiler'in olması Osmanlı hoşgörüsünün kanıtıdır. Osmanlılar'ın Edirne'yi başkent yapmalarından sonra, bu kente de çok sayıda Yahudi yerleşmiştir. Zorla Katolik yapılmaya çalışılan Yahudiler, 1376'da Macaristan'dan, 1394'te Fransa'dan, 1492'de İspanya'dan getirtilip değişik şehirlere yerleştirilerek koruma altına alınmışlardır.¹⁶⁸ I. Murad (1326-1389), Edirne'yi aldıktan sonra, buradaki Yahudiler'e Türkçe öğretmeleri için Bursa'dan dindaşlarını getirtmiştir.¹⁶⁹

¹⁶⁶Stanford Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti", *Osmanlı*, C. IV, Ankara 1999, s. 307.

¹⁶⁷Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul 1947, s. 10.

¹⁶⁸M. Necati Çetinkaya, "Tarihten Günümüze Ermeniler ve Ermeni Sorunu", *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı I, S. 37, Ocak-Şubat 2001, s. 27; Meral, a. g. e., s. 69.

¹⁶⁹Komisyon, *Osmanlı Padişahları ve Musevi Tebaaları*, Ankara 1999, s. 22, 26.

Fatih Sultan Mehmed, Yahudiler'e sarayda görevler vermiş, yangın sebebiyle zarar gören sinagogların tamirini ferman buyurmuştur. 1454'te *Haham Isaac Zerfati*, Yahudiler'e bir mektupla şu çağrışı yapmıştır: "Kutsal topraklara açılan yol Türkiye'den geçer. Sizler için Müslümanlar ile yaşamak Hristiyanlar ile yaşamaktan evla değil midir? Burada her kişi barış içinde kendi bağında ve incir ağacının altında oturur. Burada istediğin gibi kıymetli elbiselerini giyebilirsin. Hristiyan dünyasında ise tersine, çocuklarını aşağılanmadan zevkine göre giydirmeye teşebbüs bile edemezsin. Orada her zaman kötü giyinmek zorundasın".¹⁷⁰

XVI ve XVII. yüzyıllar boyunca, sultan ve devlet adamlarının hekimliği, mali ve siyasî danışmanlık Yahudiler tarafından yapılmıştır. Yahudi bankerler, hem imparatorluk sınırları içinde hem de Avrupa çapında yatırımlara yönelebilmüşler, Osmanlı bankacılığı ve ticaretinin gelişmesine yardım etmişlerdir. Bu yolla Osmanlı siyaset ve diplomasisinde önemli yerler edinmişlerdir.¹⁷¹

22 Mart 1865'te, *Yahudi Milleti Nizamnâmesi* yürürlüğe girmiş,¹⁷² Sultan Abdülaziz (1830-1876), 11 Temmuz 1866 tarihli fermanla, Yahudiler'i koruma altına almıştır.¹⁷³

Musevi *Şalom Gazetesi* Yayın Yönetmeni *Suzan Trablus*, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Yahudiler'in durumunu şu cümlelerle değerlendirmiştir: "Osmanlı o kadar büyük bir imparatorluktu ki, o kadar farklı din ve ırka mensup toplulukları ancak bir hoşgörü devleti ile bir arada tutulabilirdi. Osmanlı'nın

¹⁷⁰Bernard Lewis, *The Jews of Islam*, Princeton University Press 1984, s. 135-136'dan naklen Komisyon, *Osmanlı Padişahları ve Musevi Tebaaları*, s. 48.

¹⁷¹Meral, a. g. e., s. 71-72.

¹⁷²Ercan, *Millet Sistemi*, s. 198.

¹⁷³Ferman için bkz. Komisyon, *Osmanlı Padişahları ve Musevi Tebaaları*, s. 166-169.

hoşgörüsünü Yahudiler unutamaz. Türk insanının çok renkliliği, güzelliği de Osmanlı'nın bu özelliğinden kaynaklanır. Osmanlı'dan sonra her ne kadar farklı bir yapılanmaya geçilmiş de olsa bu hoşgörü Türk insanına geçmiştir. Yahudiler'in Osmanlı döneminde çok güzel bir yaşamları oldu. İstanbul, Edirne, İzmir, Filistin gibi şehirlerde dini bilgelerin, ekollerin yetiştiği ortam her zaman oldu. Demek ki hiçbir sorun yoktu..."¹⁷⁴

Bu değerlendirmede de görüldüğü gibi, Osmanlı Devleti hakimiyeti altında yaşayan tüm gayrimüslimlere hoşgörülü bir şekilde davranmıştır. Dolayısıyla Kilis'te yaşayan Yahudiler de rahat ve huzurlu bir yaşam sürdürmüşlerdir.

2- Gayrimüslimlerin Sosyal ve Kültürel Durumları

a) Gelenek ve İnanışları:

Hristiyanlar Protestan, Ortodoks ve Katolik olmak üzere üç mezhebe ayrılır. Rum, Süryani ve Maruniler ile Ermeniler'den bir kısmı Katolik mezhebini kabul etmişlerdir. Katolikler, kendilerini ayrı bir cemaatten gördükleri için, milliyetçilik duyguları fazla gelişmemiş, dolayısıyla Osmanlı Devleti için Ortodoks Ermeniler kadar tehlike oluşturmamışlardır.¹⁷⁵

VI. yüzyıl sonlarında, Bizanslılar Hz. İsa'ya ait komularda fırka ve mezhep ayrımına yönelmişler; Kilis ve çevresindeki Hristiyanlar da bunu kabullenmişlerdir.

¹⁷⁴ Aydoğan Kılıç, "Osmanlı Bir Hoşgörü Devletiydi", *Aksiyon Dergisi*, 5-11 Nisan 1997, S. 122, s. 23.

¹⁷⁵ General Mayewski, *Ermeniler'in Yaptıkları Katliamlar*, (Çev: Azmi Süslü), Ankara 1986, s. 70.

Bu dönemde Kilis çevresinde fazla Yahudi bulunmadığından, çekişmeler burada fazla görülmemiştir.¹⁷⁶

Feodal toplum yapısı gösteren Ermeniler, kilisenin etrafında toplanmak, *Kathalikos*'u dinî ve dünyevî başkan olarak görmek, toplumdaki sivrilen birinin himayesine girmek ve örgütlemek, kilisenin bulunduğu ve o kilisenin toplumun oturduğu yöreyi vatan bilmektedirler. Ermeniler *Monofizist* Hristiyanlardır. Monofizizm'de; "İsa'da insanî ve ilahî tabiat birbirine karışmış, insanî tabiat ilahî tabiatla denizde bir damla gibi erişmiştir"¹⁷⁷ anlayışı hakimdir.

Hristiyanlıktan önce, İranlılar gibi tabiatdaki varlıklara tapan Ermeniler'in, mabetleri yoktur. Ermeni mitolojisi ile Roma, Yunan ve İran mitolojisinin benzerliği vardır. Hristiyanlığın kabul edilmesinden sonra bile Ermeniler'de Zerdüştlük ve Putperestlik dönemlerinin etkileri görülmektedir. Kiliseleri doğuya dönük olan Ermeniler, ayinlerinde doğuya dönerek dua ederler ve güneşe ait ilahiler okurlar. Güneşe, Allah'ın bir gözü derler. Hristiyanlık Anadolu'ya ilk kez IV. yüzyılda Kapadokya'dan girmiş, bir ara eski dine dönüşmüştür. Ermeniler, Hristiyanlığı ilk

¹⁷⁶Konyalı, *a. g. e.*, s. 46-48.

¹⁷⁷Mehlika Aktok Kaşgarlı, "Kilikya Ermeni Baronluğu'nun Tarihinin Belgelerle İspatlanması", *XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990)*, TTK, Ankara 1994, s. 1861-1871.

kabul eden millet sayılırlar.¹⁷⁸

Ermeniler, dinî özellikleriyle kendilerini koruyabilmektedirler. Din Ermeni milletini doğurmuştur. Milliyetleri dinleridir. Bu özelliklerini kaybetmemek için, Hristiyanlığı kabul etmek istememişlerdir. Hristiyanlığı benimsedikten sonra da diğer semavî din taraftarlarını tanımamışlar, Müslüman ve Yahudiler'i kafir olarak görmüşlerdir. Doğruyu bilen ve söyleyen onlardır; çünkü dayanak noktaları dinleridir. *Kevork Aslan*'ın da ifade ettiği gibi, "Ermeni toplumunda vatan ve millet hissi yoktur. Vatanları, tabi oldukları derebeyliklerdir".¹⁷⁹

Gayrimüslimlerin Türkler'le kaynaştıklarını gösteren bir çok örnek mevcuttur. 1835-1839 arası dönemde Türkiye'de bulunan *Helmuth von Moltke*'nin, Ermeniler hakkında yazdığı şeyler, bunlardan sadece biridir: "Bu Ermenilere hakikatte Hristiyan Türkler denilebilir. Rumların kendi özelliklerini korumalarına karşın, Ermeniler Türk âdetlerini, hatta dilini benimsemişlerdir. Dinleri onların Hristiyan olarak tek kadınla evlenmelerine izin verir. Fakat onlar Türk kadınlarından fark edilmez, ayrılmaz. Bir Ermeni kadını sokakta sadece gözlerini ve burnunun üst kısmını gösterir, diğer taraflarını kapatır".¹⁸⁰

Buradan da anlaşılacağı gibi, gayrimüslimler giyim konusunda önceleri Türkler'i taklit etmişlerdir. Tanzimat'tan sonraysa, özellikle Fransız modasına uymaya çalışmışlardır.¹⁸¹

¹⁷⁸Mehmet Törehan Serdar, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Van 1996, s. 7.

¹⁷⁹Kaşgarlı, *a. g. e.*, s. 1870.

¹⁸⁰Helmuth Von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, (Giriş ve Notlar: Gustav Hirschfeld), 8. Baskı, Berlin 1917, s. 34'ten naklen Göyünç, *a. g. e.*, s. 50.

¹⁸¹Meral, *a. g. e.*, s. 89.

Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar ile gayrimüslimlerin kıyafetlerinde bazı yasaklar olduğu görülmektedir. Bu yasaklar iki taraf içindir. Yani eşitsizlik söz konusu değildir.¹⁸² Yahudiler'e giyim-kuşam ve bina gibi konularda bazı ayrıcalıklar tanınmakta olup, bu ayrıcalıklar Hristiyanlar'ın onlara olan kinini artırmıştır. Diğer gayrimüslimlere uygulanan bazı yasaklar, Yahudiler'in ödeyeceği haraç karşılığında ihmal edilebilmekteydi.¹⁸³

Gayrimüslimlerin kıyafetleriyle ilgili şartlar şöyle belirlenmiştir:

- “Yahudi ve diğer gayrimüslim halkın giydikleri feraceler kül rengi karaca çulhadan yapılıp, damgaları kumaş olmayacaktı. Astarlı olabilecek ve içine giydikleri içlik de astardan yapılacak; fakat legendeli (kaba dikişli) olmayacaktı.
- Bellerine sardıkları kuşağın değeri otuz-kırk akçeyi geçmeyecek ve yarı yarıya ipek ve pamuk karışımından yapılmış olacaktı.
- Başlarına ancak Denizli tülbendi sarabilecekler; ama tülbendin uzunluğu fazla olmayacaktı.
- Yalnız siyah renkli, yassı yüzlü içi astarsız ayakkabı giyebileceklerdi. Bir çeşit yemeni olan ve adına başmak denilen bu ayakkabının içine giyilen “edik veya çedik” meşinden yapılması gerekliydi.
- Gayrimüslim kadınlar ferace ve başmak giyemezdi. Bunlar fahir veya Bursa kutnusundan elbise; başmak yerine de kundura veya şirvanî ayakkabı kullanacaklardı. Müslüman kadınlarca giyilen boyundan eteğe kadar yakalı olan

¹⁸²Yavuz Ercan, “Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku”, *OTAM*, C. I, Yıl: 1, S. 1, Ankara 1990, s. 118.

¹⁸³Shaw, *Yahudi Milleti*, s. 312.

elbise ve ince külâh giymeyecekler, eğer giyerlerse atlastan veya kutnudan olacaktır.

- Ermeniler'in kıyafeti, Yahudiler'in kıyafeti gibi olacak; ancak Ermeniler başlarına fazla olmamak şartıyla alaca kuşak saracaklar ve diğerleri gibi Ermeni kadınlar da ferace giymeyeceklerdi. Ferace yerine fahir terlik, içlerine de siyah ve kül rengi Bursa kutnusu giyeceklerdi. Diğer giyimleri ise mavi çakşır, meşin mest ve şirvanî başmaktı.
- Diğer gayrimüslimler kül rengi ve siyah ferace giyebilecekler ve bu feracenin astarı saçaklı olacaktır. İçlerine giydikleri dolamaları da, yine siyah ve kül rengi Bursa kutnusundan ve sade olacaktır. Kaba dikişli ve ütülü olmayacaktır. Fahir giyerlerse, o da siyah ve kül rengi olacak, başka renk giyilmeyecekti. Kuşak, saçak ve çedik tüm gayrimüslimlerde aynıydı.
- Yoksul gayrimüslimler, gök mavisi renginde sarık saracaklar, içlerine ve üstlerine giydikleri elbiseler ıskarlat olmayacak; ancak karziyye veya Selanik çulhası olabilecekti. Ayaklarına iki kulaklı, üstü astarlı ayakkabı giyecekler; iç edik de kullanabileceklerdi".¹⁸⁴

Görüldüğü gibi, giyim-kuşam sınırlamalarında sadece ekonomik sebepler gözetilmiş; İslâm Hukukunun hükümleri kesinlikle söz konusu edilmemiştir. Ayrıca devlet tarafından uygulamaya konulan bazı hükümler, şapka örneğinde olduğu gibi, gayrimüslimlerin kültür ve geleneklerinin korunmasını da sağlamıştır.¹⁸⁵

¹⁸⁴Ercan, *Giyim*, s. 119-121.

¹⁸⁵Ercan, *Giyim*, s. 122.

Duran Kale, Ermeni ve Türkler'in giyim kültürünün aynı olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁶ Müslüman kadınların kullandığı *dolak* denilen örtünün benzeri de, Yahudiler tarafından önceleri dua ederken kullanılan, daha sonra da yabancıların etkisiyle günlük kullanılan bir aksesuar haline gelen *tallitdir*.¹⁸⁷ Yine Türk kadınlarının giydiği *çintiyen* denilen kıyafeti, Ermeni kadınları ve özellikle de yaşlı kadınlar da giyerlerdi. Bir nevi şalvar olan çintiyen, sert iplikle işlenmiş dayanıklı bir bezden dikilirdi. Bu kıyafet, iş yaparken elbiselerin çabuk kirlenmesini önlerdi.¹⁸⁸

Kilis'te yaşayan kadınların kapalı giyinmelerine karşın, Yahudi kadınlar modern giyinmişlerdir. Yahudi erkekler, Türk erkekleriyle evlerinde içki alemleri bile yapmışlardır.¹⁸⁹

Müslüman ve gayrimüslimlerin giyim-kuşam dışında oturma odası eşyası, yatak odası, mutfak eşyaları, aydınlatma, silah, bıçak vb. malzemelere verdikleri adlar ve bunları kullanım amaçları da aynıdır. Bu konuda, Müslümanlar'ın egemen unsur oldukları düşünülmektedir. Gayrimüslimler, Müslümanlar gibi daha çok dinî karakterli isimler kullanmışlar, çocuklarına inandıkları dinlere mensup din büyüklerinin ve azizlerinin isimlerini koymuşlardır. Ayrıca bazı gayrimüslimlerin, çocuklarına Sultan, İbrahim, Sadakat, Durmuş, Altun, Murad vb. isimler koydukları da görülmüştür. Şehirde yaşayan Müslümanlar'da olduğu gibi, gayrimüslimlerde de kullanılan lakaplar mensup oldukları meslek grupları ve sosyal gruplar ile fizikî

¹⁸⁶Duran Kale.

¹⁸⁷Komisyon, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, İstanbul 1996, 273.

¹⁸⁸Göğüş, *a. g. e.*, s. 231.

¹⁸⁹Hasan Şahmaranoğlu.

özelliklerini belirten lakaplardır. Örnek olarak Mazucu, İnce, Değirmenci, Altuncu, Meyhaneci, Oturakçı, Katırcıoğlu, Hallaç, Bezzaz, Kocabaş, Keşiş vb. verilebilir.¹⁹⁰

İslâm'da evlerin yüksekliği, tamiri ve ibadethanelerin yeri konusunda sınırlamalar getirilmesine; yine gayrimüslimlere şehir sınırlarında at sırtında dolaşmanın yasaklanmasına rağmen, bu sınırlamalar zaman zaman Yahudiler tarafından ihlâl edilebilmiştir. Müslüman olmayanların Müslüman köle sahibi olmaları yasaktı. Yahudiler kendilerine bu konuda bir sınırlama getirilmemesine rağmen, köleliğe karşı olduklarından genelde uşak almayı tercih etmişlerdir.¹⁹¹

Oğuz Göğüş, Yahudiler ile ilgili hatırladıklarını şu cümleler ile aktarmaktadır: “Ben çocukken evimiz Yahudi mahallesindeydi. Yahudiler Cumartesi günü ateş karıştırmazlar ve ateşe ellerini değirmezler. Kışın en şiddetli zamanlarında bile, ateş mangallarını karıştırmak için komşudan ufak çocukları çağırır ve onlara karıştırtırlardı. Lambalarını yakmak için kibrit çakmazlardı. Türk kasapların kestikleri eti yemezler, kendi hahamlarının kestiği etten alırlardı. Haham kestiği ete damga vururdu. Alacakları tavukları bile haham muayenesinden geçmeden almazlardı. Ermeniler kiliseye kendi adamlarını çağırarak için çan çalarken, haham vekilleri ya da adayları onlardan bir saat daha erken Yahudiler'in evlerinin dış kapısına değnekle vurarak onları çağırırlardı. Cumartesi havraya giden Yahudiler, buradan çıktıktan sonra su başına giderek suya bakarlardı. Su başında saatlerce gezinirlerdi. İnançlarına göre, Deccal (Teccal) bir Cumartesi günü sudan çıkarmış, dünyayı üç gün dolaşmış. Onun yüzünü görenler cennetlik olurmuş. Doğudan

¹⁹⁰İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK, Ankara 1995, s. 264-265, 272. Ayrıca bkz. Komisyon, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, s. 116.

¹⁹¹Shaw, *Yahudi Milleti*, s. 312.

Mehdi gelerek onu öldürür ve Hz. İsa gökten inerek Müslüman olurmuş. Müslümanlardan bir kızla evlenerek 50 sene dünyayı idare edermiş. Sonra İsrail adlı bir melek suru üfürürmüş ve dünya yanardağ gibi fişkırmış ve kıyamet koparmış¹⁹².

Yahudi inanç ve geleneklerine göre; tüm Yahudiler'in ihtiyaç sahibi herkese güzel amel ve hayırseverlik çerçevesinde yardım etmeleri gerekiyordu. Her cemaat, kendi üyelerinin gayretlerini örgütlemek durumundaydı. Yahudiler'deki bu tür yardım kuruluşları şunlardır: Hastalara yardım eden ve onları ziyaret eden *Bikur Holim*, fakir ailelerin gelinlik çağına gelen kızlarına çeyiz sağlayan *Akhanassat Kallah*, fakir aile çocuklarını sünnet ettiren *Sandak* ve *Gemilut Hasadim* denilen fakir işadamları ve zanaatkarlara kredi sağlayan kuruluşlardı. Ayrıca fakirlere para yardımı yapan yardım kuruluşları da vardı. Çoğu cemaat faaliyetleri, zengin üyelerden kalan Türkçe'de evkaf (vakıf), İbranice'de *ekdeshe* denilen kurumlarla ve sultanın memurlarının yanında düzenli olarak cemaate ödenen cemaat vergileriyle de destekleniyordu. Bu vergi, cemaat konsili tarafından atanan ve adına *meharim* denilen memurların oluşturduğu cemaat komisyonları tarafından belirlenip toplanıyordu. Diğer cemaat vergilerinin en önemlisi, topluluk içinde yapılan alışverişlerden dolayı olarak alınan kesintilerdi. *Gabilah* gibi Yahudiler'e haram olmayan et, şarap, peynir ve tekstil ürünlerine konan vergi bunlardan biriydi. Sıradan vergilere ek olarak, Osmanlı Yahudiler'i kendilerini Eretz İsrail'in hazinedarları olarak kabul ederek hem imparatorluk sınırlarındaki hem de Avrupa'daki Yahudi

¹⁹²Göğüş, a. g. e., s. 348-349.

cemaatlerinden haftalık bir paralık ekstra vergi toplayıp, Kudüs'te yaşayan Yahudiler'in borçlarının ödenmesi için gönderiyorlardı.¹⁹³

Türkler ile gayrimüslimler arasında komşuluk ilişkilerinin iyi olduğunu görüyoruz. Türkler ve gayrimüslimler arasında hasta ziyaretleri yapılır, cenaze olduğunda defin işlemlerinde yardımlaşılır ve baş sağlığı dilenirdi. Doğumda veya uzaktan bir yolcusu geldiğinde, tebrik edilirdi.¹⁹⁴

Yahudiler ile ilgili hukuk konusunda, kendi haham mahkemelerinin olduğunu görüyoruz. Ancak bu mahkemelerdeki katı kurallar sebebiyle, Yahudiler genelde Müslüman mahkemelerine başvurmuşlar; bu durum haham başını kızdırdığı için, o kişileri afroz etmekle tehdit etmiştir.¹⁹⁵

Yahudiler'de de, Müslümanlar'da olduğu gibi sünnet inancının olduğu görülmektedir. *Brit-Mila* olarak adlandırılan sünnet için, yeni doğan bebeğin doğduğu haftanın cuma sabahında “*Şalom Zahor*” denilen bir tören düzenlendiğini öğrenmekteyiz.¹⁹⁶

Müslümanlar'da kurban kesimi dinî bir önem taşımaktadır. Yahudiler'de de buna benzer bir durum görülmektedir. *Şehita* denilen hayvan kesimi, dinsel bir nitelik taşıyıp, sıkı yasalarla sınırlandırılmıştır. Şehitada ilk şart, hayvanın kesilirken acı çekmesini önlemek ve ona en az ıstırap verecek yöntemle kesimi

¹⁹³Shaw, *Yahudi Milleti*, s. 311.

¹⁹⁴İbn Kayyim, *el-Cevziyye, Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, (Tahkik: Subhi Salih), C. II, Şam 1961, s. 275'ten naklen Şener, *a. g. m.*, s. 45.

¹⁹⁵Shaw, *Yahudi Milleti*, s. 315.

¹⁹⁶Komisyon, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, s. 105.

gerçekleştirmektedir. Yine, hayvan kesilirken okunan “*Beraha*”, Müslümanlar’ın kurban keserken tekbir getirmesine benzemektedir.¹⁹⁷

Müslümanlar’da görülen nişanlılık dönemi, gayrimüslimlerde de görülmektedir.¹⁹⁸ Yahudiler’de nişan töreni “*Eruşin* ya da *Kiduşin*” adı verilen bir törenle kutlanmıştır. Yahudi inançlarına göre, bu törenle kız artık erkeğe aittir ve bu bağlılığı bozmak için bile boşanmak gerekmektedir.¹⁹⁹ Müslümanlar için de nişan önemli bir bağlılık olup, kolayca bozulmamaktadır.

Yine Kilis’te Müslümanlar’a ait bir gelenek olan başlık parası, Yahudiler’de *Drahoma* adıyla gerçekleştirilmiştir. *Drahoma*, evlenme çağına gelen Yahudi kızın, damada vermekle mükellef olduğu paradır.²⁰⁰ Yahudiler’e göre, “Çeyiz gelinin gururudur”. Çeyiz sermesine eş, dost ve akrabalar da çağırılır. Düğün öncesinde kına gecesi düzenlenmesi de, Yahudi adetleri arasındadır. Yahudiler *Roş-Aşana*, *Pesah*, *Şavuot* ve *Sukot* Bayramlarında evlenmemeye özen göstermişlerdir.²⁰¹ Bu durum, Müslümanlar’da yer edinmiş olan “İki bayram arasında evlenmek uğursuzluktur” düşüncesini anımsatmaktadır.

Düğünler evlerde ya da dinî mekanlarda gerçekleştirilmiştir. Yüzük, sevgiyi ve sadakati simgelemektedir. Yahudiler’de damadın bardak kırması geleneksel hale gelmişken, Müslümanlar’da gelin ve damadın ayakları önünde testi kırılması adettir.²⁰² Görüldüğü gibi, Kilis’te yaşayan Müslüman ve gayrimüslimlerin sosyal

¹⁹⁷ Komisyon, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, s. 127.

¹⁹⁸ Yılmazçelik, *a. g. e.*, s. 264-265, 272; Komisyon, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, s. 127.

¹⁹⁹ Komisyon, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, s. 127.

²⁰⁰ İ. H. Pirzade, *Türkiye ve Yahudiler*, İstanbul 1968, s. 12.

²⁰¹ Komisyon, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, s. 117-119.

²⁰² Komisyon, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, s. 120-122.

yaşantılarında bariz benzerlikler mevcuttur. Ancak bu benzerlikler, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında evlenme gibi birlikteliklerin yaşanmasına neden olmamıştır.

Avni Keçik, Türk-Ermeni ilişkilerinin iyi olmasına rağmen, bir Türk ile bir Ermeni'nin hiç evlenmediklerini belirtmiştir. Bu konuda destansı bir türkü dahi varmış. Bir Ermeni kızı olan *Yester* (Ester) ile Müslüman bir erkek birbirlerine âşık olmuşlar. Evlenmelerine izin verilmediği için, delikanlı kızı kaçırmış; bu sebeple Ermeniler kızı yakalayınca öldürmüşler. Aşağıda bir kıtasını verdiğimiz türkü de bunun üzerine yazılmış:

“Yester ölmüş kağıng gidek mezara
 Monocular erken gider bazara
 Yester seni ogradıllar nazara
 Söyle dohtur, söyle ölecek miyim
 Ölmeden mezara girecek miyim”²⁰³

Gayrimüslimlerde iki kadınla evliliğe rastlanmamaktadır. Müslümanlar'ın 3 veya 5 çocuk sahibi olmalarına karşın, gayrimüslimler 1 veya 2 çocuğa sahiptirler.²⁰⁴

b) Yemek Kültürleri:

Duran Kale, Ermeni ve Türkler'in diğer sosyal unsurlarda olduğu gibi, yemek kültürlerinin de aynı olduğunu belirtmiştir.²⁰⁵ Yemeklerde kullanılan tabak ve kaşık gibi ayrıntılar hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Müslümanlar yemek yerken önceleri tahta kaşıklar; daha sonra ise, tunçtan yapılan kaşıkları kullanmışlardır.

²⁰³ Avni Keçik, emekli bir öğretmendir. Bkz. Avni Keçik, *Kilis Türküleri*, Ankara 2000, s. 50.

²⁰⁴ Yılmazçelik, *a. g. e.*, s. 273, 278.

²⁰⁵ Duran Kale.

Ekonomik durumlarına göre de, bakır veya porselen tabaklar mevcuttur. Gayrimüslimlerin ekonomik bakımdan durumlarının iyi olduğu göz önünde bulundurulursa, evlerinde porselen tabak kullananlar arasında onların da var olduğunu söyleyebiliriz.²⁰⁶

Yemeklerde kullanılan araç-gereçler dışında, sofrada uyulması gereken bazı kurallarda da Müslüman-gayrimüslim halk arasında benzer özellikler görülmektedir. Örneğin Yahudiler’de de sofraya oturmadan önce ellerin yıkanması dinî gereklerden sayılmaktadır. “Sağlıklı bir ruh için, önce sağlıklı bir beden gerekir” diyen eski Yahudi düşünürler, sağlık sorunlarının kişiyi ibadet ve maneviyattan uzak tuttuğunu belirtmişlerdir. Bu sebeple, yemek ve uyku gibi günlük gereksinimlere önem verilmiştir.²⁰⁷

Yahudiler’de yemek konusunda tıpkı Müslümanlar’da olduğu gibi, yenilmesi dinen yasak olan bazı yiyecekler vardır. Örneğin;

- “Vahşi bir hayvan tarafından öldürülmüş hayvanlar ile, tüm yırtıcı vahşi hayvanların eti.
- Domuz eti bunlar arasındadır”.²⁰⁸

Avni Keçik, günümüzde Kilis’te özellikle bayramlarda yapılan “Gerebiç” adlı pastanın, Ermeniler’den öğrenildiğini belirtmiştir.²⁰⁹

²⁰⁶Göğüş, a. g. e., s. 226.

²⁰⁷Komisyon, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, s. 124.

²⁰⁸Komisyon, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, s. 124-126.

²⁰⁹Avni Keçik.

c) Dil:

Mordtmann, Ermeniler'in Hint-Avrupa grubuna bağlı olduklarını, ancak dillerinin bariz bir şekilde Turan etkisinin izlerini taşıdığını belirtir.²¹⁰ Kayılar'ın Kilis ağzını etkiledikleri savunan Şahmaranoğlu'nun tespitine göre, Kayı soyundan olan Osmanlı Hanedanından insanlar, hâlâ "sölorum, anlorum" kelimelerini kullanmaktadırlar. Kilis'teki Ermeniler de bu ağza benzer konuşmuşlardır.²¹¹ Ermeniler'in kendi millî dillerini unuttukları, hakim topluluk dili olan Türkçe'yi öğrendikleri Ermeni araştırmacılar tarafından da kabul edilmektedir. Bunlara *Türkofon*, yani kısmen *Türkleşmiş Ermeni* denilmektedir.²¹²

VII ve VIII. yüzyıllardaki ve daha sonraki Ermeni kaynaklarında Alp Arslan, Kılıç Arslan, Gazan, Atabeği vb. birçok kişi; ata, oğlan, kızlar vb. akrabalık; avcı, temirçi vb. meslek; Hun, Hazar, Türk, Kenger, Akatzir, Barsil vb. kavim ve yer adı yanında, beslenme ve giyinme gibi temel kültürler veya sosyal yapı ve üst kavramlarla ilgili çok sayıda Türkçe sözle karşılaşmaktadır. Türkçe de Ermenice'den bazı sözcükler almış; fakat alınan bu sözcükler gramer unsurları değildir. Ermeniler arasında bir yazı dilinin birleştiriciliğine dayanan standart bir dil yoktur. Türkçe'nin Ermenice'ye etkisi o kadar yaygınlaşmıştır ki, Ermeniler kendi ana dillerini bile kaybetmişlerdir. Bu olay birkaç yüzyıl önce gerçekleşmiştir.²¹³

²¹⁰Mordtmann 1862, "Entzifizierung und Erklärung der arm. Kellinschriften von Van und der Umgegend", ZDMG XXII, s. 465-493'ten naklen Günay Karaağaç, "Türk-Ermeni Dil İlişkileri", *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, S. 38, Mart-Nisan 2001, s. 967.

²¹¹Şahmaranoğlu, *a. g. m.*, s. 3. Ayrıca bkz. Murat Bardakçı, *Son Osmanlılar*, İstanbul 2000, s. 11.

²¹²H. Berberian, "La Litterature Armeno-Turque", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, II, s. 809'dan naklen Göyünç, *a. g. e.*, s. 69-70.

²¹³Karaağaç, *a. g. m.*, s. 968-969.

Avni Keçik, Ermeniler'den Kilisli'lere kalan bazı tekerlemeler olduğunu belirtmiştir.²¹⁴ Örneğin;

Hani Hanos
Hani Panos
Nerede Meyhaneci Toros
Mağrurlanma sen şekerçik
Bu dünya bir cartankilos.

Yine Avni Keçik'ten, bir Ermeni'nin eşi için onun mezarı başında ağıt yaktığını; ayrıca mezar taşına tıpkı Müslümanlar'ın mezar taşlarına yazdırdıkları ağıtlara benzer bir yazı yazdığını öğreniyoruz.²¹⁵

Elbette ki bu etkileşim tek taraflı olmamıştır. Ermeniler arasında Türk atasözleri, ya Türkçe olarak aynen, ya bazı kelimeleri Ermenice bazıları Türkçe, ya da tamamen Ermenice'ye tercüme edilmiştir. Maniler, bilmece, fıkralar da yine Ermeniler tarafından kullanılmıştır.²¹⁶

Ermeniler Asurlular'ın, İranlıların, Partlar'ın ve Yunanlıların tesirinde kalmışlar; zaman zaman Farsça, Rumca ve Türkçe kelimeler kullanılmıştır.²¹⁷ De Morgan'a göre; Ermeniler'in Hristiyanlıktan evvel yazıları olmadığı için asıl dillerini gösteren hiçbir eser yoktur.²¹⁸

Ali Nadi Ünler'in ifadesi ile, "Konuşurken bir Ermeni'yi bir Türk'ten ayırt etmek mümkün değildir. Fakat Türkler birbirlerine "Ağam" diye hitap ederlerken, Ermeniler "Gülüm" diye hitap etmişlerdir. Ermeniler, Türkçe dışında bir dili,

²¹⁴Avni Keçik.

²¹⁵Avni Keçik.

²¹⁶Fikret Türkmen, "Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri", *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, S. 38, Mart-Nisan 2001, s. 981-982.

²¹⁷Serdar, *a. g. e.*, s. 6.

²¹⁸Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1967, s. 46.

dolayısıyla Ermenice'yi bilmezlerdi. Bu sebeple, kiliselerinde ibadet ve ayinlerini bile Türkçe yapmışlardır. Ermeniler, yeni terimler bulacak kadar Türkçe'yi benimsemişlerdir. Örneğin, Gaziantep'teki Amerikan Hastanesi'ndeki Amerikalı hemşirelere İngilizce "Miss." kelimesinin karşılığı olarak "*Kız Hanım*" demişlerdir".²¹⁹

Avni Keçik'in anlattıklarına göre Ermeniler, iskândan sonra bile gittikleri yerlerde "*Gelor, Gidor*" gibi Kilis ağzına özgü ifadeleri kullanmışlardır.²²⁰

Cemal Paşa, Ermeniler'in hiçbirinin Ermenice bilmediğini, okullarda Ermeni harfleriyle Türkçe eğitim verildiğini ve kilise ayinlerinin bile Türkçe yapıldığını belirtmiştir.²²¹ Mithat Yaşar, Kilis'te yaşayan Ermeniler'in Türkçe, İngilizce ve Fransızca konuşabildiklerini belirtmiştir.²²² Türkçe dışındaki dilleri, özellikle misyoner faaliyetler sırasında kullanmış olmaları muhtemeldir. Açılan misyonerlik okullarında gençlere Ermenice öğretilirken, aynı zamanda onlara milliyetçilik ve Türk düşmanlığı gibi duygular da aşılanmıştır.²²³

d) Eğitim:

Sosyal hayatın bir parçası olan eğitim konusunda da, gayrimüslimlerin serbest hareket ettiklerini görüyoruz. Gayrimüslimler, çocuklarını eğitimlerini almaları için genelde kilise ve havra gibi dinî mekanlara göndermişlerdir. Kilisli Mustafa Altmışık'm bu konuda söyledikleri, durumu kanıtlar niteliktedir. Altmışık,

²¹⁹Ali Nadi Ünler, *Gaziantep Savunması*, İstanbul 1969, s. 12'deki dipnot 7.

²²⁰Avni Keçik.

²²¹Cemal Paşa, *a. g. e.*, s. 333.

²²²Mithat Yaşar, 1925 Kilis doğumlu olup Özel İdareden emekli olmuştur.

²²³Ünler, *a. g. e.*, s. 13'deki dipnot.

gayrimüslimlerin çocuklarını Müslüman çocukların okudukları okullara değil de, kendi kiliselerine gönderdiklerini belirtmiştir.²²⁴ Bu da verilen eğitimin niteliğini göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nde laik eğitim sistemine ilk geçenler Rum-Ortodokslar ve Ermeniler olmuştur. Yahudi toplumunun modern eğitimle tanışması, Yahudi burjuvazisinin girişimleri ile olmuştur.²²⁵

XVIII. yüzyıl sonunda gelişmeye başlayan Ermeni okulları, 1825-1830 arasında önemli ilerlemeler göstererek yaygınlaşmıştır. Bu Ermeni okullarında, Ermeni dilinin cemaatin yeni gereksinmelerine uygun şekilde geliştirilmesi sağlanmıştır. Bu okullarda dayak yasak olup, öğrencilerin sadece Ermenice konuşmasına özen gösterilmiştir.²²⁶

Yahudi eğitim sisteminin Ermeni ve Rum eğitim sisteminde olduğu gibi, cemaat içi bir gelişmeden çok, imparatorluk dışındaki gelişmelere bağlı olması, dil konusundaki tutumunu da fakılaştırmıştır. Bu dönemde, Ermeni ve Rumlar'da olduğu gibi yeni bir dil oluşturulmaya çalışılmamıştır. Okullarda Fransızca'nın hakim dil olması, Yahudi topluluklarında Fransız kültürünün yaygınlaşmasına etki etmiştir.²²⁷

²²⁴Mustafa Altınışık.

²²⁵İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *T. C. T. A.*, C. II, s. 460, 464.

²²⁶Tekeli, *a. g. m.*, s. 463.

²²⁷Tekeli, *a. g. m.*, s. 464.

Kilis'in Deveciyan Mahallesi'ndeki Ermeni cemaati tarafından açılmak istenen kız ve erkek mektebi için ruhsat talebinde bulunulması, Kilis'te gayrimüslimlerin eğitimlerini almaları konusunda rahat olduklarını göstermektedir.²²⁸

C- Ekonomik Durum:

Sosyal ve kültürel bakımdan Müslüman-Türk halktan daha iyi bir konuma sahip olan gayrimüslimler, ekonomik bakımdan da aynı oranda ayrıcalıklara sahiptirler. 1829-1831 yılları arasında Osmanlı ülkesini gezen İngiliz seyyah *Adolphus Slade*, Rumlar'ın dış ticareti ellerinde tuttuklarını, köylü Rumlar'ın iyi giyinip iyi bir yaşam sürdürdüklerini, hükümet hizmetinde birçok Rum'un çalıştığını belirtmiştir. Slade, köy ve kentlerde rahat bir yaşam süren Rumlar'ın durumları ile sefil ve perişan bir yaşam sürdüren Müslümanlar'ın hayatlarını karşılaştırma yapmış ve buna rağmen Rumlar'ın, sanki fakir ve zulme uğrayan onlar gibi davranıp sızlandıklarını vurgulamıştır.²²⁹

²²⁸C. A., D. N. İ. K., D. N: 214, G. N: 18, T: 1332.Ş.19.

²²⁹Salâhi R. Sonyel, "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayri-Müslim Uyrıkları Üzerindeki Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, TTK, Ankara 1994, s. 345-346.

Ermeniler özellikle Anadolu-İran arasındaki kervan ticaretinde ön plana çıkarılarken, Rumlar deniz ticaretinde üstünlük göstermişlerdir. Ancak Yerasimos, bu Ermeni tüccarların Doğu ticaretinin genelinde çok da üstün bir yer teşkil etmediklerini belirtmiştir. Ermeniler'in ticarete yükselişleri nasıl İran himayesi ve teşviki ile olmuşsa, Rumlar'ın başarısında da Ruslar'ın müdahaleleri etkili olmuştur. Ermeniler İranlılar'ın, Rumlar da Ruslar'ın simsarlığını yapmışlardır. Ancak zamanla Rumlar'ın Avrupalılar'ın simsarlığını yapmaları istenmiş; böylece Müslüman halkın zararına bir tüccar millet haline gelmişlerdir. Avrupa malları Anadolu içlerine girdikçe, Rum tüccarlar diğer Rumlar'ı da etkileyerek, onların da uyanıp bilgilerini artırarak iş adamı olmalarını sağlamışlardır. Mahalli ticaret uluslar arası ticarete bağlı kaldıkça, Rum ve Ermeni koloniler Anadolu şehirlerine yerleşip güçlenerek, ticareti ele geçirmişlerdir. Böylece gayrimüslimler gitgide ülkenin en üretken faaliyetlerini tekellerine alırlarken, Müslümanlar daha az verimli tarım ve küçük zanaatçılığa yönelmişlerdir.²³⁰

Rumlar'ın toprak üzerinde mülkiyet hakları da olmuştur. Tüccar Rumlar'ın durumları, köylülere göre daha iyidir. Avrupalı tarihçilerin de belirttiği gibi, XIX. yüzyıl başlarında, Osmanlı topraklarında yaşayan Rum köylülerin yaşam koşulları, Batı Avrupa köylüsüne göre daha sorunsuzdur.²³¹

Yavuz Sultan Selim örneğinde olduğu gibi, padişahların bile borç aldığı Yahudiler, Fransızlar tarafından insafsız ve entrikacı olarak değerlendirilmişlerdir. Yahudiler bankerlik dışında işçi, seyyah, simsar, tüccar ve mültezimlik de

²³⁰Yerasimos, *a. g. e.*, s. 20-22, 307-308.

²³¹Karal, *a. g. e.*, C. V, s. 107-108.

yapmışlardır.²³² Ancak XVII. yüzyılda devletin duraklaması, bunlara da yansımış; saray hekimliği ve hariciye başka unsurların eline geçmiş, Yahudiler sinagoglarına çekilmişlerdir.²³³

1- Tarım, Ticaret ve El Sanatları:

Selçuklular döneminde, Halep-Basra ve Bağdat arasında önemli bir ticaret yolu olan Kilis,²³⁴ aynı zamanda zengin bir ziraat merkezidir. Arabistan'ın Osmanlı Devleti'nin kontrolü altına girmesiyle, Halep Doğu Akdeniz'in önemli bir ticarî merkezi olmuş; XVI. yüzyılda Avrupalılar'ın ticarî faaliyetleri Şam'dan Halep'e doğru yön değiştirmiştir. Bu ticaret, başlangıçta geniş ölçüde Avrupa'nın yünlü kumaşları ve gümüşüyle Hint baharatının değiş-tokuşunu kapsamıştır.²³⁵ Çolakoğlu, Kilis'in ticarete dışa açılımının Halep pazarları ve dükkânları aracılığıyla olduğu için, ticaret merkezi olarak Halep'in öne çıktığını belirtmiştir.²³⁶ Halep, bu ticarî konumunu daha sonra Antep'e bırakmıştır.²³⁷

Kilis'in toprakları da oldukça verimlidir. Bu sebeple bağlar ve zeytinlikler geniş yer kaplar. Meyve ve sebze ekimi yanında, hayvan yetiştiriciliği ve hububat ekimi de önemli orandadır. Zeytinyağı, sabun, pamuklu ve ipekli dokuma, dericilik sanayileri gelişmiştir.²³⁸

²³²Halil Sahillioğlu, "Yabancı Gözüyle Türkler, Yahudiler, Ermeniler ve Rumlar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 15, Aralık 1968, İstanbul 1968, s. 45, 48.

²³³Komisyon, *Osmanlı Padişahları ve Musevi Tebaaları*, s. 60, 90.

²³⁴Akdağ, *a. g. e.*, C. I, s. 30.

²³⁵Bruce Masters, "Halep", *D. V. İ. A.*, C. XV, İstanbul 1997, s. 245.

²³⁶Çolakoğlu, *Gap'ın İki İli Kilis-Gaziantep*, s. 7.

²³⁷Mehmet Alparı, "XV. Yüzyılda Antep'in Tarihine Umumî Bir Bakış", *Cumhuriyet'in 75. Yılına Armağan Gaziantep*, (Editör: Yusuf Küçükdağ), Gaziantep 1999, s. 83.

²³⁸Darkot, *İ. A.*, s. 806-807.

Defter-i Hakanî Emîni *Ayn-i Ali Efendi*, I. Ahmed'e (1603-1617) verilmek üzere yazdığı risalede, Kilis hakkında şu bilgilere yer vermiştir: "Halep eyaleti, altı sancağa ayrılmıştır. 104'ü zeamet, 779'u tımar olmak üzere toplam 903 kılıç olan Halep'in, 7 zeamet ve tımarlı, 2 salyaneli (yıllıklı) sancağı vardır. Salyaneler (yıllıksız) daha sonra kaldırılarak iltizama verilmiştir. Her sancağın hazine defterdarı, defter kethüdası ve tımar defterdarı vardır."²³⁹

I. Ahmed zamanında, Kilis Sancak Beyinin hassı; yani senelik geliri 522.867 akçedir. Her 5.000 akçeye bir cebelü, devrin silahlarıyla donatılmış bir süvari çıkartıldığına göre, senelik gelirine göre Kilis'in 104 cebelüsü olduğu ortaya çıkar. Kilis livasında 17 zeamet, 96 tımar sahibi vardır. Kilis has, zeamet, tımar ve cebelü sayısı, Halep merkez ve Adana livalarından sonra, üçüncü sırada yer almıştır.²⁴⁰ Senelik gelirinin yüksek olması, Kilis'in ekonomik bakımdan önemli bir noktada olduğunu gösterir.

Antep'in işgali sırasında şehre gelen Fransız Generali *Abadi*, gözlemlerini şöyle aktarmıştır: "Türkler'de zeki memurlar, zengin tüccarlar, dar görüşlü fakat zengin bir hayat geçiren emlak sahipleri ile büyük bir kısmı çiftçi, cahil, mutaassıp ve körü körüne yaşayan çeşitli derecede adamlar olduğunu belirtmiştir. Yahudiler genelde Antep'te oturur; küçük sanatla ve ticaretle uğraşırlardı. Türkler'den sonra en kalabalık grubu oluşturan Ermeniler Antep ve Kilis'te ticaret ve zanaatla uğraşırlardı. Ermeniler'in çok azı çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşırды"²⁴¹

²³⁹ *Ayn-i Ali Efendi Risalesi*, s. 7, 26-27, 55'ten naklen Konyalı, a. g. e., s. 7-9, 11.

²⁴⁰ *Ayn-i Ali Efendi Risalesi*, s. 7, 26-27, 55'ten naklen Konyalı, a. g. e., s. 7-9, 11.

²⁴¹ Abadi, *Türk Verdümü Gaziantep*, (Çev: ?), Gaziantep 1959, s. 4,7-8.

Fransız Generalin bu sözleriyle onayladığı gibi, Antep ve bir zamanlar oraya bağlı olan Kilis'te yaşayan gayrimüslimler, ekonomik bakımdan oldukça rahattırlar. Çiftçilikle uğraşan gayrimüslimlerin sayıca az olduğu; bunların da ağaların hizmetkârı veya ortağı değil, kendi topraklarını işlettikleri görülmektedir.²⁴²

Kilis'in Gemrik Karyesi'nde bulunan bir arazi ile ilgili davada Meclis-i İdare kararına, *Unturbas Efendi* adlı bir Ermeni'nin itiraz ettiğine dair kayıt bulunması, Kilis'te gayrimüslimlerin de toprak sahibi olduklarını; ayrıca haklarını arama, savunma konusunda imkânları bulunduğunu kanıtlamaktadır.²⁴³

Yalçın Özalp Ermeniler'in sanat ve ticaretle uğraştıklarını, dolayısıyla servetin onların elinde toplandığını; ayrıca refah ve saadet içinde yaşadıklarını belirterek şöyle devam etmektedir: "Ermeniler bağ mevsimi olduğunda, bağ ve bahçelere çıkarlar, buralara yalnız başlarına bile giderlerdi. Hatta gelinleri ve kızları bile yalnız başlarına bağlarda ve kırlarda gezdikleri halde, hiçbir kimsenin taarruzuna ve sorgusuna uğramazlardı"²⁴⁴

Antep ve Kilis'te, Türkler'e ait olup genelde Ermeniler tarafından yapılan bazı el sanatları şunlardır:²⁴⁵

a) *Metalle ilgili olanlar*: Demircilik, kuyumculuk ve bakırcılık Ermeniler'den öğrenilmiştir. Darabacılık Halep'ten gelmiş; dökmeçilik, kalaycılık, gümüş tezyinat, tenekeçilik, sobacılık ve halım mıhları (çatılarda kullanılan uzun boylu çiviler) da Ermeniler'den kalmıştır.

²⁴²Karal, *a. g. e.*, C. VIII, s. 126-127.

²⁴³BOA, *Şûrâ-yı Devlet*, Halep IV/211, s. 282.

²⁴⁴*Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz*, s. 36.

²⁴⁵Göğüş, *a. g. e.*, s. 327-329, 226.

- b) *Dericilik*: Gaziantep'e Maraş'tan gelen bu sanat, Türkler'e aittir. Kunduracılık ise, Ermeniler'den kalmıştır.
- c) Marangozluk (nacar) ve tahta oyma işleri, dolapçılık, körük, elek yapımı Türk sanatıdır. Taş oymacılığı da Türk sanatı olmasına rağmen, Kilis'te bu iş daha çok Ermeniler tarafından icra olunmuştur.
- d) *Muhtelif sanatlar*: Bunların başında iplik çekme gelir. Köylerde kadınlar yün ipi ve pamuğunu tersi ile bükerek, sonra çırıklarla işler. Bundan aba, şalvar, gömlek ve alaca yaparlar. Aba yünden, diğerleri pamuk ipliğinden yapılmış. Kendircilik de Türk sanatıdır. Yetiştirilen kendir suda ıslatılır, soyulur, tarakla taranır, çatmalarla kurutulup çırıkla bükülür. Sıvacılık Ermeniler'den kalmış; ancak kökeni Halep'tir. Külhan külü içine sönmüş kireç katıp, kendir elyafını doğrayıp suda 3-5 gün yatırılıp, bu bulama çözülmüşdür. Sıvacılar bunu ev tabanına küllükler içinde çekip beyaz toprak katıp sıva yaparlardı. Şekercilik ve yeşil küp de denilen sıımlı küp yapımı Ermeniler'den kalmıştır. Kırmızı küp ve testi de ayrı bir sanattır ve bunu yapanlar aynı zamanda bardakçılık ve kiremitçilik de yaparlarmış.
- e) *Pekmezcilik*: Pekmez, üzümünden elde edilir. Şırasından sucuk, fıstıklı ve cevizli tatlılar yapılabilir. Pekmez ve helvacılık Türkler'e ait bir sanat olmasına karşın, Ermeniler tarafından da yapılmıştır.
- f) *Yemenicilik*: Ermeniler'in yaptıkları el sanatlarından biri de yemeniciliktir. Yüzü keçi derisinden, altı öküz veya camız derisinden olmak üzere rengarenk yapılan yemeniler, Ermeniler'in tekelinde bulunuyordu. Ermeni ustaların yanına çırak olarak vermeye çalışılan çocuklara, Ermeni ustalar şu cevabı verirlerdi: "Okut

da efendi olsun gülüm". Oğuz Göğüş, Ermeniler'in sanatlarını Türkler'e öğretmek istemedikleri için böyle davrandıklarını belirtmiştir.²⁴⁶

g) *Mangalcılık*: Yahudi kadınlar tarafından çamurdan mangal yapılırdı. Yapışkan bir çamur yapılarak içine saman karıştırılıp, birkaç gün bekletilirdi. Alttan bir, ortasında birkaç delik açılı kenarlarında üç tane baba denilen yüksek yer yapılırdı. Bu mangallar yemek yaparken kullanıldığı gibi, ısınma ihtiyacını karşılamak için de kullanılmıştır.²⁴⁷

h) *Çerçilik*: Ermeniler'in Kilis'te yaptıkları işlerden bir de çerçiliktir.²⁴⁸ Çerçilik, her çeşit ufak tefek eşya satan; genelde değiş-tokuş yapan gezginci esnafıktır.²⁴⁹

Görüldüğü gibi, el sanatları genelde gayrimüslimler tarafından icra edilmekte olup, bu durum onların ekonomik yaşamlarına da yansımıştır.

Yukarda sayılan el sanatlarının yanı sıra, kasaplık ve firincılık da yaptıkları bilinen Ermeniler, geçimlerini meyvecilik yaparak, dışarıya demir satarak ve eşkıyalık yaparak da kazanma yoluna gitmişlerdir. Ermeniler, sattıkları malın bir kısmını kendileri işleyerek, Avrupa'dan gelen silahlardan daha kıymetli silahlar yapmışlardır.²⁵⁰

Ülke genelinde Ermeniler'in % 43'ü, Rumlar'ın % 36.8'i Yahudiler'in % 31'i ticaret ve sanayi ile uğraşmaktaydı. Başka bir ifadeyle, ticaret ve sanayi ile uğraşan

²⁴⁶Göğüş, a. g. e., s. 227; Ş. Mehmet Sakioğlu, *Gaziantep'in Ünlü Simaları*, Ankara 1997, s. 480.

²⁴⁷Göğüş, a. g. e., s. 226.

²⁴⁸BOA, *Maliye Nezâreti Vâridât*, No: 1493, s. 2.

²⁴⁹Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, MEB, İstanbul 1993, s. 252.

²⁵⁰*Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz*, s. 293-294.

toplam 133.297 kişinin 51.073'ü Müslüman, 82.224'ü de gayrimüslimdi.²⁵¹ Bu rakamlar, ülke nüfusunda azınlığa sahip olan gayrimüslim halkın, ticaret ve sanayide yoğunlaşarak, ülke ekonomisini Müslüman halkın aleyhine ellerine geçirdiklerini gözler önüne sermektedir.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, Avrupa'da kendilerini bir varlık olarak kabul ettiren beratlı tüccar ile Osmanlı gayrimüslim tüccarlarının çıkarlarını gözetmek ve korumak amacıyla, Akdeniz'in kıyı şehirlerinden başlamak üzere Osmanlı topraklarında yabancıların ilk konsoloslukları kurulmuştur (1802). Buralara tayin edilenlerin bir kısmı, daha önceden bu şehirlerde oturmakta idiler. Tayin edilen ilk konsolosların hepsi, gayrimüslim ve muhtemelen Rumlar'dan seçilmişlerdir.²⁵² Konsoloslukların açılmasıyla beraber, mahalli idareciler ve tüccarlar ile ilişkilerin sağlanması bakımından tercüman ihtiyacı doğmuş ve bu görev de gayrimüslimlere verilmiştir. Herhangi bir elçi, reayadan birini tercüman olarak istihdam etmek istediği zaman, Bab-ı Âli'ye müracaat ederek padişah'tan berat talep etmesi gerekiyordu. Divanın Beylikçi Kaleminden alınan her berat karşılığında, bir ücret ödeniyordu. Bu ücretin maktû olmadığı anlaşılmaktadır. Çeşitli elçiliklerce bu işle ilgili şahıslara hediye vermek âdet olduğundan, bu hediyelerin değerinden bir beratın ortalama fiyatını da tespit etmek mümkün olmamaktadır. Bu beratı alan tercüman, reyalıktan özel ve imtiyazlı bir statüye kavuşmuş oluyordu. Onların bu ayrıcalıkları ve kapitülasyonlarla gümrük vergilerinin müstemmin tüccar için % 5'ten % 3'e düşürülmesiyle, tercümanlık gayrimüslimler için cazip bir hale geliyordu. Bu

²⁵¹Stanford-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye'nin Doğuşu*, C. II, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul 1983, s. 209-299.

²⁵²Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, Ankara 1983, s. 57-58.

aşamada, gayrimüslimlerin durumu kendi lehlerine çevirmeleri gerekiyordu. Ve bu yol da bulundu; elçiliklerin himayesine girerek Osmanlı tebaalığından kurtulmak, bu amaca ulaşmak için de rüşveti devreye sokmak.²⁵³ Yani gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'nin ekonomik bakımdan Avrupa'nın sömürgesi haline gelmesinde katkıları olmuştur.²⁵⁴

Berathlı tüccarların yoğun oldukları yerlerden biri de Halep ve civarıydı. Aynı zamanda gayrimüslimlerin çeşitli yollarla yabancı devletlerin himayesine girerek, ticaret, esnaflık, taşrada kocabaşılık ve mültezimlik işlerine de karışarak düzeni bozdukları 1759'dan beri, 1766 ve 1786 yıllarında muhtelif zamanlarda bunlara engel olunmak istendiği halde bir sonuca varılamamış olması dikkat çekicidir.²⁵⁵

2- Vergi Düzeni:

Kilis'te vergi miktar ve çeşitleri belirlenmeden önce, sınırları içindeki köy ve mezraların gezilip, incelenip, buralardaki reaya dinlendikten sonra karar alınmasına özen gösterilmiştir. Kilis halkı, eskiden beri vergilerini maktû olarak vermiştir. Yapılan araştırmalar sonrasında, fazla vergi verebilecek olan reayanın fikir ve onayları alınarak vergileri artırılmış, bir kısmı da eskisi gibi bırakılmıştır. Köy ve mezralarda tutulan defterde maktû olanlar maktû, kısım olanlar da kısım şeklinde yazılmıştır. Bundan sonra eminlerin ve tımar sahiplerinin de müdahaleleri kesin

²⁵³Bağış, *a. g. e.*, s. 25-26, 28.

²⁵⁴Meral, *a. g. e.*, s. 93.

²⁵⁵Bağış, *a. g. e.*, s. 43-44.

olarak yasaklanmıştır. Kilis'te Roma İmparatorluğu döneminden itibaren, onda bir oranında *dimus (deymus)* vergisi de alınmıştır.²⁵⁶

XIII. yüzyılda belde niteliğinde olan Kilis'te, Dulkadiroğulları'nı kuran Türkmenler tarafından uygulanan, kentteki halktan alınan resim ve harçlar örneğinde olduğu gibi, bazı ilginç kurallar vardır. Bunlar: "Ve ihtisap hususunda dükkâncılardan bin iki yüz pare ve bisat yayanlardan bin pare ve ekmekçilerden üç yüz pare ve börekçilerden yüz pare ve aşçılardan yüz pare ve helvacılardan elli pare ve şerbetçilerden elli pare ve takyacılardan otuz pare ve başmakçılardan yüz pare ve tacirlerden ve çerçilerden iki yüz pare ve kasaplardan üç yüz pare ve peynir ve yoğurt ve balık ve bunların gibi ki pazara gele satıla üç yüz pare ve bir hamil hasır (hasır şilif olmalı) ve bir hasır ve bir yük soğandan bir batman alına. Ve narh virdükleri eyyamda bin iki yüz pare amma üç defada olur biri baharda ve biri güzde ve biri kış ortasıdır. Ve hakkı bisat ki zikr olunmuşdur her bisata üçer Osmani ve etmekçilere üç defa narh virilür ayda üçer akçe alınur ve börekçi ve helvacı ve şerbetçilerden ayda üçer+akçe ma'dası üç defa alınır".²⁵⁷

Bu konuda Memlûklular'ın uygulamaları bilinmemekle beraber, devlet yapılarının Selçuklu benzeri olması sebebi ile, buna yakın kurallar uyguladıkları yorumu yapılabilir.²⁵⁸

Tanzimat öncesi dönemde Kilis'in ekonomisi konusunda, 1519 ve 1590 tarihli mufassal defterlerden bilgi alabilmekteyiz. 1519 tarihli deftere göre, Kilis'te bir

²⁵⁶Konyalı, a. g. e., s. 150.

²⁵⁷Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 34.

²⁵⁸Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 34.

meyhane vardır.²⁵⁹ Meyhanenin varlığı, o dönemde Kilis'te gayrimüslimlerin varlığına işarettir. Yıllık vergisi 1.500 akçe olan meyhane, gayrimüslimlerin ekonomik etkinlikleri yerine getirmede serbest olduklarını ve maddî açıdan durumlarının iyi olduğunu gösterir.

Canbolad Hüseyin Paşa, III. Murad'ın emriyle yaptığı sayımda, Memlûklular'dan kalma bazı kötü uygulamaları yasaklamış; vergileri halkın eğilimi göz önünde bulundurarak düzenlemiştir. 1590 tarihli defterin başında; "Evvelce Padişah Yavuz Sultan Selim Han emriyle bu livanın defteri yazılırken, Mısır Çerkez hükümdarları tarafından yapılan kötü uygulamalar kaldırılmıştır. Bundan sonra çiftleri ile ekip dikenler her yıl mart ayında, çift resmi adıyla çift başına kırk akçe, kazanmaya gücü yetenler fakat çiftleri olmayanlar resm-i bennâk adı altında on ikişer akçe almaya geldiğinden, yeni deftere de böylece yazıldığı belirtilmiştir. Bundan sonra defterde şu bilgiler yer almıştır: Kilis, daha önce bir yerde Cuma namazı kılınan küçük bir yerdi. Bu nedenle, eski defterde karye diye yazılmıştı. Resm-i mücerred, resm-i bennâk alınırdı. Babam Canbolad Bey Kilis'i tasarruf ederken burada cami, tekke, üç hamam, iki kervansaray ve bezzazistan, iki pazar yeri yaptırmak suretiyle Kilis'i mamur etmiştir. Şimdi Kilis, altı yerde cuma namazı kılınır bir kasaba olmuştur. Saadetli padişahın mübarek başı sadakası için resm-i bennâk, resm-i mücerred vergileri kaldırılarak, yeni deftere kasaba olarak geçirilmiştir".²⁶⁰

²⁵⁹Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 43; Birici, *a. g. m.*, s. 32; Konyalı, *a. g. e.*, s. 158-159.

²⁶⁰Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 44, 49.

1596 tarihli *Yörükân-ı Haleb* adlı deftere göre göçebe halk, Osmanlılar zamanında seferlere katıldıkları için, “divanî ve örfî” vergilerden muaf tutulmuşlardır.²⁶¹

Gayrimüslimler, vergi ve adaletin sağlanmasında ayrıcalıklara sahip olmuşlardır. Müslümanlar şer’î ve örfî vergi verirlerken, Ermeniler’in büyük bir kısmı Patrikhaneye bağlılıklarını belgeleyerek hiç vergi ödememişlerdir.²⁶²

Müslümanlar tarım ürünlerinden 1/10 oranında öşür vergisi öderlerken; gayrimüslimler haraç ödemişlerdir. Müslümanların ticaret mallarından 1/40, gayrimüslimlerinkinden 1/20, müsteminlerinkinden ise 1/10 oranında öşür alınmıştır.²⁶³

Gayrimüslimlerden alınan cizye adlı vergi, sadece hane reisi erkeklerden alınmış; dul kadınlar, öksüz ve yetimler ile din adamları bu vergiden muaf tutulmuşlardır. Vergilerin toplanmasında, mültezimlerin gayrimüslimlere kötü muamele etmeleri engellenmeye çalışılmıştır. Gayrimüslimlere, XVII. yüzyıldan itibaren de % 20 oranında müskirât resmi adı altında, alkollü içki içme hakkı tanınmıştır.²⁶⁴

Gayrimüslimler evlenirken, Müslümanlar gibi *resm-i gerdek* adıyla bir para öderlerdi. İyi kağıt alanlardan 30 kuruş, *evsât* (orta halli) kağıt alanlardan 20 kuruş ve *edna* (en bayağı) kağıt alanlardan 10 kuruş alınır.²⁶⁵ Yetim kalan çocuklara vasi

²⁶¹Komisyon, *Cumhuriyet’in 75. Yılında Kilis*, s. 48.

²⁶²Refet Yinanç-Mesut Elibüyük, *Maras Tahrir Defteri 1563*, C. I, Ankara 1988, s. VII-XI.

²⁶³Şener, *a. g. m.*, s. 41-56.

²⁶⁴Stanford Shaw, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi”, *T. C. T. A.*, C. IV, s. 936, 943-944.

²⁶⁵Yılmazçelik, *a. g. e.*, s. 273.

tain edilmesi ve bu çocuklara nafaka bağlanması gayrimüslimler arasında da vardı.²⁶⁶

Görüldüğü gibi, sosyal bakımdan rahat bir yaşantıya sahip olan gayrimüslimler, ekonomik bakımdan da Müslüman halka nazaran daha avantajlı şartlara sahiplerdir.

²⁶⁶Yılmazçelik, *a. g. e.*, s. 273, 278.

BÖLÜM II

TANZİMAT VE I. MEŞRUTİYET DÖNEMLERİNDE KİLİS

(1839-1908)

A- Sosyal ve Kültürel Durum:

1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı ve Osmanlı Devleti'nin ilk anayasal girişimi olan 1876 Kanun-u Esâsi'si, Müslümanlar'a ve zaten pek çok ayrıcalıkları bulunan gayrimüslimlere yeni haklar getirmiştir. Ermeniler, 1839 Tanzimat Fermanı'nın getirdiği yeni düzenlemelerden sonra, yüksek devlet memurluklarına, elçiliklere, mebusluklara ve hatta nazırlıklara getirilmeye başlanmışlardır. Böylece Ermeniler donanma tercümanlıklarına, hariciye, maarif, nafia, dahiliye, adalet nezaretlerine, mutasarrıflıklara, PTT hizmetlerine, hazine-i hassaya tayin edilerek nazır, müsteşar, sefir, sefaret katibi, mutasarrıf muavini, mebus, saray doktoru ve kuyumcusu, vali muavini, baruthane memuru, hakim, müderris, muallim, avukat olmuşlardır.²⁶⁷

Bu bilgiler, Kaliforniya'nın Santa Rosa Şehri'nin Sonoma İlçesi'ne bağlı Oakmont Köyü'nde ikamet eden *Albert J. Amateau*'nun yeminli ifadesiyle de doğrulanmaktadır. Amateau'nun ifadesi şöyledir: "Osmanlı hazinesinde, dışişlerinde, konsolosluk düzeyinde önemli konumlarda görev yapan Ermeniler tanıyorum. Bir çok zengin Ermeni doktor, avukat ve hatta birkaç banker ve mimar da tanıyorum. Ermeniler'in imparatorluğun tacir prensleri oldukları çok iyi bilinir. Sultan da onları,

²⁶⁷Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, s. 6, 16-17.

özellikle diğer etnik topluluklara nazaran çok zor bir dil olan Türkçe'yi kendi ana dilleri Ermenice'nin yanında ikinci bir dil olarak konuştukları için tercih etmiştir"²⁶⁸

Tanzimat'ın gayrimüslimlere sağladığı yararlarla ilgili başka bir görüş de, Ermeni Rahip Y. G. Çark'a aittir. Rahip, Osmanlı Ermenileri'nin durumunu şu cümlelerle ifade etmiştir: "Bu üçüncü devreyi (Tanzimat) Ermeniler'in altın devri olarak vasıflandırırız, hata etmiş olmayız kanaatindeyiz. En feyizli, en elverişli saydığımız bu devirde Ermeniler, her sahada ileri gidebildiler, kendilerini tanıtarak, Hükümetin emniyetini ve itimadını kazanarak yüksek mevkilere kadar çıkabildiler. Hatta bir çok sahada Rumlar'ı dahi geçtiler. Ermeniler, bilhassa memleketin dahilden ileri gitmesine çalıştılar, sanatlarını geliştirmek için serbest meydan buldular ve bu sayede az zamanda büyük servet sahibi oldular... Tarihi geçmiş olan bu zamanki Ermeniler'in zenginliği, ta III. Mustafa zamanından başlar. Hatırlanacağı gibi, o zamanlar, yani 1757'de fevkalade zengin olan Rum ve Ermeni reayanın hayatı debdebeli, safahat ve eğlencelerle geçirdi. Bittabi sürülen hayat bugünkü lüks hayata nispeten hiçbir farkı olmayacaktı ki, bu gibi yaşayış tarzı saraya kadar aksetmiş, hatta bir çok dedikoduları mucip olarak padişahı ilgilendirmiş ve meşhur olan lüks hayatı taklit ve bazı şeyleri de kanunlarla men etmişti. Lakin bir atasözüne göre 'Rahatlık batar' derler. Ermeniler bu müreffeh hayat şartlarından istifade ederek daha da ileri gitmeye çalışacak yerde, ezeli huylarının esiri olarak eski Bizanslılar'dan kalma köhne zihniyetlere meydan vererek din kavgalarına tekrar başladılar..."²⁶⁹

²⁶⁸Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, s. 170.

²⁶⁹Çark, *a. g. e.*, s. 44, 50-51, 80.

Konuyu sadece Ermeniler ve Ermeni destekleyicileri açısından ele alan *İngiliz Mavi Kitabı* bile, Osmanlı Devleti'nin Ermeniler'e tanıdığı imtiyaz ve hakları itiraf etmek zorunda kalmıştır: “Coğrafi araştırmalarımız şunu ortaya koymuştur ki, maharetleri ve huyları sayesinde Ermeniler, Türkiye'nin sanayi, ticaret, maliye ve entelektüel faaliyetlerinin büyük bir kısmını ellerine geçirmişlerdir. Rumlar Ege kıyılarında, Yahudiler de Balkanlar'da onlarla rekabet edecek durumda olmalarına rağmen, Türkler'in çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşanlarıyla hiçbir rekabet endişesi olmaksızın imparatorluğun diğer kısımlarının tamamı Ermeniler'in tekelinde idi”.²⁷⁰

Görüldüğü gibi, Tanzimat Fermanı ile Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki eşitlik “geliştirilmiştir”.²⁷¹ Ancak Tanzimat, dağılmakta olan Osmanlı toplumunu birleştirmek amacını taşımışsa da, uygulaması tam tersi bir sonuç vermiştir. Müslüman-gayrimüslim yakınlığı şöyle dursun, gayrimüslimlerin birbirleriyle olan sorunlarına dahi çözüm getirememiştir.²⁷²

Gayrimüslimlerin inanç, ibadet, muhakeme ve eğitim-öğretim hürriyetleri ile, can ve mal güvenlikleri de güvence altına alınmıştır. Osmanlı sınırlarında yaşayan gayrimüslimlere 1856 Islahat Fermanı ile din ve mezhep serbestliği, siyasî haklar (devlet memurluğu, eyalet ve sancak meclisi üyelikleri gibi), cemiyet ve kültür hakları (devlet okullarında eğitim alma ve kendi cemaat okullarını açma hakkı gibi) verilmiş; gayrimüslimler adalet, askerlik, idarî, malî ve bayındırlık alanlarında

²⁷⁰ *Livre Bleu du Gouvernement Britannique concernant le Traitement des Armeniens dans l'Empire Ottoman (1915-1916) Documents Presentes au Vicomte Grey of Fallodon (Secrétaire d'Etat aux Affaires Etrangères) par le Vicomte Bryc, Paris 1987, s. 93'ten naklen Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, s. 15.*

²⁷¹ Çark, a. g. e., s. 110.

²⁷² Küçük, a. g. m., s. 215.

yapılan ıslahatlar ile Müslüman halkla eşit hale getirilmişlerdir.²⁷³ *Shaw* da, gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıkların 1856 İslahat Fermanı ile genişletildiğini ifade etmiştir.²⁷⁴ Fermandan çıkarları zedelenen din adamları ve fermanın kendilerine kazandırdıklarının bilincinde olmayan köylüler dışında, sayıca az olan aydın bir grup Hristiyan, bu hakların verilmesinden memnuniyet duymuşlardır. Diğerleri fermanın getirdiklerini endişeyle karşılamışlardır.²⁷⁵

İslahat Fermanı'ndan sonra, devlet memurluklarının gayrimüslimlere açıldığını yukarıda belirtmiştik. *Bülent Tahiroğlu*, gayrimüslimlerin bu ayrıcalığı elde etmelerine rağmen, devlet hizmetinde çalışmaya pek hevesli olmadıklarını ifade etmiştir. Tahiroğlu bu durumu, devlet hizmetlerinin uzun zamandan beri Müslümanlar'ın tekelinde olmasının doğal sonucu olarak değerlendirmiş; ayrıca gelişmekte olan ulusçuluk akımının etkisine de bağlamıştır. Ancak yine de Tanzimat'tan sonra devletin önemli kademelerinde görev yapan gayrimüslimler olduğu görülmektedir.²⁷⁶ Yahudiler, Tanzimat'tan itibaren adliye, maarif, maliye ve belediye işlerinde; ayrıca idare meclisleri, mahkemeler ve belediye meclislerinde de görev almışlardır.²⁷⁷

²⁷³Karal, *a. g. e.*, C. VI, s. 1-5.

²⁷⁴Shaw, *a. g. e.*, s. 161-162.

²⁷⁵Karal, *a. g. e.*, C. VI, s. 10-11.

²⁷⁶Tahiroğlu, *a. g. m.*, s. 590.

²⁷⁷Bu Yahudilerin isimleri için bkz. Galanti, *a. g. e.*, s. 113-143.

Kanun-u Esâsi'nin ilanı sonrasında Kilis Meclis-i İdare Heyeti, halktan imza toplayarak padişaha bağlılık ve sevgilerini bildirmişlerdir.²⁷⁸ Bu heyet içinde Ermeniler'in de yer aldığı ve Kanun-u Esâsi hakkında Müslüman halkla aynı belgeyi imzalamaları, Kilis'te yaşayan gayrimüslimlerin de Kanun-u Esâsi ile daha iyi yaşam standartlarına kavuştukları anlaşılmaktadır. Gayrimüslimlerin çeşitli devlet kademelerinde görev aldıklarını belirtmiştik. Bu dönemde de Kilis'te;²⁷⁹

- İdare Meclisi'nde Mal Müdürü Abdoh Efendi; üyeler arasında Agop Ağa ve Hanoş Ağa,
- Bedayet Mahkemesi'nde Aza Ohannes Efendi, Narsis Efendi ve Kevork Efendi,
- Bedayet Kalemi'nde Kâtib-i Sâni Yorgaki Efendi,
- Bedayet Mahkemesi Müstenzik Muavini Ohannis Avni Efendi,
- Mal Müdürü Abdoh Efendi, refikî Nevri Efendi,
- Evkaf Komisyonu Azalarından Abdoh Efendi,
- Mekteb-i Rüşdi Mülkiye'de Muallim-i Sâni Abdoh Efendi,
- Ziraat Bankası Meclisi Azaları Mağor Ağa, Hanoş Ağa, Biramyan Karabet Ağa,
- Posta ve Telgraf Müdürü Abdoh Efendi,
- Belediye dairesinde Aza Osep Efendi, Aza Kevork Ağa, Aza Hanoş Ağa, Tabip Dikran Efendi,
- Tabip Matyus Efendi,
- Heyet-i Tahsiliye I. Daire Sevarı Tahsildarı Ermenek Efendi,
- VII. Daire Piyade Tahsildarı Ermenek Efendi,
- Düyûn-u Umumiye İdaresinde Memur Mardirus Efendi olmak üzere, sayıları hiç de az olmayan gayrimüslimler, devletin çeşitli kuruluşlarında görev almışlardır.

²⁷⁸BOA, Y. E.E, D. N: 67, G. S. N: 36, T: 1293.

²⁷⁹H. 1308 H. S., s. 129-131; H. 1310 (M. 1892) H. S., s. 162, 164; H. 1317 (M. 1899) H. S., s. 210; H. 1326 (M. 1908) H. S., s. 244-249.

1) Nüfus:

Asya, Avrupa ve Afrika topraklarında yaklaşık 35 milyon insan yaşayan Osmanlı Devleti'nde nüfusun 2.400.000'ini Ermeniler, 170.000'ini Yahudiler, 2.000.000'unu Rumlar ve 12.890.000'ini Türkler oluşturmaktadır.²⁸⁰

Kilis'in Halep'e bağlı bir kaza olduğunu belirten Cevdet Paşa, Halep ile ilgili XIX. yüzyıla ait olduğunu tahmin ettiğimiz şu nüfus bilgilerini vermektedir: "Yekûn-ı kaza 12.658, Müslim 10.180 ve gayrimüslim 2.478'dir. Halep'te 2.478 gayrimüslimden 500 kadarı Yahudi olup, kalamı Hristiyan'dır. Hristiyanlar Protestan, Ortodoks ve Katolik olmak üzere üçe ayrılır. Katolik mezhebinde de Ermeni, Rum, Süryani ve Marunî gibi topluluklar vardır".²⁸¹ Buradaki bilgilere dayanarak Müslümanlar'ın sayıca çoğunlukta olduklarını söyleyebiliriz. Gayrimüslimler arasında da, Hristiyanlar Yahudiler'e göre daha fazladır.

Osmanlı Devleti'nde sadece erkek nüfus sayılırdı. İlk nüfus sayımı, 1831'de yapılmıştır.²⁸² 1849'da yapılan sayıma göre, Kilis'teki mahalle, erkek nüfus ve ev sayısı şu şekilde belirlenmiştir;

²⁸⁰Karal, *a. g. e.*, C. VI, s. 268.

²⁸¹Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (Yay: Cavid Baysun), TTK, Ankara 1963, s. 220.

²⁸²Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1997.

Mahalle Adı	Erkek Nüfus	Ev Sayısı
Hacıgümüş	112	35
Nurettin	126	27
Hindioğlu	139	34
Mullahamut	149	39
Helvacıoğlu	95	21
Ebüfala	276	56
Nacaroğlu	127	35
Şıhlar	367	75
Çaylak	97	52
İnnaplıkütah	81	70
Debbaghane	164	44
Meşetlik	126	50
Zahter(ŞehitSakıp)	192	28
Aslan	288	71
Aşit	204	63
Kalaycılar	49	12
Vaiz	217	43
Ketenciler	80	21
Toplam	2.889	776

Tablo 2: 1849 Yılında Kilis'teki Mahalle, Erkek Nüfus ve Ev Sayısı.²⁸³

Artan mahalle sayısı ile beraber, nüfus da artmıştır. Yukarıdaki tabloda Müslüman-gayrimüslim sayısı verilmemekle beraber, Müslümanlar'ın sayıca çoğunlukta oldukları tahmin edilmektedir.

²⁸³Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 57.

H. 1284 (M. 1867) tarihli salnameye göre, Kilis'in ev sayısı şöyledir: "5.195 Müslüman, 194 Hristiyan ve 50 Musevi olmak üzere toplam 5.439'dur".²⁸⁴ Konyalı'dan aldığımız bu bilgiler, yukarıdaki tabloda verilen rakamlarla çelişmektedir. 18 yılda Kilis'teki ev sayısı, % 1000'e yakın artış göstermiştir.

H. 1286 yılında Kilis'te 326 gayrimüslim hanesi bulunmakta olup, bunlardan 46'sı Musevi hanesi, 280'i ise Hristiyanlar'a aittir.²⁸⁵ BOA' dan edindiğimiz bu nüfus bilgilerini yukarıda verdiğimiz nüfus bilgileri ile kıyasladığımız zaman, iki yıl içinde özellikle Hristiyan hane sayısında abartılı bir artış olduğunu görüyoruz. Bu sebeple, burada esas alacağımız nüfus bilgileri Konyalı'dan edindiğimiz bilgiler değil, BOA' dan edindiğimiz bilgilerdir.

Cevdet Paşa da, tarih bildirmeden Kilis nüfusu ile ilgili şu rakamları vermektedir; Müslim 6.850, gayrimüslim 326 ve toplam 7.176 hanedir. 326 gayrimüslim hanesinden 46'sı Yahudiler'in, 280'i ise Hristiyanlar'ındır.²⁸⁶ Verilen bu nüfus verileri, büyük ihtimalle H. 1286 yılına ait olmalıdır. Dikkat edilirse, rakamların birbirini tuttuğu rahatça görülebilir. İki yılda gayrimüslimlerin hane sayısında 82 tane artış olmuştur. Bu kısa zamanda görülen bu artış olağanüstü bir durum teşkil etmektedir. İki yıl içindeki bu artışın nedeni, Azez'in Kilis'e katılmasıdır.

²⁸⁴Konyalı, *a. g. e.*, 22-23.

²⁸⁵BOA, *Y. E.E.*, D. N: 33, G. S. N: 39, H. 1286.

²⁸⁶Cevdet Paşa, *a. g. e.*, s. 220.

H. 1288 (M. 1871) tarihli Halep salnamesine göre Kilis, 32 mahalle ile Vaız, Fellah, Azaz, Türkmen, Com, Şukağı, Münbiç, Musabeyli olmak üzere 6 nahiye ve 360 köyden ibarettir.²⁸⁷

Marcel Leart Ermeni Patrikhanesi istatistiğinde Halep, Antep kuzeyi, Urfa, Kilis ve Maraş'ta 100. 000 Ermeni olduğu iddia edilmektedir.²⁸⁸ Ancak yukarıda verilen rakamlarla karşılaştırıldığında, Patrikhaneye ait olan rakamların çok abartılı olduğu görülmektedir.

I. Meşrutiyet döneminde, Kilis'in toplam nüfusunda bir artış söz konusudur. H. 1307 (M. 1889) yılına ait nüfus verileri şöyledir: Toplam 72.009'luk nüfus içinde 67.761'i Müslümanlar, 4.248'i gayrimüslimler oluşturmaktadır.²⁸⁹

Aşağıda 1308 ve 1326 yılları arası Halep Salnamelerinde, Kilis'in nüfus dağılımı tablolar şeklinde verilmektedir.

	İnâs (Kadınlar)	Zükûr (Erkekler)	İcmal (Genel Toplam)		İnâs	Zükûr	İcmal
İslâm	33.805	34.012	67.817	İslâm	32.211	32.253	64.464
Ermeni Katolik	174	188	362	Ermeni Katolik	179	170	349
Rum	121	181	302	Rum	121	180	301
Ermeni	1.238	1.392	2.630	Ermeni	1.219	1.323	2.542
Protestan	156	177	333	Protestan	156	177	333
Yahudi	293	329	622	Yahudi	288	323	611
Yekûn	35.787	36.279	72.066	Yekûn	34.174	34.426	68.600

Tablo 3: 1308-1309 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu.²⁹⁰

²⁸⁷H. 1288 H. S., s. 116.

²⁸⁸Marcel Leart, *La Question armenienne a la Lumiere des Doasments*, Paris 1913, s. 59'dan naklen Serdar, a. g. e., s. 53.

²⁸⁹H. 1307 H. S., s. 138-140.

²⁹⁰H. 1308 H. S., s. 170; H. 1309 (M. 1891) H. S., s. 122-124.

	İnâs	Zükûr	Yekûn		İnâs	Zükûr	Yekûn
İslâm	32.356	32.450	64.806	İslâm	34.094	34.319	68.413
Ermeni Katolik	179	168	347	Ermeni Katolik	180	174	354
Rum	121	180	301	Rum	122	183	305
Ermeni	1.221	1.323	2.544	Ermeni	1.276	1.280	2.556
Protestan	156	177	333	Protestan	157	177	334
Yahudi	261	281	542	Yahudi	266	257	523
Yabancı	1.670	1.887	3.557	Yabancı	1.670	1.887	3.557
Yekûn	35.964	36.466	72.430	Yekûn	37.765	38.677	76.042

Tablo 4: 1310-1312 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu (Hane sayısı 4.335'tir).²⁹¹

	İnâs	Zükûr	Yekûn		İnâs	Zükûr	Yekûn
İslâm	34.094	34.319	68.413	İslâm	34.094	34.319	68.413
Ermeni Katolik	180	174	354	Ermeni Katolik	180	174	354
Rum	122	183	305	Ermeni	1.276	1.280	2.556
Ermeni	1.276	1.280	2.556	Protestan	157	177	334
Protestan	157	177	334	Yahudi	266	257	523
Yahudi	266	257	523	Rum	122	183	305
Yabancı	1.670	1.887	3.557	Yabancı	1.670	1.887	3.557
Yekûn	37.765	38.277	76.042	Yekûn	37.765	38.277	76.042

Tablo 5: 1313-1314 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu (Hane sayısı 4.335'tir).²⁹²

	İnâs	Zükûr	Yekûn		İnâs	Zükûr	Yekûn
İslâm	34.573	34.512	69.085	İslâm	34.750	34.702	69.452
Rum	125	184	309	Rum	126	185	311
Ermeni Katolik	171	153	324	Ermeni Katolik	171	153	324
Ermeni	1.298	1.307	2.605	Ermeni	1.301	1.314	2.615
Protestan	160	180	340	Protestan	159	184	343
Yahudi	273	264	537	Yahudi	276	264	540
Yekûn	36.600	36.600	73.200	Yekûn	36.783	36.802	73.585

Tablo 6: 1316-1317 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu (Hane sayısı 4.500'dür).²⁹³

	İnâs	Zükûr	Yekûn		İnâs	Zükûr	Yekûn
İslâm	34.864	34.694	69.558	İslâm	35.592	35.199	70.791
Rum Ortodoks	126	185	311	Kıpti Müslim	44	46	90
Ermeni Katolik	169	153	322	Rum	126	187	313
Ermeni	1.307	1.322	2.629	Ermeni	1.316	1.331	2.647
Protestan	160	181	341	Katolik	170	154	324
Müslim Kıpti	44	46	90	Protestan	161	183	344
Yahudi	278	265	543	Yahudi	283	266	549
Yekûn	36.948	36.846	73.794	Yekûn	37.692	37.366	75.058

Tablo 7: 1318 (Hane sayısı 4.500'dür)-1320 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu (Hane sayısı 4.700'dür).²⁹⁴

²⁹¹H. 1310 H. S., s. 197.; H. 1312 (M. 1894) H. S., s. 226.

²⁹²H. 1313 (M. 1895) H. S., s. 190-193.; H. 1314 (M. 1896) H. S., s. 193.

²⁹³H. 1316 (M. 1898) H. S., s. 328-329; H. 1317 H. S., s. 352-353.

²⁹⁴H. 1318 (M. 1900) H. S., s. 227-230.; H. 1320 (M. 1902) H. S., s. 350-351.

	İnâs	Zükûr	Yekûn		İnâs	Zükûr	Yekûn
İslâm	36.758	35.461	72.219	İslâm	37.165	35.177	72.342
Rum	134	200	334	Rum	166	187	353
Ermeni	1.392	1.400	2.792	Ermeni	1.452	1.322	2.774
Katolik	171	132	303	Katolik	174	134	308
Protestan	198	189	387	Protestan	238	174	412
Yahudi	286	253	539	Yahudi	290	252	542
Yekûn	38.939	37.635	76.574	Yekûn	39.485	37.246	76.731

Tablo 8: 1322 (Hane sayısı, 4.710'dür)-1323 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu (Hane sayısı, 4.721'dir).²⁹⁵

	İnâs	Zükûr	Yekûn		İnâs	Zükûr	Yekûn
İslâm	32.232	34.588	66.820	İslâm	31.774	33.992	65.766
Rum	177	198	375	Rum	182	203	385
Ermeni	1.760	2.020	3.780	Ermeni	1.783	1.946	3.729
Katolik	151	173	324	Katolik	152	175	327
Protestan	161	168	329	Protestan	150	192	342
Yahudi	286	292	578	Yahudi	281	284	565
				Yabancı	877	812	1.689
Yekûn	34.767	37.439	72.206	Yekûn	35.199	37.604	72.803

Tablo 9: 1324 (Hane sayısı 4.721'dir)-1326 Halep Salnamelerine Göre Kilis'in Nüfusu (Hane sayısı, 4.731'dir).²⁹⁶

1308-1326 yılları arasında Müslüman, Ermeni (Katolik ve Protestan), Rum ve

Yahudi nüfusun toplam nüfusa oranı şu şekilde belirlenmiştir:

Yıl	İslâm	%	Rum	%	Ermeni	%	Yahudi	%	Yıl Toplamı
1308	67.817	94,1	302	0,4	3.325	4,6	622	0,9	72.066
1309	64.464	94,0	301	0,4	3.224	4,7	611	0,9	68.600
1310	64.806	89,5	301	0,4	3.224	4,5	542	0,7	72.430
1312	68.413	90,0	305	0,4	3.244	4,3	523	0,7	76.042
1313	68.413	90,0	305	0,4	3.244	4,3	523	0,7	76.042
1314	68.413	90,0	305	0,4	3.244	4,3	523	0,7	76.042
1316	69.085	94,4	309	0,4	3.269	4,5	537	0,7	73.200
1317	69.452	94,4	311	0,4	3.282	4,5	540	0,7	73.585
1318	69.558	94,3	311	0,4	3.292	4,5	543	0,7	73.794
1320	70.791	94,3	313	0,4	3.315	4,4	549	0,7	75.058
1322	72.219	94,3	334	0,4	3.482	4,5	539	0,7	76.574
1323	72.342	94,3	353	0,5	3.494	4,6	542	0,7	76.731
1324	66.820	92,5	375	0,5	4.433	6,1	578	0,8	72.206
1326	65.766	90,3	385	0,5	4.398	6,0	565	0,8	72.798
Genel Toplam	958.359	92,6	4.510	0,4	48.470	4,7	7.737	0,7	1.036.168

Tablo 10: 1308-1326 Yılları Arasında Kilis Nüfusu İçinde İslâm, Rum, Ermeni ve Yahudiler'in %'lik Payı

²⁹⁵ H. 1322 (M. 1904) H. S., s. 496-497; H. 1323 (M. 1905) H. S., s. 278.

²⁹⁶ H. 1324 (M. 1906) H. S., s. 512-513; H. 1326 H. S., s. 507-508.

Bu yıllar arasında Müslüman, Ermeni, Rum ve Yahudiler'in nüfusa oranları toplam % 98.4'tür. Nüfusun kalan % 1.6'lık kısmını da Kıptiler ve yabancılar oluşturmaktadır. Açıkça görülmektedir ki, gayrimüslimler hiçbir zaman nüfusun çoğunluğunu teşkil edememişlerdir.

Cuinet'e göre XIX. yüzyıl sonunda Kilis nüfusu şöyledir: "73.520 Müslüman, 9.621 Hristiyan ve 747 Yahudi olmak üzere toplam 83.888'dir".²⁹⁷ Ancak Halep Salmeleri göz önüne alındığında, bu rakamların abartılı olduğu görülmektedir. *Cuinet*, Kilis'te aynı yıl, 1.406 Süryani'nin yaşadığını belirtmiştir.²⁹⁸

2- Din ve İnanış:

Bu dönemde, Kilis'te birkaç tane kilise bulunmaktadır. Vaız Mahallesi'nde, İpşir Paşa Sokağı'nda bulunan Ermeni Protestan Kilisesi'nin, yapılış tarihi bilinmemektedir. Bu kilise, 1924'te yıkılmıştır.²⁹⁹

Kilis'te yaşayan Mustafa Altınışık, Kafof Çeşmesi yanında bir Ermeni Kilisesi olduğunu, ayrıca Ayşecik Aile Çay Bahçesi'nin arka tarafında Kendirli Kilisesi'nin bulunduğunu belirtmiştir.³⁰⁰ Rumlar'a ait olan Kendirli Kilisesi, adını papazların bellerine taktıkları zünnar denilen sallama kuşak ve bel kayışından almıştır.³⁰¹

²⁹⁷Komisyon, *Y. A.*, C. IV, s. 2974.

²⁹⁸Komisyon, *Y. A.*, s. 2974.

²⁹⁹Mithat Yaşar.

³⁰⁰Mustafa Altınışık.

³⁰¹Konyalı, *a. g. e.*, s. 636.

Kilis'te yaşayan Yahudiler, her dönemde diğer gayrimüslim nüfus içinde daha az bir miktarı teşkil etmişlerdir. Yahudiler'in ibadet ve eğitim yeri olan havra okul, hahamhane ve meşruta evlerden oluşmuştur. Kilis'teki havra taştan yapılmıştır. Asıl mabedin cephesinde, kapısı ve penceresindeki nakışlı, oymalı taşlar, şebekeler özenle yapılmıştır. Ortasında havuz bulunan avlusunun sağ duvarında biri dört, biri beş satırlık İbranice iki kitabe vardır. Avlunun solundaki iki katlı bina, okul ve meşruta evlerdir. Havra binasını üç sütun ve üç kemere dayanan direkli bir dam örter. Dam yer yer çökmüş ve harap olmuştur. Mabetten kuzeyine yukardan on, alttan yedi, sağına iki, soluna üç pencere açılır. Mihrabındaki dolapta bir çok mihrap mahfazaları ve deri üzerine yazılmış tomar halinde Tevratlar ve Museviler tarafından kutsal sayılan giyim-kuşam eşyası, üzerlerine manzum, mensur yazılar işlenmiş bohçalar vardır. Mabedin ortasındaki vaaz kürsüsü ayaktadır. Kitabelerin üstünde mühr-ü Süleymanlar vardır.³⁰²

Biri Karataş yanardağ kraterinin batısında, diğeri Dülük Köyü'nün üstündeki tepede olmak üzere Antep'te iki tane Yahudi kalesinin bulunduğu söylenmektedir. Yahudiler'den duyulan rivayete göre; Süleyman Peygamber, oğlu Davut Peygamber ile Dülük'e gelmiş ve burada ordu oluşturmuştur. Günümüzde sınırlarımız dışında kalan Azez'deki Ürya Nebi'yi yenmişler ve Ürya Nebi ölmüştür. Davut Peygamber de, karısıyla evlenmiştir. Bugün hâlâ Kilis'te Ürya adını taşıyan bir ailenin mevcut olduğu anlatılmaktadır. M. Ö. dönemi için verilen bilgiler arasında, Hz. Davud'un Dülük'te iken, Kiris kumandanına mektup yazarak, Kilis ve çevre halkı için kutsal olduğu iddia edilen Hitti Ürya'nın karısını yakanırken görüp

³⁰²Konyalı, a. g. e., s. 637-639.

âşik olunca, onu ileri hatlara gönderip ölmesini sağladığı belirtilir. Hz. Davud, günahının affi için tövbe etmiş ve tövbesi kabul edilmiş; bu evlilikten Hz. Süleyman doğmuştur.³⁰³

Kilis'te 1307 Halep Vilayet Salnamesi'ne göre; 37 cami, 14 mescit, 4 tekke, 4 kilise, 2 havra mevcutken;³⁰⁴ 1308-1309 yıllarında da benzer yapılar görülmektedir; "1 Ermeni, 1 Rum, 1 Katolik, 1 Protestan kilisesi, 1 Yahudi sinagogu".³⁰⁵ Geçen bir yılda kilise sayısında bir değişiklik yokken, havra sayısında bir düşüş olduğu dikkat çekmektedir. Bu düşüşün sebebi, havranın yıkılması olamaz; çünkü salnamelerde böyle bir kayıt yer almamaktadır. Kilis'teki Yahudiler'in din değiştirmeleri ve böylece havranın birinin kullanılmaması, bu düşüşün açıklaması olabilir. Sadece Kilis'te değil, dünya genelinde din değiştirerek İslâmiyet'i seçen Yahudiler'in var olduğu bilinmektedir.³⁰⁶

3) Eğitim:

Cevdet Paşa, Kilis'te 24 İslâm, 6 Hristiyan ve 2 Musevi mektebi olmak üzere toplam 32 mekteb-i sibyan (ilkokul) olduğunu belirtmiştir.³⁰⁷

1860 Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyân ile Ermeni okullarının yönetimi, özel bir şekilde seçimle gelen Maarif Komisyonu'na verilerek devletin denetimi altına alınmıştır. 1869 Maarif Nizamnamesi'ni düzenleyen komisyonda, *Dadyan Artin*

³⁰³Göğüş, a. g. e., s. 171; Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 27.

³⁰⁴H. 1306 (M. 1888) H. S., s. 168-170; H. 1305 (M. 1887) H. S., s. 166-168; H. 1307 H. S., s. 138-140.

³⁰⁵H. 1308 H. S., s. 169; 1309, s. 122-124.

³⁰⁶Müslüman Yahudiler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Öztuna, *Türkler, Araplar, Yahudiler*, s. 11.

³⁰⁷Cevdet Paşa, a. g. e., s. 220.

Efendi ve Dragon Tzankoff gibi gayrimüslimlere yer verilmesi, Osmanlı Devleti'nin eğitim konusunda da adaletli davrandığını ispatlamaktadır.³⁰⁸

Mustafa Altınışik, Yahudiler'in çocukların eğitimine önem verdiklerini belirtmiştir. Onların kötü alışkanlıklar kazanmalarını engellemek için, sabahları halka şeklinde kahke ve daha sonra da kudama şeker vererek, sokağa çıkmaları önlenmeye çalışılmıştır.³⁰⁹ Yahudiler, sadece kendi dinlerinden olanların değil, Müslüman çocukların da eğitimlerini önemsemişlerdir. Mithat Yaşar, Kilis'te yaşayan gayrimüslimlerin, Türkler'in geleneklerine saygı duyduklarını vurgulamıştır. Mahalle mekteplerinde hatim eden Türk çocukları, sınıf arkadaşlarıyla beraber sokak sokak dolaştırılır ve hatim eden, gücüne göre kağıtlı şeker, üzüm, fıstık, leblebi gibi şeyler dağıtmış. Gayrimüslimlerin çocukları okuldan çıktıklarında, teker teker değil de, toplu halde evlerine götürülürlermiş.³¹⁰ Bunun sebebi, onların Türk çocukları ile kaynaşmasını önlemeye çalışmak olabilir. Çünkü edindiğimiz izlenimlere göre, gayrimüslimlerin bu şekilde davranmasının sebebi Türkler'e duydukları güvensizlik olamaz.

XIX. yüzyılda, Ermeni gençlerini okutmak, genel bilgilerini artırmak, fakirlerini koruma altına almak gibi amaçlarla Ermeni hayır cemiyetleri kurulmuştur. Gaziantep'teki Amerikan Koleji ve itamhanesi, Alman Hastanesi ve itamhanesi gibi cemiyetler, hayır kuruluşları adı altında Ermeniler'i yetiştirmek için hizmet

³⁰⁸Tekeli, *a. g. m.*, s. 463-464, 469-470.

³⁰⁹Mustafa Altınışik.

³¹⁰Mithat Yaşar.

vermiştir.³¹¹ Askere alınmayan Ermeniler, bu anlamda geniş bir faaliyet göstermişlerdir. Yabancı ülkelere de öğrenci gönderen Ermeniler, bir çok okul kurarak eleman yetiştirmişlerdir.³¹² Bu okullara Kilis'teki Ermeni çocuklarının gidip gitmediği kesin olarak bilinmemekle beraber, bu okullarda verilen bölücü eğitimin Kilis'teki Ermeniler'i de etkilediği bir gerçektir.

1893'te Amerikan misyonerlerin idaresinde Anadolu'da 436 kilise bulunurken, mahallî yardımcılılarıyla beraber bu sayı 1.317'yi bulmuştur. Bunlar 27.400 öğrenciyi 21 okul; ayrıca İstanbul, İzmir, Merzifon, Tarsus, Kayseri, Maraş, Antep, Harput ve Van'da olmak üzere dokuz Amerikan Koleji'nde okutmaktadırlar.³¹³

Antep'te üç tane Amerikan okulu vardır. Bunlar Türkiye Merkez Koleji, Kız Yatılı Okulu ve İlkokuldur.³¹⁴ Antep'e gelen ilk Amerikalı misyonerler, *Parnell*, *Hamilton* ve *Newman*'dir. Bunlar şehirde 1819 St. Petersburg baskısı Ermeni harfli Türkçe İnciller dağıtmışlardır. Daha sonraları İzmir'den pek çok kutsal yayını şehre göndermişlerdir. 1847'de Boston'daki Ermeni cemaati, Misyoner Van Lennep'in Antep'e gönderilmesini tavsiye etmiş, bu kişi 28 Mart 1848'de Antep'e gelerek bir Protestan Kilisesi oluşturmuştur. 1850'den itibaren eğitimle ilgili faaliyetler başlamıştır. Kilis, Adana, Maraş, Urfa ve Adıyaman gibi yerlerle düzenli ilişkiler

³¹¹Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz, s. 63.

³¹²Gaziantep İçin Söylenenler, (Haz: Hulüsi Yetkin), Gaziantep 1969, s. 49.

³¹³Joseph L. Grabil, *Protestant Diplomacy and the Near East*, Missionary, Influence on American Policy, 1810-197, Minneapolis 1971, s. 149-150'den naklen, Süslü, a. g. e., s. 140-141.

³¹⁴M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul 1992, s. 119.

kurulmuştur. 1860'a gelindiğinde, 5 ana istasyonu, 20 uç istasyonu ile Merkezi Türkiye Misyonu'nun başkenti Antep olmuştur.³¹⁵

Ermeni, Rum ve Müslümanlar Tanzimat ile kurulan Batı tarzı okullara ve yabancı misyoner okullarına giderlerken, Osmanlı Yahudileri din adamlarının şiddetli muhalefeti sebebiyle bundan yoksun kalmışlardır. Osmanlı Yahudileri *Siyonizm*'e karşı oldukları gibi, Ermeni ve Rum milliyetçilik hareketlerini de eleştirmişlerdir.³¹⁶

Dr. Kevork K. Baghdjian, referans vermeden "1901-1902 Yıllarında İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Resmi İstatistiği" adıyla Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni okul, talebe ve öğretmen sayısını şu şekilde vermiştir: "Antep'te 9 Ermeni okulu, 898 erkek, 708 kız öğrenci ve 58 öğretmen vardır. Halep'te ise, 2 okul, 438 erkek, 249 kız öğrenci ve 18 öğretmen vardır".³¹⁷

Ermeniler'in Kilis'te ilkokulları, idadileri ve bir de öğretmen okulları vardı. 1903 Maarif Salnamesi'ne göre, Kilis'te Ermenilere ait biri erkek, biri karma olmak üzere iki ortaokul bulunuyordu. Bu okullarda, 45 öğrenci eğitim-öğretim alırdı.³¹⁸ Katolik Fransiskin Kilisesi'ndeki Fransız Okulu ve Koleji de sadece Ermeni çocukları giderdi. Türkler, ne Fransız Okuluna ne de koleje rağbet etmezlerdi. Bunda tutuculuk ve cehaletin rolü olduğu kadar, yabancı okul idarecilerinin Türkleri böyle bir isteksizliğe yönlendirecek girişimlerinin de etkisi söz konusudur.

³¹⁵ Yaşar Akbıyık, *Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş*, Ankara 1999, s. 344-345.

³¹⁶ Shaw, *Yahudi Milleti*, s. 319-321.

³¹⁷ Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, s. 47-48.

³¹⁸ Çolakoğlu, *Gap'ın İki İli Kilis-Gaziantep*, s. 41-42.

1908'de mekâtib-i ibtidâiyedeki gayrimüslimenin esâmî (isimler) ve muallimleri şöyledir.³¹⁹

Esâmî	Nev'i (Sınıf)	Öğrenci Sayısı	Muallimin-i Esâmîsi (Muallimlerin İsimleri)
Katolik	Mekâtib-i zükür	25	Fikri Efendi
Katolik	Mekâtib-i zükür	20	Ohannes Serbiyan Efendi
Katolik	Mekâtib-i zükür	15	Ohannes Halfe
Katolik	Mekâtib-i inâs	52	Virşenya
Protestan	Mekâtib-i zükür	17	Ekünca Görkeceyan
Protestan	Mekâtib-i inâs	29	Meri Meradiyan
Protestan	Mekâtib-i inâs	33	Servet Kostanyan
Ermeni	Mekâtib-i zükür	5	Ohannes Biramyân
Ermeni	Mekâtib-i zükür	7	Hamparsum Berberyân
Ermeni	Mekâtib-i zükür	10	Agop Derbgosyan
Ermeni	Mekâtib-i zükür	13	Karbisur Nalbandiyan
Ermeni	Mekâtib-i zükür	20	Kalbisur Nalbandiyan
Ermeni	Mekâtib-i inâs	9	Arvosyan Balyozyan
Ermeni	Mekâtib-i inâs	21	Seyyid Nalbandyan
Ermeni	Mekâtib-i inâs	20	Sitanin Antonyan
Musevi	Mekâtib-i zükür	85	El-Yahu Eşkinazi

Tablo 11: 1908 Yılı Kilis İlkokullarındaki Esâmî ve Muallimler.

Görüldüğü üzere, Kilis'te yer alan gayrimüslim eğitim kurumları ve öğrenci sayısı azımsanamayacak derecededir. Ermeni okulları ise, sayıca çoğunluğu oluşturmaktadır.

4) Sağlık:

Müslümanlar her ne kadar gayrimüslimler ile iyi anlaşmış olsalar da, sağlık konusunda Müslüman doktorlardan başkasına pek güven duymamışlar; mecbur kalmadıkça Ermeni doktorlara tedavi olmamışlardır. Çünkü, onların böyle davranmasını haklı çıkarabilecek bazı olaylar olmuştur. *Yalçın Özalp*, Maraş'ta

³¹⁹H. 1326 H. S., s. 250.

doktorluk yapan *Artin* adlı bir Ermeni'nin bir çok Müslüman'ın ölümüne sebep olduğunu belirtmiştir.³²⁰

Kilisli *Korkmaz Karcioğlu*'dan dinlediğim şu ilginç olaya yer vermek istiyorum. *Karcioğlu*'nun sözünü ettiği olay şudur: “ Bir Ermeni hastanesine tedavi için giden Türkler ilginç bir şekilde ölmekteymişler. Başı da ağrısa, karnı da ağrısa bu hastaneye gelen kişiler yapılan bir iğne sonrasında, ölmekteymiş. Bir gün yine bir Türk hasta olduğu için bu hastaneye gitmek istemiş; ancak bir Ermeni arkadaşı ona, bu hastaneye gitmemesi gerektiğini, buraya gelen Türkler'in zehirli iğne yapılmak suretiyle öldürüldüklerini söyleyerek onu vazgeçirmiş”.³²¹

Bu olay, büyük olasılıkla Ermeniler'e Türk düşmanlığının aşılmasından sonra yaşanmıştır. *Mustafa Altınışık*'ın anlattıkları da bunu kanıtlar niteliktedir. Şöyle ki; Fransızlar gelene kadar Türk-Ermeni ilişkileri oldukça iyidir. Ermeniler Türkler'e güven duymaktadırlar; Türkler de onlara. Ermeni doktorlardan *Dikran*'ın, evinde özel muayene yaptığını söyleyen *Altınışık*, göz doktoru olan bir Ermeni'nin evinde muayene edildiğini de belirtmiştir.³²²

Avni Keçik, Halep'te verem hastalarına bakan *Antunyan* adlı ve Kilis'te ise *Deli Hekim* lakaplı Ermeni bir doktordan söz etmiştir: “*Deli Hekim*, eşeğinin üzerinde gezen, kitaplarını yanından ayırmayan, alkolik biridir. Bir keresinde *Mistikalya* adlı Ermeni'nin ayağının kesilmesi gerekmiş. O zamanda narkoz

³²⁰ *Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz*, s. 293.

³²¹ 1950 Kilis doğumlu olan *Korkmaz Karcioğlu*, bu olayı bir arkadaşından dinlemiş; arkadaşı ise büyüklerinden dinlemiştir.

³²² *Mustafa Altınışık*.

olmadığı için, Mistikalya doktora “Amma yakışıklısın” diyerek takılmış. Bunun üzerine, Deli Hekim daha bir hevesle ayağı kesmiş”.³²³

Avni Keçik’in anlattığına göre; Kilis’te çok okuyan kişilere “Sen Deli Hekim misin?” derlermiş.³²⁴

1877’de kurulan Kilis belediyesinin ilk doktoru, bir Ermeni olan *Karabet Efendi*’dir. Karabet Efendi, 1883’ten 1888’e kadar beş yıl görevde kalmıştır. 1888’den 1898’e kadar on yıl doktorluk görevinde *Dikran Efendi* adında yine bir Ermeni bulunmuştur.³²⁵ 1908’de ise Tabip *Matyus Efendi* Belediye Dairesinde görev yapmıştır.³²⁶

1305-1307 arası döneminde 1 eczaneye sahip olan Kilis’te, eczane sayısı 1309’da 3’e, 1318’de ise 5’e yükselmiştir.³²⁷ Bu, kasabanın büyüdüğüne işaret etmektedir.

H. 1308 tarihinde, Kilis’te kolera hastalığına yakalanan kişiler olduğunu görüyoruz. Ancak bu kişilerin isimleri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz.³²⁸

1903’te Kilis’te kaymakamlık yapan Mahmut Bey döneminde, Türkiye’de başlayan kolera salgını sebebiyle Dr. *Şerafettin Mağmumi* başkanlığında bir ekip, sağlık taraması yapmış ve ekip Kilis’e de gelmiştir. Dr. Mağmumi’nin Kilis hakkındaki anıları, halkın sağlık ve temizlik anlayışını göstermesi bakımından dikkate değer niteliktedir: “Eski tarihlerde Kelze adıyla küçük bir köyken, Osmanlı

³²³ Avni Keçik.

³²⁴ Avni Keçik.

³²⁵ Komisyon, *Cumhuriyet’in 75. Yılında Kilis*, s. 61-62. Ayrıca bkz. *H. 1310 H. S.*, s. 164.

³²⁶ *H. 1326 H. S.*, s. 248.

³²⁷ *H. 1306 H. S.*, s. 168-170; *H. 1305 H. S.*, s. 166-168; *H. 1307 H. S.*, s. 138-140; *H. 1309 H. S.*, s. 122-124; *H. 1318 H. S.*, s. 227-230.

³²⁸ *BOA, Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahrirâtı*, D. N: 19, G. S. N: 105, s. 5, 9-10, 12.

döneminde büyümüştür. Sokakları tesviyeli, parke taşı döşelidir. Suyu hafif ve tattır. Bir saatlik yerden muntazam, kapalı mecra ile getiriliyor. Havası ılımlı ve serindir. Kilis'te kolera yaygın olduğu için, bir süre burada kalmak Adana'daki doktorları da buraya getirmek gerekti. Hastalık başlayalı, hangi evde çıkmışsa oraları tütsülettirdi... Hemen hepsi de kronik hastalardı. Kimi üç yıldır alil olmuş, kiminin beş yıldır koluna dizine inme inmiş... Burası kadar hekime düşkün yer görmedim. Ya reçeteyi kendilerine anlatmada çektiğim güçlük. Çünkü Kilis'te doktorluk ile eczacılık birbirine karışmış durumda. Öyle ayrı eczane yok. Her hekim bir dükkân açarak birkaç yüz kuruşluk ilaç getirtmiş. Bir de çırağı var. Hastayı muayene ettikten sonra, çırağa ağızdan yapılacak ilacı anlatıyor. Halk öyle reçete falan görmemiş. Hatta dükkânlara hekim dükkâmı diyorlar. Beni de ilaç verecek sanırken, ellerine bir kuru kâğıt parçası verince şaşırdılar. Bu kâğıtta ilaçların yazılı olduğu, hekim dükkânına gidince ilacı orada vereceklerini durmadan anlatıyorum. Ben bedava bakıyorum, lakin ilaç için eczacıya para vereceklerini söyleyince büsbütün surat asıyorlar. Fakat ne yapayım? Yanımdaki bir sandık ilaç kolera içindi. Daha sonra bir çoğu elinde reçete gelir. Dükkânda bu ilaç yokmuş. Tabii 1.000 kuruş sermayeli dükkânda bulunmaz. O zaman Halep'e gitmeleri gerekiyor. Ya tütsüleme işleri. Bir eve dezenfekte etmeye gittiğimiz zaman makinenin başına, gelen geçenlerin toplanıp "Madem şifalı imiş, beni de tütsüle" diye yalvarıyor. Sokağa çıkmak da bir başka üzücü iş. Sade çocuklar değil, sakallı bıyıklıları da işlerini güçlerini bırakıp aramıza katılırlar. Peşimizde bir kalabalıkla dolaşırız. Durumu Kaymakam Celalettin Bey'e söyledim. Bunun bir yerli adeti olduğunu söyledi. Nedeni ise, eğitimsizlik, cahillik. Gerçekte buraya eğitim nuru girmemiş. 20.000

nüfuslu bir beldenin ilk ve ortaokulunda toplam 80-90 çocuk okuyor. Üst tarafı çarşı-pazarda boş geziyor. Ya hakkımızdaki dedikoduları işitince, kahkaha ile gülmekten kendimi alamadım. Bir gün kentin mezbahasını dolaştıktan sonra, Peygamber'in katiplerinden Şerahbil bin Hasene'nin mezarını görmek için, şehrin dışına çıkmış, dürbünle yöreyi seyretmiştim. Dönüşte bizim, Kilis'in doğu, kuzey, güney taraflarına gidip mikrop aradığımız, beş-on tane bulup kutu içine koyarak getirdiğimiz hakkında acayip, tuhaf dedikodular yapıldığını işitmeyeyim mi? Bir de hastalık nedeniyle incirle kavun gibi hazım bozukluğu sürgün yapan meyve ve sebzelerin yenilmesini yasak etmiştik. Yaşlı müftü efendi bunu işitince, gazap içinde medresenin kapısı önünde oturmuş, etrafına yüzlerce kişi toplamış. Bir tabak incir getirtmiş: Bu ne demek? Vettini veyzeytuni sure-i celilesiyle Kur'an-ı Kerim'de övülen mübarek meyve muzır olur muymuş?" diye hepsini yemiş bitirmiş. Durum kentte öğrenilince, kamuoyunda aleyhimize bir hava oluştu. O gün sokakta gezerken, herkes bize fena bakıyordu. Adeta bize saldıracaklarından korkmaya başladık. O gece müftü efendi hastalanır. Bizi kaldırıp götürdüler. Dehşetli kolera. İlerde daha başka bir soruna kapı açılmaması için tedavisini yerli hekimlere bıraktım. Sabaha karşı vefat haberi geldi. Bu tıbbî kerametimiz de bizi halkın gözünde aklandırdı.³²⁹

Dr. Mağmumi'nin anlattıkları, Kilis'in XX. yüzyıla girerken toplumsal ve kültür düzeyi hakkında da fikir vermektedir.³³⁰

³²⁹Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 64.

³³⁰Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 64.

B- Ekonomik Durum:

Osmanlı Devleti'nde mevcut kurallar Müslüman-gayrimüslim ilişkilerini dengeleyici şekilde olup, XIX. yüzyıla kadar herhangi bir problem çıkmamıştır. Türkler ile Ermeniler arasındaki ilişkilerde olduğu gibi, iki taraflı güven söz konusu olmuştur. Anadolu köylerinde oturan bir Türk, ticari işleri sebebiyle uzak bir yere gitse, ailesinin hak ve namusunu Ermeni komşusuna bırakır ve bu güvenini göstermekten çekinmezmiş.³³¹ Tanzimat'ın ilanıyla, gayrimüslimlerin ekonomik statüleri Müslümanlar'ın aleyhine değişmiştir.³³²

Osmanlı Devleti'nde bir millete ayrılan ticari bir alanda, başka bir milletin faaliyet göstermesi engellenmiştir. Mesela gayrimüslimlerin kahve satmaları yasaklanmıştır. Her milletin belirli işlerde tekelleşmesi genel sistemin bir parçası olmuştur. Ermeni ve Rumlar pastırma satma hakkına sahiplerken, Yahudiler altın ve mücevherat ticareti, terzilik, parşömen ve türban imalatı yapmışlardır. Ermeniler altın işletmeciliği ve kâğıt imalatı ile uğraşırken, Rumlar gemi yapımı ve başlık imalatında çalışmışlardır. Zamanla bu meslek tekellerinin el değiştirdiği de olmuştur. Osmanlı'nın zayıflamasıyla ve Hristiyanlar'a verilen ayrıcalıklar neticesinde Ermeniler'in altın ticaretini ele geçirmeleri gibi. Yahudiler tefecilikten de oldukça iyi kazanç elde etmişlerdir. Çiftçiler arasında ihtiyaçları tespit ederek, onlara yeni mallar satmışlar ve onlara nasıl kullanılacağını göstermişlerdir. Böylece Ermeniler'den farklı olarak üretimin ve satışların canlanmasına yardımcı olmuşlardır.³³³

³³¹Cemal Paşa, *a. g. e.*, s. 333.

³³²Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Tanzimat'ta İctimai Hayat", *Tanzimat II*, İstanbul 1999, s. 640-647.

³³³Shaw, *Yahudi Milleti*, s. 315.

Yahudiler hahamlarla beraber caddelerin inşası, bakımı, aydınlatılması; çöplerin toplanması, asayişin sağlanması, kendilerini diğer cemaatlerden ayıran ve koruyan duvar ve geçitlerin korunması gibi işleri de üstlenmişlerdir. Ekonomik kontrol ve düzenlemeler, milletlerin alanı dışında bırakılmış; bu alan loncalar, tüccar ve zanaatkârların oluşturdukları örgütlere verilmiştir. Bunların çoğunu da Yahudiler oluşturmuşlardır.³³⁴

Ziraat alanında Ermeniler, borç verme usulleri ile Türkler'den daha fazla hakim duruma gelmişlerdir.³³⁵ O kadar ki, sahip oldukları toprakları bağış bile etmişlerdir. Aşağıdaki belge, bu durumu gözler önüne sermektedir: "Aslen Arapkirli olup, Antep'te ticaretle uğraşan Senafil oğlu Senafilafyan Karbet, Orul Köyü'ndeki 33 parça zeytinlik ve hayırlığını (incir), Arapkir'de Meryem Ana Kilisesi yanında yapılan Senofilyan Okulu'nun ihtiyaçlarına harcanmak üzere 12 Recep 1298 (M. 10 Haziran 1881) tarihinde vakfetmiştir"³³⁶

Avrupa'da toprak sahibi olmaları ve toprak işletmeleri yasak olan Yahudiler, Osmanlı Devleti'nde tarım ile de uğraşmışlardır. Tarla ve üzüm bağlarına sahip olan Yahudiler, şarap imalatı ve bahçivanlık da yapmışlardır. Avrupalı devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda, Osmanlı sınırlarında yaşayan Hristiyanlar'a bazı haklar verilmesini sağlamalarından sonra, Yahudiler'in yerini almışlardır. Bu durumda bazı Yahudiler kendilerini ibadete vererek üreticilikten çekilmişler, bazıları da Ermeni ve

³³⁴Shaw, *Yahudi Milleti*, s. 310.

³³⁵*Gaziantep İçin Söylenenler*, s. 49.

³³⁶*Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicilleri*, s. 97.

Rum ustaların yanında çalışmışlardır. Tanzimat reformlarıyla, Yahudiler'in durumlarında düzelme olmuştur.³³⁷

Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla kan kaybeden Kilis ekonomisinin, Meşrutiyet döneminde canlı olduğunu görüyoruz. 1903'te Kilis'in üstü örtülü bir çarşısı (bedesten), 100'den fazla iplik ve kumaş tezgahları, bir de sabunhanesi bulunuyordu. Kilis'in üzüm ve zeytini meşhur olup, zeytinyağının da Midilli ve Edremit yağlarından daha iyi olduğu söylenmektedir. Fakat Kilis'te mükemmel bir yağ fabrikası yoktur. Kilis'te zeytinler çuvallara doldurup sıkıyor. Kilis'te bu zeytin üretimine rağmen, ahali henüz salamura yapmayı bilmiyor. Evlerinde zeytin ancak Ramazan'da bulunuyor. Onu da dışardan getiriyorlar.³³⁸

Salnamelerden edindiğimiz bilgilere göre, Kilis ekonomisiyle ilgili şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır:

- 1307 Halep Vilayet Salnamesi'ne göre; 5 boyahane, 1.375 dükkân, 3 bedesten, 15 han, 24 fırın, 120 kumaş tezgahı, 15 kahvehane, 5 meyhane, 3 sabunhane, 65 mahsere vardır.³³⁹
- 1308-1309 Salnamelerine göre; 1 depo, 1 cebehane, 5 mağaza, 25 ekmekçi firmı, 58 zeytin, 8 susam mağseresi, 15 han, 1.412 dükkân, 5 boyahane, 3 bedesten, 120 kumaş tezgahı, 5 meyhane, 3 sabunhane vardır.³⁴⁰

³³⁷Shaw, *Yahudi Milleti*, s. 315, 318.

³³⁸Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 64.

³³⁹H. 1306 H. S., s. 168-170; H. 1305 H. S., s. 166-168; H. 1307 H. S., s. 138-140.

³⁴⁰H. 1308 H. S., s. 169; H. 1309 H. S., s. 122-124.

- 1318 Salnamesine göre; 3 bedesten, 3 sabunhane, 1 cebehane, 30 fırın, 50 han, 1.600 dükkân, 65 mağsere, 45 kahvehane, 10 boyahane, 5 meyhane, 120 kumaş tezgahı bulunmaktadır.³⁴¹

Eskiden ekmek fırınları olmadığı için, Müslüman kadınlar evlerinde yufka ekmek yaparlarmış.³⁴² Gayrimüslimlerin ev ekmeği yapıp yapmadığı hakkında elimize bir bilgi geçmemiştir. Ayrıca, Kilis'te fırınların ne zaman faaliyete geçtiği de bilinmemektedir.

1) Ticaret ve Sanayi:

Ticari alanda; attar, bakkal, manifatura gibi ticaret kollarında Türkler'in sayıca fazla olmalarına rağmen, ticarete yine Ermeniler hakimiyet kurmuşlardır. Altın paranın tedavülde olduğu dönemlerde, bütün sermaye ve altın sahipleri, sarraflar, bankerlerin ezici çoğunluğu Ermeniler'dendir. Türk tüccarların sermayesi azdır; ayrıca ticari işlemlerde genelde sanat üzerine iş yapıldığından, senetlerinin vadesi gelen Türk tüccarlar, Ermeni bankerlerden para alarak borçlarını ödemeye çalışmışlardır. Türkler'in durumu yıldan yıla kötüye gitmiş ve Ermeniler ticari hayatın da hakimi olmuşlardır.³⁴³

Mustafa Altmışık bugünkü Hükümet Konağı'nın yerinde bir Ermeni meyhanesi olduğunu, Ermeniler'in üzüm alıp-satarak şarap yaptıklarını belirtmiştir. Hatta kendi ailesinin de onlara üzüm sattığını hatırladığını ifade etmiştir. Hacı Cumbuş Camii'nin çevresinde şarap yaptıkları bir yerleri olan Ermeniler'in,

³⁴¹H. 1318 H. S., s. 227-230.

³⁴²Göğüş, a. g. e., s. 229.

³⁴³Gaziantep İçin Söylenenler, s. 49.

makinesiz, tepeleme yaptıkları şarapları ve rakıları satmaları, meyhane işletmeleri serbest bırakılmıştır.³⁴⁴

Kilis'te yaşayan Yahudiler genelde manifaturacılık yapmışlardır. Hasan Şahmaranoğlu'dan, Müslüman kadınların bu Yahudi esnafla serbestçe alışverişte bulduklarını öğreniyoruz. Evlerinde şarap üreten Kilisli Yahudiler, ticaretle de uğraşmışlar; Kilis ürünleri genelde bunlar tarafından dış ülkelere ve iç pazarlara sevk edilmiştir. Şahmaranoğlu, Kilis'te Yahudi *Murdok*'a ait bir şirik mahseresi olduğunu da belirtmiştir.³⁴⁵

H. 1261 (1845)'de Halep'te bulunan toplam 268.606 tüccar Sardunya, Felemenk, İspanya, Napoli, İsveç, Rusya, Prusya, Nemçe, İngiltere ve Fransa Konsolosluklarının himayesinde yer almışlardır.³⁴⁶

Çin ve Hindistan'dan başlayarak Ortadoğu'ya ulaşan İpek Yolu, Kilis'ten de geçerek Halep'e ulaşırken, 1869'da *Süveyş Kanalı*'nın açılması ile *İpek Yolu* değişmiştir. Kilis'in ticareti, bundan olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Hatta, *Bedesten Külliyesi* de bundan etkilenerek harap olmuştur.³⁴⁷ XIX. yüzyıla kadar, Fırat Nehri'nde "nehir gemi" ve "kelek" olarak nitelendirilen açık sallarla gerçekleştirilen su yolu taşımacılığı, Antep'te taşıma sektörünü canlı tutmuştu. Su yolu

³⁴⁴Mustafa Altınışık.

³⁴⁵Hasan Şahmaranoğlu. *Kadir Esenoğlu* tarafından 4 Şubat 2001'de yazılan bir şiirde de bu mahsereden bahsedilmektedir. "Şirikli küspeyi *Murdok*'tan aldık, *Telbüsün* içine kırıp daldırdık". Bkz. *Zeytin Dalı Dergisi*, Ocak-Şubat-Mart 2001, C. III, S. 21, Yıl: 7, Kilis, s. 11.

³⁴⁶BOA, M. N. V., Ö. N: 1206, T: 1261.

³⁴⁷Komisyon, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*, s. 61.

taşımacılığında kullanılan malzemeler de, Azez ve Kilis'te üretilirdi. İpek Yolu'nun değişmesi ile, Antep-Kilis su yolu taşıt üretimi ve sanayii de önemini kaybetmiştir.³⁴⁸

1310 tarihli salnamede "Kilis kazasında 2.254.625 dönüm arazi-i mevrûa ve 17.850 dönüm arazi-i gayri mevrûa vardır" denilmektedir. Kazada zeytin, tütün, pirinç, buğday, arpa, ak darı, kırmızı darı, mısır darısı, mercimek, nohut, burçak; ayrıca iyi bal ve her türlü sebze ve meyve üretilir.³⁴⁹ Müslümanlar'ın ürettiği bu ürünlerin pazarlaması ve sanayiye yönelik faaliyetler gayrimüslimler tarafından gerçekleştirilmiştir.

2) El Sanatları:

Anadolu'daki Türk mimarisinin, daha önce İran'dan Doğu Türkistan'a kadar uzanan Asya ülkelerinde Türkler'in oluşturduğu mimari eserlere bağlı olduğu anlaşılmaktadır.³⁵⁰ Doğu'daki Hristiyanlık inancı ile şekillenen mimari, XI. yüzyıldan itibaren İslâm faktörüyle birleşerek değişik bir yüz almıştır.³⁵¹ Selçuklular, sanat konusunda Orta-Asya üslubundan etkilenmişlerdir.³⁵² Türk-İslâm mimarisi çinilerle kaplı olup, stilize bitki ve geometrik motiflerle süslüdür. Sekizgenlerden meydana gelen dördümlü düğümler ve bunların ortasında oluşan yıldız şekilleri Türk-İslâm

³⁴⁸Çolakoğlu, a. g. e., s. 40. Nehirde keleklerle yapılan taşımacılık hakkında bkz. Hüseyin Elçi, "Köyler, Uzak Yalnızlıklar ve Gerger", *Alleben Dergisi*, (Yayın Yönetmeni: Özcan Yılmaz), Yıl: 3, S. 14, Ağustos-Eylül-Ekim 2000, s. 3.

³⁴⁹H. 1310 H. S., s. 195.

³⁵⁰Oktay Aslanapa, "İslâmiyetten Sonra Türk San'atı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. II, 2. Baskı, Ankara 1992, s. 310.

³⁵¹Abdüsselâm Uluçam, "Doğu Anadolu Mimarisinde Türk-Ermeni Kültür İlişkileri", *Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 2000, s. 169-176.

³⁵²Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 1995, s. 524.

sanatında değişmez motiflerdir.³⁵³ Türkler'in sanata getirdiği yenilikler; medrese mimarisi, medrese-cami mimarisi, tuğla kümbet mimarisi ve çift kubbe inşaatı, üstüvanî, yivli yüksek ve ince minare tipi, demet sütün, baklavali sütun başlığı, sivri kemer, pencerelerin katlar halinde sıralanması, Türk üçgenleri, dikdörtgen veya beş köşeli mihraptır.³⁵⁴

Ermeni mimarisi ve süsleme sanatında, Selçuklu etkisi görülmektedir. Mimaride geniş bir kullanım alanı olan mukarnasın, kültürler arasındaki iletişimde de önemli bir yeri vardır. Sütun başlıkları, kapı-pencere çerçeveleri, saçak şeritleri, kemer ve niş kavsalrı gibi küçük hacimlerdeki işlevlerinin yanı sıra, örtü sistemlerinin iç yüzeylerinin şekillendirilmesi açısından, bu iki kültürü yine yan yana getirmektedir. Mimaride görülen kültür ilişkisinin bir başka örneği de jamatunlardır. Gavit de denilen jamatunlar, Hristiyan sanatı içinde yalnız Ermeni mimarisinde yer alan ve XIII. yüzyıldan sonra, mevcut bir kilisenin batısına eklenen bölümlerdir. Genelde kare planlı olan bu yapılar, ortada dört ayağa oturan dokuz bölümlü bir sistemle örtülmüştür. Bazı yapıların orta kubbeleri, içten plastik hacimde iri mukarnas dizileriyle oluşturulmuştur. Mimari eserlerin yanı sıra, anıtsal mezar taşları da bölge kültürleri arasındaki sanat etkileşiminin göstergesidir. Şekil ve süslemeleri tipik Selçuklu motifleriyle işlenmiş bu taşları birbirinden ayıran tek özellik,

³⁵³ Salim Koca, "Selçuklular'da Teşkilat ve Kültür", *I-II. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırma Merkezi, Konya 1993, s. 27.

³⁵⁴ İbrahim Kafesoğlu, "İslâmî Türk Devletlerinde Kültür ve Teşkilât", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, 2. Baskı, Ankara 1992, s. 377.

dinî bir sembol olan Arapça-Ermenice yazılar ile haç işaretleridir. Konut mimarisinde de, iç mekândaki bir iki ayrıntı dışında hiçbir fark yoktur. Türkler bu bölgeye gelirlerken yanlarında mimar getirmediler. Yerli ustaları mimarlık ve bayındırlık işlerinde görevlendirdiler. Türkler'in sayıca çoğunlukta olmaları, her alanda ağırlıklarını hissettirmiştir.³⁵⁵

Ermeniler yapı ustası olarak Kilis'te bazı eserler ortaya koymuşlardır. Ermeni yapı ustaları tarafından yapılan konaklar da vardır. Ermeni ustaların yapmış oldukları *Şevket Akıncı Konağı*, 100 yıllık bir eser olmasına rağmen hâlâ ayakta. Yine bugün Şehit Sakıp İlköğretim Okulu'nun yer aldığı binayı da, *Çağlasoğlu* denilen bir Ermeni yaptırmıştır.³⁵⁶

Kilis'te Paşa Hamamı civarında kuyumcular; Odun Pazarı ve Araza Çarşısı'nda demirciler; Sabah Pazarı yanındaki Bedestende bakırcılar toplanmıştır. Yapı ustalarının belirli bir yerleri olmakla beraber, bunlar serbest çalışırlar.³⁵⁷

3- Vergi Düzeni:

Kilis de ekonomik bakımdan Halep kadar önemli bir merkezdi. Bunu Kilis'e ait bazı belge ve defterlerdeki rakamlardan rahatlıkla anlayabiliriz.

H. 1260 (M. 1844) tarihli cizye defterine göre, Kilis'te cizye ödeyen gayrimüslimlerin çoğunluğu Ermeni olup, toplam cizye vergisi ödeyenler 181

³⁵⁵Uluçam, *a. g. m.*, s. 169-176.

³⁵⁶Duran Kale.

³⁵⁷Duran Kale.

kişidir.³⁵⁸ Bu 181 kişinin âlâ (yüksek) derecede vergi vermeleri, Kilis'te yaşayan gayrimüslimlerin ekonomik bakımdan rahat olduklarının göstergesidir.

H. 1264 (M. 1848) tarihli cizye defterine göre, vergi veren gayrimüslim miktarı şöyledir:

	Sayı
Âlâ (Yüksek)	420
Evsat (Orta)	6.480
Edna(Düşük)	6.630
Yekân	13.530

Tablo 12: 1264 Yılında Kilis'te Vergi Veren Gayrimüslim Miktarı.³⁵⁹

Yukarıda verilen rakamlardan anlaşılacağı gibi, Kilis'te cizye vergisi ödeyen gayrimüslim sayısı hiç de az değildir.

H. 1265 (M. 1849) tarihli cizye defterine göre, vergi geliri 13.695'tir. Bu tarihte Kilis'te esnaflık yapanların çoğunluğunun Ermeni olduklarını görüyoruz.

Dinler	Sayı
Ermeni	523
Yahudi	84
Rum	54
Marûni	54
Yekân	715

Tablo 13: 1265 Yılında Kilis'te Esnaflık Yapanlar.³⁶⁰

³⁵⁸ BOA, Maliye Nezâreti Cizye Defteri, No: 408, T: 1260, s. 2-5.

³⁵⁹ BOA, M. N. C. D., N: 933, T: 1264.

³⁶⁰ BOA, M. N. V., No: 1493, s. 1-15.

Görüldüğü gibi, gayrimüslim esnaf arasında Ermeniler ilk sırada yer almaktadırlar.

1260, 1264 ve 1265 tarihli cizye defterleri, Kilis'te yaşayan gayrimüslimlerin genelde âlâ derecede vergi verdiklerini, dolayısıyla da ekonomik bakımdan rahat oldukları konusunda bize fikir vermektedir. Bu defterlere dayanarak, gayrimüslim halk içinde Ermeniler'in daha etkin oldukları sonucuna da ulaşabiliriz.

Bu dönemde Halep'e bağlı olan Kilis'te, gayrimüslimlerin 10.337 zimmeti olduğu görülmektedir.³⁶¹ Gayrimüslimlerin ekonomik hayatta ne kadar etkin olduklarını daha açık bir şekilde ortaya koymak için, bazı yıllara ait Kilis bütçesi rakamlarına bakmak gerekmektedir.

GELİRLER					
Emlâk ve Temettü (Kâr)	Bedel-i Askeriye	Ağnam (Davar vergisi)	Aşar (Tarım ürünü vergisi)	Vâridât (Yıllık veya aylık gelir)	Yekûn
985.672	76.556	653.596	1.310.830	70.800	3.097.454
GİDERLER					
Eshâm*	Maliye	Adliye	Dahiliye	Şer'iyye	Yekûn
2.565	91.968	22.120	62.778	22.800	202.231

Tablo 14: 1314 Yılı Kilis Bütçesi.³⁶²

Emlâk ve Temettü	Bedel-i Askeriye	Ağnam	Aşar	Vâridât	Yekûn
929.540	72.704	715.680	1.500.000	197.305	3.415.229
Eshâm	Maliye	Adliye	Dahiliye	Şer'iyye	Yekûn
2.565	78.659	21.180	54.652	21.300	178.256

Tablo 15: 1316 Yılı Kilis Bütçesi.³⁶³

³⁶¹ BOA, M. N. V., Ö. N: 322, T: 1256-1260.

*Eshâm: Borç alınan paraya karşılık senetler; Tanzimat sıralarında devletin halka borç karşılığı olarak verdiği senetler. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, 5. Baskı, Ankara 1982, s. 278.

³⁶² H. 1314 H. S., s. 318-319.

³⁶³ H. 1316 H. S., s. 328-329.

Emlâk ve Temettü	Bedel-i Askeriye	Ağnam	Aşar	Vâridât	Yekûn
929.540	72.704	715.680	1.500.000	197.305	3.415.229
Eshâm	Maliye	Adliye	Dahiliye	Şer'iyye	Yekûn
2.565	78.659	21.180	54.652	212	178.256

Tablo 16: 1317 Yılı Kilis Bütçesi.³⁶⁴

Eshâm	Maliye	Adliye	Dahiliye	Şer'iyye	Yekûn
2.565	78.659	21.180	54.652	212	178.256

Tablo 17: 1319 Yılı Kilis Bütçesi.³⁶⁵

Emlâk ve Temettü	Bedel-i Askeriye	Ağnam	Aşar	Vâridât	Yekûn
800.000	89.000	666.752	2.761.960	1.308.000	3.039.948
Eshâm	Maliye	Adliye	Dahiliye	Şer'iyye	Yekûn
2.565	78.659	31.180	54.652	21.300	178.256

Tablo 18: 1322 Yılı Kilis Bütçesi.³⁶⁶

Emlâk ve Temettü	Bedel-i Askeriye	Ağnam	Aşar	Vâridât	Yekûn
745.000	105.000	735.000	2.275.000	153.800	4.003.800
Eshâm	Maliye	Adliye	Dahiliye	Şer'iyye	Yekûn
2.565	28.659	21.180	54.652	21.200	178.256

Tablo 19: 1324 Yılı Kilis Bütçesi.³⁶⁷

Emlâk ve Temettü	Bedel-i Askeriye	Ağnam	Aşar	Vâridât	Yekûn
780.528	511.000	650.000	2.450.000	161.425	3.419.830
Eshâm	Maliye	Adliye	Dahiliye	Şer'iyye	Yekûn
2.656	78.659	21.180	54.652	21.200	178.256

Tablo 20: 1326 Yılı Kilis Bütçesi.³⁶⁸³⁶⁴H. 1317 H. S., s. 352-353.³⁶⁵H. 1319 H. S., s. 388.³⁶⁶H. 1322 H. S., s. 496-497.³⁶⁷H. 1324 H. S., s. 512-513.³⁶⁸H. 1326 H. S., s. 507-508.

Tablolarda da görüldüğü gibi, Kilis'te halktan alınan vergiler ve Kilis bütçesi artış göstermiştir. 12 yılda Kilis'in toplam geliri 3.097.454 ila 3.419.830 kuruş arasındayken; toplam gideri 202.231 ila 178.256 arasında değişmiştir. Kilis halkının refah seviyesinin yüksek olduğunu söyleyebilmemiz için, Osmanlı Devleti'nin 1326 yılı genel bütçe verilerine bakmamız gerekmektedir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin toplam geliri 29.240.000 iken, toplam gideri 36.050.000'dir.³⁶⁹ Kilis'in geliri, Osmanlı Devleti'nin toplam giderinin % 12'dir. Kilis'in de bağlı bulunduğu Halep İstanbul, Aydın (İzmir), Bursa, Trabzon, Konya ve Sivas illerinden sonra en fazla geliri olan illerdendir.³⁷⁰ Bu durumda Kilis ekonomisinin canlı olduğunu ifade edebiliriz.

Ekonominin bu denli canlı olmasında ve iş alanlarının çeşitliliğinde, gayrimüslim nüfusun etkin rol oynadığını görüyoruz. Ekonominin canlı olduğunu, vergi miktarlarından da anlayabiliriz. 1308'de Kilis'in emlak vergisi 654.896, temettu vergisi 310.182, bedâlat-ı askeriyye 80.926, aşar bedeli 1.300, ağnam vergisi 600.000 olup genel hasılat 60.000 ki cem'an 3.006004 hasılat bulmuştur.³⁷¹ 1310'da Kilis'te emlak vergisi 687.292, temettu vergisi 296.626, bedel-i askeriye, aşar vergisi 1.692.640, ağnam vergisi 527.402, 23.463 hasılat müteferrika ki cem'an 3.411.016 guruş hasılat vuku bulmuştur.³⁷²

³⁶⁹Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK, Ankara 1994, s. 14.

³⁷⁰Tevfik Çavdar, *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*, 1. Baskı, Milliyet Yayınları, 1971, s. 93.

³⁷¹H. 1308 H. S., s. 180.

³⁷²H. 1310 H. S., s. 195.

BÖLÜM III

II. MEŞRUTİYET, MİLLİ MÜCADELE VE CUMHURİYET

DÖNEMLERİNDE KİLİS (1908-1925)

A- Sosyal ve Kültürel Durum:

1- Nüfus:

I. Dünya Savaşı'nda, Kilis halkı 12.000'den fazla şehit verdiği için, bu dönemde nüfusun çoğunluğunu kadın, yaşlı ve çocukların oluşturduğunu görüyoruz.³⁷³

1914 resmi istatistiğine göre; Halep'te 576.320 Müslüman, 21.954 Rum; 20.142 Ermeni bulunmaktadır.³⁷⁴

1331 (M. 1913)'de Halep'te Müslümanlar dışında bulunan nüfus verileri şöyledir: "14.293 Yahudi, 2.293 Bulgar, 370 Yezidi, 186 Çingene, 3.465 Süryani, 362 Yakubî, 428 Geldanî olmak üzere toplam 21.397'dir".³⁷⁵ Halep'teki Yahudiler'in yaklaşık % 80'i, Halep kentinde yaşamaktadır. Halep'teki Bulgarlar, kentte yaşamakta olup; bunlar Halep Nüfus Dairesi tarafından *yabancılar* olarak kayıtlara geçirilmişlerdir. Bunların alım-satımcı toplumu olmaları; dolayısıyla da sürekli yerleşik bir toplum olmamaları ihtimali yüksektir. Yezidiler, inançları Müslümanlık, Zerdüştlük, Hristiyanlık ve yerli öğelerin karışımıyla oluşmuş bir dinsel gruptur. McCarthy, Yezidiler'in yapılan sayımlarda eksik yazıldıklarını ve genelde

³⁷³ Kilis'i Kurtaran Kahramanlar, s. 50.

³⁷⁴ Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, s. 21. Meral bu rakamları daha farklı vermiştir. Bkz. Meral, a. g. e., Tablo: 1. Ayrıca bkz. Hasan Köni, "Ermeni Meselesi Üzerine Bazı Görüşler", *Türk Kültürü Dergisi*, S. 277, Yıl: XXIV, Mayıs 1986, s. 283.

³⁷⁵ Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (Çev: Bilge Umar), Ankara 1998, s. 102-109.

Müslümanlar arasında gösterildiklerini belirtmiştir. Bunun sebebini de, onların uyumlu bir grup olmalarına bağlamaktadır. Bunlar sadece, 1330 (M. 1912) genel sayımında ayrı bir cemaat olarak sayılmışlardır. Osmanlılar tarafından ayrı bir cemaat olarak nitelendirilmiş olan Çingenerler, Doğu Çingenerleri'dir. Göçebe olmaları sebebiyle, sayımlarda hata yapılmış olma olasılığı yüksektir. Bunların İslâm'a bağlılıkları şüpheli olsa da, Müslüman olarak yazılmışlardır.³⁷⁶

Dahiliye Nezâreti Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi'ne göre, 7 Cemaziyelevvel 1331 (14 Nisan 1913) yılı Kilis nüfusu şu şekilde belirtilmiştir:

	Yabancı		Yerli		Yabancı		Yerli		Yabancı		Yerli		Yekûn
	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	
İslâm	22	6	266	897	56	51	2.027	2.554	828	762	21.295	22.805	51.569
Rum	—	—	1	2	1	—	16	27	—	1	177	198	423
Ermeni	—	—	29	95	2	—	129	114	12	19	1.720	1.990	4.110
Ermeni Katolik	—	—	1	1	—	—	9	24	12	18	151	172	388
Yahudi	—	—	2	1	—	1	26	77	4	9	282	282	684
Protestan	2	2	6	7	—	—	20	29	7	7	164	175	419
Yekûn	24	8	405	1.004	59	52	2.257	2.825	874	817	22.899	26.624	57.848

Tablo 22: 1331 Yılı Kilis Nüfusu.³⁷⁷

Tabloda verilen rakamlara göre Müslümanlar toplam nüfusun % 89.1'ini, Rumlar % 0.7'sini, Ermeniler % 8.5'ini ve Yahudiler'se % 1.2'sini oluşturmaktadırlar.

Mondros Ateşkes Anlaşması'nın 7. maddesine dayanarak 29 Ekim 1919'da Antep'i kuşatan Fransız birlikleri komutanlarından *Abadi*, Antep halkının % 90'ının Türk olduğunu, Kürt, Ermeni, Çerkez ve birkaç da Yahudi olduğunu belirtmiştir.³⁷⁸

³⁷⁶McCarthy, *a. g. e.*, s. 102-109.

³⁷⁷BOA, *Dahiliye Nezâreti Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi*, D. N: 28, G. S. N: 174.

³⁷⁸Abadi, *a. g. e.*, s. 3, 5, 7; Adil Dai, *Olaylarla Gaziantep Savaşı*, Gaziantep 1992, s. 19, 24.

1926-1927 yıllarında Kilis kazasının nüfus-u umûmiyesi 44.761'dir. Bu nüfusun 23.404'ü zükûr ve 21.357'si inâstır. 1341 senesine nazaran, 36 zükûr, 27 inâs tevfidât (doğumlar); 24 zükûr, 5 inâs vefayât; 156 nikâh ve 6 talak (boşanma) vukuatı olmuştur.³⁷⁹ Bu salnamede gayrimüslim nüfus hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nüfusun azalması gayrimüslim ahalinin ilçeden ayrılması ve savaş sırasında sivil halkın zarar görmesine bağlı olsa gerektir.

Kilis'in Fransızlar tarafından işgali sırasında buradaki Ermeniler genelde Halep'e göç etmişler; ancak içlerinde yetim ve öksüz olan kız çocukları şehri terk etmeyip, Müslüman olmuşlar ve Türkler'le evlenmişlerdir.³⁸⁰

Kilis, XIX. yüzyıl sonlarında 20.000 nüfusa sahiptir. Nüfusun çoğunluğunu Türkler teşkil etmekle beraber, din bakımından Hristiyan Ermeniler ikinci sırada yer almışlardır.³⁸¹ 1927'de Türkiye'de yapılan genel nüfus sayımında, Kilis nüfusu köylerle beraber 45.765 olarak tespit edilmiştir. Bu tarihten sonra nüfusta bir artış gözlenmektedir. 1935 sayımında ise nüfus köylerle beraber 56.054 olmuştur.³⁸² Sekiz yıl içinde nüfusta % 20'ye yakın bir artış olmuştur. Bu artışta Kilis'in sınır şehri olması etkilidir.

2- Eğitim ve Sağlık:

Önceki bölümde, Kilis'te Müslüman-gayrimüslim ilişkilerinin iyi olmasına rağmen, Müslümanlar'ın Ermeni doktorlara fazla güvenmediklerini sebeplerini

³⁷⁹1926-1927 Salname-i Devlet, s. 959.

³⁸⁰Duran Kale.

³⁸¹Darkot, İ. A., s. 806-807.

³⁸²Cumhuriyet'in 50. Yılında Gaziantep, Gaziantep Valiliği, İpek Matbaası, Gaziantep, s. 30.

açıklayarak vermişik.³⁸³ Ancak Kilisli Mustafa Altınışık, göz doktoru olan bir Ermeni tarafından evinde muayene edildiğini, *Dikran* adlı bir Ermeni doktorun, evinde özel muayene yaptığını bildirmiştir.³⁸⁴

Kilis'te trahom, verem, frengi gibi sık görülen; kara humma, dizanteri gibi ara sıra görülen hastalıklar için açılan hastaneler vardır. Kilis'te 15 yataklı bir de Belediye Hastanesi mevcuttur. Ayrıca *Hilâl-i Ahmer*'in şubesi de bulunmaktadır.³⁸⁵

Türkler'in yetiştirildiği medreseler, XVIII. yüzyıldan itibaren iyice bozulmuş ve müspet ilim vermek yerine sadece dinî eğitim ağırlıklı bir kurum haline getirilmiştir. Bu durum, Müslümanlar'ın eğitim konusunda gelişme göstermek yerine, gerileme kaydetmelerine neden olmuştur. Müslümanlar gibi eğitim serbestisine sahip olan gayrimüslimler, özellikle de Ermeni gençleri, XX. yüzyıl başlarında, müspet ilim veren eğitim kurumlarında yetiştirilmişlerdir. Bu dönemde Antep'te bulunan Ermeni okulları çok ileri durumdadır.³⁸⁶

1926-1927 senesinde, Kilis'te bir Yahudi mektebi bulunmaktadır.³⁸⁷

B- Ekonomik Durum:

1921'den 1950'li yılların sonuna kadar, Kilis ekonomisi genelde tarıma dayalıdır. Tarım dışı uğraş ve mesleklerin ikinci sırada geldiği görülmektedir. Kilis halkı, hangi meslekle uğraşırsa uğraşsın, mutlaka tarımla da ilgilenmiştir. Tarımla

³⁸³Bkz. Bölüm II, s. 78.

³⁸⁴Mustafa Altınışık.

³⁸⁵1926-1927 *Salname-i Devlet*, s. 958.

³⁸⁶Yetkin, *a. g. e.*, s. 52.

³⁸⁷1926-1927 *Salname-i Devlet*, s. 959.

uğraşmayan insanlar sayıca az olup, bunların Türk olmayan halktan olduğu ileri sürülmektedir.³⁸⁸

İlk bakışta kapalı ekonomi görüntüsü veren Kilis'te, varlıklı ve yoksul ailelerin yaşam düzeyi arasında çok büyük farklar yoktur. Kilis'te toplumsal yardımlaşma ve barış çerçevesinde, uyumlu bir ortam içinde kendine özgü ekonomik bir kültür oluşmuştur.³⁸⁹ Ancak bu uyum, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren bozulmaya başlamıştır.

1. Dünya Savaşı öncesinde bakırcılık, kunduracılık, terzilik, boyacılık, kuyumculuk, madeni sanatlar, mobilyacılık, fotoğrafçılık gibi bir çok sanat kolları Ermeniler'in ellerinde idi. Bir çok iş kollarına sahip olan Ermeniler, sanat öğrenmesinler diye Türkler'i çirak olarak dahi yanlarına kabul etmezlerdi. Ancak bunlardan bazıları Ermeniler'in yanında çalışmayı başarmışlardır. Kilisli *Abdurrahim Sağıroğlu*, Ermeni ustanın yanında çirak olabilmek için onun gözüne girmeye çalışmış ve nihayet başarılı olmuştur.³⁹⁰ Ermeni ustaların Türk çirakları arasında, yapıcı Sarac Ahmet (vefat etmiştir) ve *Daşkırın Kara Muhittin* adlı Türkler de bulunmaktadır.³⁹¹

Türkler sayısı pek az olan iş kollarında çoğunluktaydılar. Mesela marangozluk Türkler'deydi. İnşaat işçileri Türk, usta ve mimarların çoğu Ermeni'ydi.³⁹²

³⁸⁸ Çolakoğlu, *Gap'ın İki İli Kilis-Gaziantep*, s. 28.

³⁸⁹ Çolakoğlu, *Gap'ın İki İli Kilis-Gaziantep*, s. 28.

³⁹⁰ Bu bilgiler, 1952 Kilis doğumlu olan, Çiçek Kuyumcusu sahibi Mehmet Kırıcı'dan edinilmiştir.

³⁹¹ Duran Kale ve Mithat Yaşar.

³⁹² *Gaziantep İçin Söylenenler*, s. 48-49.

Müslümanlar arasında da ticaretle uğraşanlar mevcuttu. Örneğin; Antep'te Amerikan misyonerlerinin yönlendirmesi ile, yöre kadınları yeni bir ticari dal olarak nakış işlemeye başlamışlardır. Kadınlar Belfast'tan gelen patiska, ipek veya en kaliteli ketenleri kullanarak mendil, altlık, sehpa örtüsü, yaka ve eşarp üretmişlerdir. Quataert, 1911'de bir İrlanda firmasının temsilcisinin, birçok Antep'li kız ve kadına, çoğu Amerika'ya ihraç edilecek keten mendil ve dantel ördürdüğünü belirtir. Ayrıca, 1919'da Miss Kelly'nin bakım yurdunda dantel ve bez işinde çalışan 1000 kadın olduğu ileri sürülmektedir. Bu ticareti ele geçirmek isteyen bazı Antep'li, kendi ağlarını kurarak Amerika'ya ihraç edilmek üzere mendil ve dantel imalatına başlamıştır.³⁹³

Müslim ve gayrimüslimler arasındaki mevcut düzenin bozulması neticesinde, Cumhuriyet'in ilk yıllarında şehir ve kasabaları terk eden Ermeniler'den boşalan iş kollarında, büyük bir gerileme olmuştur. Yeni Türk nesilleri, her geçen gün sanat ve ticarete varlık göstermeye başlamışlardır.³⁹⁴ Atatürk'ün yakın arkadaşlarından olan Falih Rıfki Atay, Anadolu'yu gezerken halk kendisine "Arabamızı tamir ettiremiyoruz, giden Hristiyanlar'dan sanat sahibi olanları geri göndertseniz"³⁹⁵ demişlerdir. Çünkü küçük esnaflık, zanaatlar, ithalat-ihracat tüccarlığı, verimli ziraat dahil ekonomi Hristiyanlar'daydı. Türkler rençper, asker, memur, vakıfçı veya

³⁹³ Celâl Pekdoğan, *Gaziantep Ticaret Odası'nın 100 Yılı 1898-1998*, GTO Kültür Yayınları, 99/3, Gaziantep 1999, s. 20'den naklen Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge 1993, s. 101-104.

³⁹⁴ *Gaziantep İçin Söylenenler*, s. 49.

³⁹⁵ Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, İstanbul 1998, s. 332, 450.

derebeyidiler (âyanlık)". Mithat Yaşar, Kilis'te de gayrimüslimlerin ayrılması ile iki seneye yakın zorluk çekildiğini ifade etmiştir.³⁹⁶

Fransız işgali neticesinde, Kilis'in mevcut sınırında daralma olmuştur. Kazanın en zengin ve verimli arazisi Kilis'ten ayrılarak güneyde kalmıştır. *General Allanbi Hattı* olarak adlandırılan ve Azaz'ı Suriye ve Azaz'ın bir saat kuzeyine kadar olan köyleri de Kilis kazasına bırakan bir sınır hattı çizmiştir. 20 Ekim 1921 Ankara Antlaşması'na göre; sınır Kilis'in 1 km. güneyinden geçmekte ve kazanın en verimli ve bereketli arazisine sahip olan Fellah, Ameki, Şukağı, Karacaali, Com, Okçu İzzettin ve Şihlar nahiyelerinin hemen tamamı ve bu nahiyelerin oluşturduğu 30.000 nüfusa sahip olan 400 parça kadar köyle şehir etrafındaki bağ, zeytinlik, bahçe ve arazinin 3/2 Suriye'de kalmakta ve bu suretle kaza sınırı dahilindeki araziden doğu, batı ve güney kısımları ayrılmaktadır. Güneydeki köylerin çoğu verimsiz, kıraç araziler olmasına karşın, kazanın en verimli toprakları sınır dışında kalmıştır. Bu sebeple gün geçtikçe ekonomik bunalım kendini iyice hissettirmiştir.³⁹⁷ Verimsiz tarımsal alanların varlığı yanında; sanayi birimlerinin ulaşım imkânsızlıkları ve pazar yokluğu gibi nedenlerle tasfiye edilmesi de ekonomik sıkıntının başka bir boyutudur.³⁹⁸

³⁹⁶Mithat Yaşar.

³⁹⁷Konyalı, *a. g. e.*, s. 178.

³⁹⁸Çolakoğlu, *Gap'ın İki İli Kilis-Gaziantep*, s. 164.

Ekonomik sıkıntının artması üzerine halk, Hassa'daki sınır komisyonları aracılığıyla teşebbüste bulunmak üzere bir heyet düzenlemişlerdir. R. 1338 (M. Ocak 1922) yılının ocak ayında Hassa'ya giden heyet, önce Türk, sonra da Fransız komisyonlarıyla temaslarda bulunarak durumlarını bildirmişlerdir. Türk komisyonu bu konuda çalışmalar yapmış; fakat başarılı sonuçlanmamıştır. Fransızlar ile 1926'da ikinci bir antlaşma daha imzalanmış; böylece Kilis'in bağ ve zeytinliklerinden önemli bir kısmı ile birkaç Türk köyü kurtarılmıştır.³⁹⁹

Savaş ve ardından toprak için verilen mücadeleden sonra, Kilis halkı zaman içinde kendini toparlamaya başlamıştır. Bir zamanlar gayrimüslimlerin tekelinde olan sanayide, gözle görülür atılımlar gerçekleştirilmiştir. 1926-1927 yıllarına ait olan devlet salnamesinden Kilis'in ekonomik durumu ile ilgili şu bilgileri edinebilmekteyiz: "Kilis'te 45 beygir kuvvetinde bir adet un ve buz fabrikasıyla 15-20 beygir kuvvetinde kömürle çalışan üç un fabrikası vardır. 75 zeytinyağı ve susamyağı mağsereleri ile, 3 sabunhane, 12 debbağhane, 30 çulha, 2 abacı, 10 marangoz dükkâm mevcuttur".⁴⁰⁰

1927'de Suriye'den geçen süne haşeresi, önemli hasarlara yol açmıştır. Bu sebeple hububat fiyatlarında yükselmeler olmuştur. Kuraklık sebebiyle 1926-1928 yılları boyunca, zeytinler de hasılat vermemiştir. Açlıkla karşı karşıya kalan halk, işsizlikten dolayı, Fezipaşa-Malatya demiryolu boyunca göç etmişlerdir. Bağların çoğunun Kurtuluş Savaşı sonrasında harap olması nedeniyle, köylünün masraflarını karşılamak ve onları zor durumdan kurtarmak için Gaziantep Ziraat Bankası Şubesi

³⁹⁹Darkot, *İ. A.*, s. 807; Konyalı, *a. g. e.*, s. 178.

⁴⁰⁰1926-1927 *Salname-i Devlet*, s. 958.

ve Kilis-Nizip ajansları tarafından Cumhuriyet'in 15. yılında krediler sağlamıştır. Savaştan sonra yok olan dokumacılık, bakırcılık, sabunculuk, tabaklık gibi önemli sanatlar, alınan tedbirler ile gümrük himaye usulleri sayesinde tekrar dirilmiştir. Gayrimüslimlerin elinde olan bu sanatlar Türkler'e geçmiştir. Böylece dokumacılık, kilimcilik gibi el sanatları, eskisini kat kat aşmıştır.⁴⁰¹

C- Ermeni Sorunu ve Ermeni Taşkınlıkları

Abdurrahman Şeref Efendi, Ermeni Sorunu ile ilgili olarak şunları ifade etmiştir: "Ermeni ve Türkler'in birbirlerine düşman olmaları kimsenin aklına bile gelmezdi; Ermeni demek, Anadolu demek ve Türk demektir. Bazı Ermeniler, Avrupa'da buldukları sırada öğrendikleri anarşi ve sosyalizmi, Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulamaya başlamışlardır".⁴⁰² Ali Sevim, Türkler'in güvendikleri bu ırkın, Anadolu Selçukluları döneminde, bağımsız bir devlet olmak amacıyla, Türkler'in zayıf oldukları bir anı kollayarak önce Bizans, daha sonra da Haçlılarla, Moğollar ve Türkler'e karşı işbirliğine gittiklerini belirtmiştir.⁴⁰³

Oysa ki Ermeniler tarih boyunca en büyük kötülüğü Türkler dışında, diğer uluslardan görmüştür. Ortaçağda Sasanî hükümdarları, Ermeniler'i Zerdüştlüğe döndürmeye çalışmışlardır. II. Şahpur (310-379) 70.000 Ermeni'yi İran içlerine sürmüştür. II. Yezdcerd (438-457) döneminde de binlerce Ermeni İran'a

⁴⁰¹ *Gaziantep Gazetesi*, Yıl: 2, S. 155, 27 Ekim 1938, s. 4-5.

⁴⁰² Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, TTK, Ankara 1996, s. 68.

⁴⁰³ Sevim, a. g. e., s. 41-42.

sürülmüştür.⁴⁰⁴ Bizans İmparatoru II. Basil (976-1025), Vaspuragan'ı ilhak ederek bu bölgede oturan 40.000 Ermeni'yi yerinden etmiştir. Yine Bizans İmparatoru IX. Konstantin Monomak (1042-1055) da, birçok Ermeni ileri gelenlerini Anadolu içlerine sürmüştür.⁴⁰⁵

Ermeniler'in kendilerine bir tarih yaratma çabalarının VIII. yüzyıldan itibaren kilise mensupları ve rahipler tarafından başlatıldığını söylemek yanlış olmaz. Ermeni kilisesi, tarihi boyunca mevcudiyetini koruyabilmek için bir kuvvete, bir devlete ihtiyaç duymuştur. Ermeni devleti fikrini doğuranlar Ermeni toplumu değil, Ermeni kilisesi ve ruhban sınıfı olmuştur.⁴⁰⁶ Rus Generallerinden *Mayewski*'nin, *Ermeni Kıtâli* (*Les Massacres d'Armenie*) ismiyle yazmış olduğu eserde yayımlanan raporlardan alınan cümleler şöyledir: "1895-1896 yıllarındaki Ermeni karışıklıkları hiçbir zaman Ermeni köylüsünün ve Ermeniler'in haksızlığa uğradıklarından ileri gelmiş değildir. Çünkü komşuları olan halkın en refahlı ve zengini idiler. Ermeni karışıklığı aşağıda sayacağımız üç sebepten ileri gelmiştir. Birincisi Ermeniler'in siyasî ilerleme ve gelişmeleri; ikincisi Ermeniler arasında milliyet, hürriyet ve istiklal ülküsünün oluşması; üçüncüsü bu fikirlerin batı hükümetleri tarafından cesaretlendirilmesi ve kışkırtılması ve Ermeni rahipler heyetinin bu yolda propagandalarıdır".⁴⁰⁷

⁴⁰⁴Uras, *a. g. e.*, s. 887.

⁴⁰⁵Sevim, *a. g. e.*, s. 9-10, 13-14.

⁴⁰⁶Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK, Ankara 1985, s. 22.

⁴⁰⁷Mayewski, *a. g. e.*, s. 12, 16.

Böylece, kilisenin Ermeni faaliyetlerinde önemli bir paya sahip olduğunu bir kez daha belirtmekte fayda vardır. Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul eden ilk millet olan Ermeniler, Hristiyan Kilisesi'ne bazı özel değerler yakıştırarak, örneğin bizzat Hz. İsa tarafından kurulduğunu öne sürerek, diğer Hristiyanlar'ı da kızdırmışlardır.⁴⁰⁸

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde Ermeniler için iki yol vardır: Ya Osmanlı Devleti'ne ve Türkler'e sadık kalacaklar, ya da imparatorluk içindeki diğer Hristiyan toplumların hareketlerini takip ederek çalışacak ve Avrupalı devletlerin müdahalesini sağlayacaklardır.⁴⁰⁹ Yukarıda da belirtildiği gibi, Ermeniler ikinci yolu seçmişlerdir. Ancak Türkler buna rağmen Ermenileri düşman olarak görmemişler; birçok Türk, Ermenileri korumak konusunda hassas davranmıştır.⁴¹⁰

Ermeniler arasında, Türkler'e bağlılığını sürdürenler de olmuştur.⁴¹¹ Bunun en güzel örneği, Halep Ermeni Milletvekili *Manon Efendi*'nin mecliste gösterdiği tavırdır. Rusya'nın 1877'de Osmanlı'ya karşı savaş başlatması ve Ayastefanos'a kadar gelmesi, mecliste büyük bir heyecana neden olmuş, Halep Ermeni Milletvekili Manon Efendi "Biz Ermeni ve Hristiyan olduğumuz münasebetiyle ilân ederim ki, Rusya'nın himayesine muhtaç değiliz. Rusya'nın öne sürdüğü himayeyi katiyen kabul etmeyiz ve ona muhtaç da değiliz. Biz hiçbir zaman Müslüman arkadaşlarımızdan ayrılmadık ve ayrılmayacağız" diyerek tepkisini ortaya koymuştur.⁴¹²

⁴⁰⁸David Hotham, *Türkler*, (Çev: M. Ali Kayabal), 1973, s. 244-246.

⁴⁰⁹İlter, *a. g. m.*, s. 26, 36-37.

⁴¹⁰Cemal Paşa, *a. g. e.*, s. 339.

⁴¹¹Bkz. *Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz*, s. 295.

⁴¹²Karal, *a. g. e.*, C. VIII, s. 235-236.

David Hotham'ın ifadesiyle "Ermenistan fikri Türkiye için bir hortlak, belki de bir iskeletten başka bir şey değildir". Aubrey Herbert'in deyişiyle, "Türkiye'nin gelişmesi ve kalkınması için Ermeniler'in önünde bir açık yol varken, Avrupa tarafından aldatılmışlar ve intihara sürüklenmişlerdir".⁴¹³ Ermeni meselesi ile ilgili yabancılara ait olan bu değerlendirmeler, meselenin ne kadar havada kaldığını ve asılsız olduğunu ortaya koymaktadır.

Her ne kadar bir Ermeni kültür ve uygarlığından söz edilse de, bu hiçbir zaman Hitit, Pers, Asur, Urartu ve Roma kültür-uygarlıklarıyla kıyaslanacak ölçüde olamaz. Yani, "Bugün birinin kalkıp Hititli olduğunu söyleyerek Türkiye'de hak iddia etmesi ne kadar tutarsız ise, Ermeniler'in de Ermeni Anavatanı iddiası aynı ölçüde tutarsızdır".⁴¹⁴

Ermeni isyanlarında Avrupalı devletlerin rolü elbette ki azımsanamaz. Gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'ndeki rolleri ve Osmanlı Devleti'nin gelişmesindeki katkılarının kendi çıkarlarını zedeleyeceği düşüncesinden rahatsızlık duyan Avrupalı devletler, Türkler ile gayrimüslimler arasında "nifak" sokarak mevcut düzeni bozmaya çalışmışlardır.⁴¹⁵

Rusya Doğu Anadolu'da Osmanlı Devleti'ne bağlı bir Ermeni prensliği kurdurmak için çalışırken, resmen işin içinde görünmüyordu. Örgütlenme amacıyla önce 1886'da Rusya Ermenileri İsviçre'de Hınçak Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Doğu'daki Ermeni isyanlarının amaçlarını aşması ve kendi Ermenileri'nin Rusya'ya

⁴¹³Hotham, *a. g. e.*, s. 244-246.

⁴¹⁴Ercan, *Ermeni Sorunu*, s. 42.

⁴¹⁵Çark, *a. g. e.*, s. XV.

karşı aynı şekilde davranmaları ihtimali nedeniyle, Rusya Osmanlı Ermenileri'ni yönlendirmekten elini çekmeye başlamıştır. Yerini hemen İngiltere almıştır.⁴¹⁶

Gayrimüslimlerin baskı altında tutulduğu iddiaları, Batı'da Rönesans ile başlamıştır. Batılı yazar ve filozoflar, İslâm'ı olduğu gibi değil, amaçlarına hizmet edecek şekilde yorumlamış ve yorumlamaktadırlar.⁴¹⁷ Türk halkı, gayrimüslimlere kendi sayesinde rahata kavuşan insanlar nazarıyla bakmış ve güçlü olduğu dönemlerde onlardan bir tehlike görmemiştir. Burada Erol Güngör'ün ilginç bir benzetmesine yer vermek gerekmektedir. "Hakikatte bir memlekette azınlıkların durumu canlı organizmadaki çürütücü bakterilere benzer. Organizma sağlam olduğu müddetçe bakteriler faaliyet gösteremez; fakat zayıf düştüğü zaman onu yemeğe çalışırlar".⁴¹⁸

Ermeni isyanları, daha çok komiteler tarafından planlanmıştır. Örneğin Avrupada'ki Hınçak İhtilâl Komiteleri, Atina-Halep yoluyla bozguncu Ermeniler'i Bitlis'e yolluyorlardı. Buraya gelen Ermeniler, Bitlis civarındaki Van, Bingöl ve Muş bölgelerine yayılıyor ve buradaki Ermeniler'i örgütüyorlardı. Bu Ermeni militanları, birkaç dil bilen tecrübeli kişilerden seçiliyordu.⁴¹⁹ Yani ihtilalci faaliyetler, sıradan halk tarafından değil, aydın olarak nitelendirilen ateşli milliyetçiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Halkın da bu faaliyetleri desteklemeleri konusuna önem verilmiştir.

⁴¹⁶Yılmaz Öztuna, "Ermeni Sorunun Oluştugu Siyasal Ortam", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, (Editör: Türkaya Ataöv), TTK, Ankara 2002, s. 50-51.

⁴¹⁷Öke, a. g. e., s. 39.

⁴¹⁸Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, İstanbul 1984, s. 142-143.

⁴¹⁹Yılmaz Akbulut, *Ermeniler ve Bingöl'de Ermeni Tehcirleri*, Ankara 1998, s. 57.

Cemal Paşa, Ermeniler'in 1882 ile 1909 yılları arasında, anılmaya değer 38 isyan çıkardıklarını ve ilk isyanın da 1867'de Zeytûn'da gerçekleştirildiğini belirtmiştir.⁴²⁰ 1894 I. Sasun, 1895 Van ve Zeytûn, 1901 II. Sasun, 1909 Adana, 1915 Diyarbakır olayları Ermeniler'in isyan çıkardıkları diğer merkezlerdir.⁴²¹ 1915 yılına kadar süren bu isyanlar sırasında, Ermeni çeteleri Müslüman-Türk halk dışında, terör eylemlerini desteklemeyen Ermeni halkı da katletmekten çekinmemişlerdir.⁴²²

Tüm bu isyan ve olaylar, Ermeni komiteleri tarafından "Ermeniler'in Türkler tarafından katledilmesi" olarak tanıtılmış ve Batı ülkelerine, Hristiyan kamuoyuna bu şekilde yansıtılarak büyük bir gürültü kopartılmıştır. Avrupalı devletlerin kışkırtmalarına kanarak, Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanan isyancı Ermeniler'in itirafları, onların yaptıkları şeyler için pişman olduklarını göstermektedir: "Türkiye'nin asıl efendisi bizdik. Biz hepimiz kanunların haricinde yaşadık. Memurları elde etmeyi bir sanat haline koymuştuk. Para, eğlence, kadın .. icabına göre her vasıtayı kullandık. Vergilerden sıyrılmamızın yolunu bulurduk, askerlikten ya bütün bütün yakayı kurtarırdık veya zahmetsiz bir yere kapağı atardık haber sızmaz diye seciyesi zayıf memurlar rüşvet ve bahşişi bizden almayı, bize kolaylık göstermeyi tercih ederlerdi. Bunun için ticaret aleminde kimse bizimle rekabet edemezdi. İmtiyazlı bir sınıftık. Rüzgarın esişine göre bazen fes giyer, koyu Türk kesilir, Türk ahbaplara sokulurduk, bazen fesi atar, Türk ahbabları tanımaz hale gelir, içimizi açığa vururduk. Asıl ruhumuzla, itiyatlarımızla, zevklerimizle, toprak bağıyla yurda bağlı idik. Fakat bu duygu şuursuz ve sönlük bir halde kalıyordu. Hariçten

⁴²⁰*Cemal Paşa, a. g. e., s. 336-337.*

⁴²¹*Dokuz Soru ve, s. 16.*

⁴²²*Ercan, a. g. e., s. 61.*

gelen papazın, muallim ve ecnebi siyasi ajanının telkinine maruzduk. Günün birinde bu imtiyazları, bu iki yüzlülüğü ödemek lâzım geldi. Ceza olarak vatandan uzak düştük. Orasını ne kadar sevdiğimizi, doğduğumuz topraklara en samimi hislerimizle ne kadar bağlı olduğumuzu neden sonra anladık. Türlü türlü imkânlarla dolu, mamûr Amerika muhitinde yaşadığımız halde, denizden çıkmış balık gibiyiz. Aramızda Türkçe konuşuyoruz, çocuklarımıza hâlâ Türkçe öğretiyoruz. Türk olduğumuzu ancak şimdi duyuyoruz. Amerika'nın kendi bünyesi içinde eritmekte en çok zahmet çektiği unsur biziz. Şimdi düşünüyoruz: neden hükümet bizi, arsız çocukları yola getiren bir muallim alakası ile adam etmedi, neden ecnebi ajanlarının, hariçten gelen papaz ve muallimlerin bizi zehirlemesine meydan bıraktı? Şimdi bu yabancı muhit bizim için bir Türk vatandaşlığı mektebi oldu. Bambaşka adamlarız. Doğduğumuz yurdun topraklarına yüz sürmek, orada yaşamak, orada ölmek hasretiyle çıldırıyoruz. Fakat iş işten geçti".⁴²³

Dikran Kevorkyan, Avrupalı devletlerin Türk-Ermeni ilişkilerini ne derece olumsuz etkilediklerini şu cümlelerle ortaya koymuştur: "Sistematik bir şekilde çalışan yabancı devletler, asırlara dayanan Türk-Ermeni kardeşliğinin böğrüne hançeri saplamışlar ve işleri bittiğinde de Ermeniler'i silkelemekten çekinmemişlerdir. Türkiye dışında asimile edilmeye başlayan genç Ermeni neslini aktive etmek ve yabancı ülkelere Türkiye'nin iç işlerine müdahale imkânı sağlamak amacıyla Türk düşmanlığını körükleyen ve muhtelif Ermeni kuruluşları olduklarını beyanla ortaya çıkan teröristler, arkalarındaki güçlere dayanarak tarihi tekerrür ettirmek istemektedirler. Ancak tarih tekerrür etmeyecektir. Türk Ermeni'si

⁴²³ *Dokuz Soru ve*, s. 16; Ahmet Emin Yalman, *Berraklığa Doğru*, İstanbul 1957, s. 43.

yabancının propagandasına, menfaatine, siyasetine alet olmamaya çalışacaktır".⁴²⁴
Buradan da anlaşılacağı gibi, Avrupalı devletler geçmişte olduğu gibi günümüzde de Türk-Ermeni ilişkilerini kendi çıkarları doğrultusunda etkilemeye devam etmektedirler.

Ermeni Sorunu 1965 yılına kadar unutulmuş görünmekle beraber, bu tarihten itibaren Avrupalı devletler yine Ermeni Sorunu gündeme taşımaya başlamışlardır. "1970'li yıllarda Marksist örgüt mensubu görünümündeki bir çok Ermeni, Türkiye'yi kan gölüne çevirmiştir. 1980'li yılların başında bir çok elçiliğimiz, elçimiz, kurumlarımız Ermeni terör örgütü ASALA'nın eylemlerine maruz kalmıştır. Devletimizin aldığı tedbirler sonucu, doğrudan Ermeni terörü sona erdirilmiş; bu kez de PKK terör örgütü mensubu olarak Ermeniler eylemlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Zaman zaman Avrupa ve Amerika parlamentolarının gündemine gelen sözde Ermeni soykırımı tanımı girişimleri ve bununla ilgili karar oluşturma çabaları, tarihi gerçekleri tamamen saptırarak, tarihi bir olayı siyasi bir husumete dönüştürme, 3 T tezinin (Tasarı, Tazminat, Toprak) gerçekleştirilmesi yoluyla Türkiye'yi

⁴²⁴Dikran Kevorkyan, "Uluslararası Terör Karşısında Türk Ermenilerinin Düşünceleri", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu-Tebliğler ve Panel Konuşmaları*, İzmir 1983, s. 116-117.

parçalama gayretlerinden başka bir şey değildir”⁴²⁵.

1) Ermeni İsyancıları ve 1915 İskânını Hazırlayan Olaylar:

Yurdun genelinde olduğu gibi, Kilis’te de Ermeniler ile Türkler yüzyıllarca beraber yaşamışlardır. Ne zaman ki Osmanlı Devleti zayıf düşmüş, Fransa’nın gümrük imtiyazları, İngiltere’nin Adana-Mersin demiryolunu işletme imtiyazı istemesi örneklerinde olduğu gibi, Ermeniler de Osmanlı’dan birtakım isteklerde bulunmuşlardır. Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti’nden şartları ağır isteklerde bulunmaları, ülkedeki gayrimüslimlerin tavırlarını da etkilemiştir. Açıkça savaş istemeyen bu devletler, Ermeniler’i kıskırtmayı uygun bulmuşlardır. Onları “Siz de hükümet olunuz. Ne zamana kadar Osmanlı Devleti’ni tutup kalacaksınız” diyerek tahrik etmişlerdir. Ermeniler de bu tahrikler neticesinde, zamanla başkaldırmaya başlamışlardır. Göğüş, Ermeniler’in Türkler’den daha “açıkgöz” olduklarını; okul, gazete ve dergi gibi eğitsel ve kültürel olanaklara sahip olduklarını belirtmiştir. Üstelik nerede kıymetli arsa, iyi satılık fıstıklık, bağ, bahçe ve iyi evler varsa bunları Ermeniler’in satın aldıklarını ifade etmiştir.⁴²⁶

Mondros Ateşkes Anlaşması’ndan sonra, yurdun birçok yerinde olduğu gibi, Kilis’te de işgaller olmuştur. Önce İngiliz kuvvetlerinin işgaline maruz kalan Kilis, daha sonra Fransız kuvvetleri ve onların teşvik ettiği Ermeniler tarafından da işgal edilmiştir. Fransızlar’ın amacı, Çukurova’da kurulacak olan tampon bir Ermeni Devleti ile, Türkiye’nin Suriye’ye doğrudan müdahalesini önlemek ve Suriye’deki

⁴²⁵Zeki Ertugay, “Ermeni Meselesi ve Fransa’nın Tavrı”, *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı I, S: 37, Ocak-Şubat 2001, s. 121.

⁴²⁶Göğüş, *a. g. e.*, s. 101.

Fransız hakimiyetini güvenceye almaktır. Bu hedeflerini gerçekleştirmek için de, uzun yıllar Türkler ile dostça yaşayan Ermeniler'i kullanmışlardır.⁴²⁷

Mithat Yaşar, Ermeniler'in ayrılıkçı düşüncede olmadıklarını, İngilizler ve Fransızlar'ın onları tahrik ettiklerini, Kilis'te yaşayan Ermeniler'in de bu tahrikten sonra faaliyete geçtiklerini belirterek, örnek olarak da *Kör Malik* adlı bir Ermeni'nin, Türk evlerini ateşe verdiğini ifade etmiştir.⁴²⁸ Antep savunmasında ön sıralarda yer almış olan *Ali Nadi Ünler*, Ermeniler'in II. Meşrutiyet'ten sonra ve özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra şımardıklarını; Türkler'i düşman gözüyle gördüklerini belirtmiştir. Ünler'in ifade ettiklerine göre, özellikle genç Ermeniler oldukça fazla taşkınlıklar yapmışlardır.⁴²⁹ Ermeniler'in fesat ve ihanetleri karşısında, halkın güvenliğini sağlamak amacıyla, Halep Valiliği'nce isyan çıkarılan yörelerde bir bölükten az olmamak üzere, nizamiye askeri bulundurulması kararlaştırılmıştır.⁴³⁰

Kilis'te yaşayan gayrimüslimler içerisinde Ermeniler, her bakımdan özel bir konuma sahip olmalarına rağmen I. Dünya Savaşı bitiminde Anadolu'nun büyük bir kısmında olduğu gibi, Kilis'in işgali sırasında da Türkler'in yanında yer alacakları yerde, Türkler'in karşısında yer almışlardır. Ermeniler bu tarihten itibaren Türkler'i ezeli düşmanlarıymış gibi görmüşlerdir. Ermeniler, gerek Maraş'ta, Adana'da ve Antep'te gerekse Kilis'te Fransızlar'dan da destek alarak, Türkler'e akıl almaz zulümler yapmışlardır. İngiliz-Rus rekabeti, o tarihe kadar mevcut olmayan bir

⁴²⁷Süleyman Hatipoğlu, *Fransa'nın Çukurova'yı İşgali ve Pozantı Kongresi*, Ankara 1989, s. 30.

⁴²⁸Mithat Yaşar.

⁴²⁹Ünler, *a. g. e.*, s. 14'teki dipnot 7.

⁴³⁰BOA, Y. E.E, D. N: 158, G. S. N: 49.

Ermeni Meselesi'ni doğurmuş; bu arada Ermeni Patrikhanesi de Avrupalı devletlerin ilgisini çekmeye başlamıştır.⁴³¹

Ermeniler, hedeflerine ulaşabilmek için çeşitli cemiyetler kurmuşlardır. Bunlardan biri 1886'da kurulan ve merkezi İsviçre'de bulunan Hınçak Komitesi olup, Halep'te de şubesi vardır.⁴³² Ermeniler'ce Kilis'in içinde yer aldığı bölge, Kilikya'da kurulmak istenen Ermeni Krallığı'nın bir parçası olarak görülmüştür.⁴³³

Hulusi Yetkin, Ermeni-Türk çatışmalarının Osmanlı Devlet idaresinden de kaynaklandığını; Türkler karşısında ekonomik ve kültürel bakımdan hızla kalkınan Ermeniler'in askerlikten muaf olmaları sebebiyle nüfuslarının arttığını, dolayısıyla Türk unsurdan her bakımdan daha avantajlı olduklarını vurgulamıştır. Gaziantep'te bulunan erkek ve kız kolejleri, ayrıca Tıp Fakültesi gibi kültür kuruluşlarında eğitim alan Ermeni gençlerin, Ermeni Devleti kurmak konusunda Ermeni halkına öncülük yaptıklarını da belirtmiştir.⁴³⁴

Maraş'ta terzilik yapan *Agop* ile *Kuyumcu Osep Usta* arasında geçen şu konuşma ilginçtir:

"İçkili olan *Agop*, *Osep Usta*'ya:

_Söyle bakayım, ben neyim?

_Sen akrabalarımın en efendisisin. Sen bugüne bugün kâr sahibi, meşhur bir terzisin.

_O bakımdan değil, bilemedin. Ben söyleyeyim sana. Ben koskoca bir Ermeni milletinin şeyiyim... Bir ferdiyim, anladın mı?

⁴³¹İlter, a. g. m., s. 26, 36-37.

⁴³²Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. II, İstanbul 1991, s. 106'daki dipnot. Halep olayları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cemâl Anadol, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, İstanbul 1982, s. 316-317.

⁴³³Yeşilbursa, a. g. e., s. 89-90.

⁴³⁴Yetkin, a. g. e., s. 52.

Yine o Fransız subayı ile içtin değil mi? Rahatsız oğlum, rahatsız. Sen terzisin, ben kuyumcuyum. Hepimizin birer tezgahı var, paramız var, evimiz var... Her bakımdan rahatsız. Ne öte git diyen var, ne beri gel diyen. Dinimize karışmazlar, ırzımıza sataşmazlar; hor görmezler, hakkımızı yemezler. Osmanlı'nın adaletini kuracağın Ermeni devletinde de bulamazsın, sana arka çıkan Fransa'da da... böyle giderseniz bu rahatlığı bir daha bulamazsınız. Hepimiz perişan oluruz Agop. Kulak asma o Fransız'a, çıkarları olmasa sırtımızı sıvamazlar. Onların gayesi sana devlet kurdurmaktan çok, Osmanlı'yı parçalamak. Senin gibileri de maşa olarak kullanıyorlar".⁴³⁵

Burada Ermeni devleti ile ilgili tüm gerçekler bir Ermeni'nin ağzından açıkça dile getirilmiştir.

Emir oğullarından Süleyman oğlu Osman Derinkuyu'nun şu amısı Ermeniler'in başlangıçta Türk toplumuyla ne kadar yakın olduklarını ve barış içinde yaşadıklarını göstermektedir: "Abdülhamit zamanı, ilân-ı hürriyet çıktı. Ermeniler bundan sonra sizden kız alıp vereceğiz dediler. Gelen İngiliz askerleri arasında Arap askerleri de vardı. Ulu Cami'de beraber namaz kılardık. Namazdan çıkarken para dağıtırlardı. Akşamları gizlice bize silah verirlerdi. Savaş başlamadan bir gün önce, benim düğün başladı. Gündüz çeyizi getirdik. Akşam gneyce yaptık, davullar vuruldu, halaylar çekildi. Sabah kalktığımızda harp başladı dediler".⁴³⁶

Görüldüğü gibi, Türk-Ermeni ilişkileri Avrupalı devletler Ermeniler'i kendi işgallerini kolaylaştırmak amacıyla kullanmaya başlayana kadar oldukça iyidir. Her

⁴³⁵Hacı Ali Uyduran, "Adsız Onbaşı", *Madalyalı Tek Şehir Kahramanmaraş Dergisi*, Yıl: 4, S. 4, 67. Yıl Özel Sayı, Ankara 1987, s. 74-76.

⁴³⁶*Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz*, s. 276.

iki toplum, düğün gibi ancak birbirine yakın insanların bir arada olabilecekleri özel günlerde dahi bir aradadırlar. Ancak bu yakınlık, daha sonra Avrupalı devletler tarafından düşmanlığa dönüştürülmüştür.

Avrupalılar Türkler ile gayrimüslimler arasında “nifak” sokarak mevcut düzeni bozma ve böylece Osmanlı Devleti’ni parçalama düşüncelerini gerçekleştirebilmek için, her türlü yola başvurmuşlardır. Sözgelimi Osmanlılar’ın Antep ve Kilis’te Ermeniler’i katletmeye hazırladıkları yolunda *Gazette de Lozan*’da asılsız haberler çıkartarak hem Ermeniler’i kışkırtmışlar hem de dünya kamuoyunun Türkler’in karşısında olmasını sağlamışlardır.⁴³⁷

2) Ermeni İskânı:

Günümüzde özellikle Ermenistan dışında yaşayan Ermeni diasporası, Ermeniler’in 24 Nisan 1915 tarihinde Türkler tarafından soykırıma uğratıldıkları ve dünyanın çeşitli ülkelerine dağıtıldıkları iddialarını ileri sürmektedir. Ancak tarihi kaynaklar, bunun “Ermeni Davasını” desteklemek amacıyla ortaya atıldığını göstermektedir. Ermeniler şu dört sebeple göç etmek zorunda kalmışlardır:

- Ermeniler’in paraya (ticarete) ve servete düşkünlükleri
- Ermeniler’deki maceraperestlik ruhu
- Hristiyanlık’taki mezhep kavgaları, Ermeniler’in Ortodokslar tarafından hor görülmeleri ve dinî baskılar
- Ermeniler’in tarih boyunca metbûlarına karşı ihanet içinde bulunmaları.⁴³⁸

⁴³⁷ BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezâreti Maruzatı*, D. N: 29, G. S. N: 68, T: 1318.

⁴³⁸ İlter, a. g. m. s. 879.

Ermeniler, Kafkas Cephesi'nde Ruslar tarafından Türkler'e karşı kullanılmışlardır. Bu durumda, ayrılıkçı faaliyet gösteren Ermeni parti ve komitelerinin merkezleri ile şubeleri Türk Hükümeti tarafından kapatılmış, üyeleri de mahkemelere sevk edilmiştir. İşte Ermenistan dışında yaşayan Ermeniler'in soykırım olarak iddia ettikleri olay budur.⁴³⁹ Parti ve komite merkez ile şubelerinin kapatılmasından sonra, özellikle sivil Ermeni halkın savaş ortamından uzaklaştırılıp, daha güvenli bir yerde iskân edilmek istenmesi sebebiyle, Ermeniler Suriye'ye göç ettirilmiştir. Göç sırasında Türk Hükümeti, 27 Mayıs Kararnamesi'ni çıkararak göçe tabi tutulan Ermeniler ile ilgili her türlü önlemi almış; buna rağmen hava koşulları ve hastalıklar sebebi ile Ermeniler'den bir kısmının hayatını kaybetmesi önlenememiştir.⁴⁴⁰

Ermeni soykırımı fikrini destekleyen Fransız tarihçi *Dulaurier*'e karşın, başka bir tarihçi *Auguste Cariere* "Ermeni kaynaklarının gerçeği değil, hayal mahsulü bazı hikayeleri naklettiğini, Ermeniler'in tarihi gerçekleri kendilerine göre değiştirdiklerini, kronoloji ve tarih kritiklerine riayet etmediklerini"⁴⁴¹ savunmuştur.

General *Mayewski*, "Gerçeği olduğu gibi söylemek gerekirse, itiraf etmek gerekir ki, Doğu'da barbar olan Müslümanlar değil, bilakis Hristiyanlar'dır. Doğu'da bütün kötülüklerini yapanlar ve sonra da bunları korunmasız Müslümanlar'ın üstüne

⁴³⁹ *Dokuz Soru ve*, s. 23.

⁴⁴⁰ Yavuz Ercan, "Ermeniler ve Ermeni Sorunu", *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı I, S: 37, Ocak-Şubat 2001, s. 51.

⁴⁴¹ İbrahim Yılmazçelik, "XIX. Yüzyılda Anadolu'da Ermenilerin Sosyal ve İktisadi Durumları Hakkında Bazı Belgeler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, 1987, s. 239.

atanlar hep Hristiyanlar'dır"⁴⁴² diyerek Türkler'in Ermeniler'e kötü davranmadıklarını ortaya koymuştur.

XIX. yüzyıldan bu yana, Ermeniler ile ilgili çeşitli eserler yazılmıştır. Bu eserlerin ortak teması, ortak savunduğu düşünce şudur: "Türkler'in milli kültürleri yoktur. Zaten menşeleri belirsizdir. Türkler döğümlü halı tekniği dahil bütün sanatları Ermeniler'den öğrenmişlerdir. Mimari ve tezyini sanatları geliştiren de Ermeniler'dir. Özetle her türlü teşebbüs, Anadolu'da Ermeniler'in malıdır. Bu uygarlaştırma ve soyluşturma akımına karşılık, Türkler Ermeniler'i katletmişlerdir. İnsanlık önünde suçludurlar. Ermeni topraklarını gasbetmişler ve onları vatanlarından atmışlardır"⁴⁴³.

Ancak bu düşüncelerin gerçekte ilgisi olmadığı, yukarıda da sunulan örneklerle kanıtlanmıştır.

Amerikalı bir gazetecinin Ermeniler hakkındaki düşünceleri şu cümlelerden ibarettir: "Ermeniler atalarıyla övünürler... Yahudiler gibi, yakın akraba arasında evlenmezler. Çok uzak bir geçmişte bir hanedanları olmuş, bütün muharebeleri kaybetmişler, askerî yönden güçlendikleri zamanlar her defasında mağlubiyete uğramışlardır. Artık onlar harpçi değiller... Boyun eğmişliğin er veya geç ortaya çıkaracağı kurnazlık, çekingenlik gibi bütün ayırıcı vasıflarla birlikte başkalarına tâbi kalmış yaratıklardır. Başlangıçta ziraatçı idiler. Fakat kendi mal ve mülklerini koruyamaz hale gelince, daha çok kâr bırakan ve emniyetli olan ticaretle uğraşmaya başladılar. Aile hayatında ahlaklıdır. Fakat iş hayatında onlara çok dikkat etmek

⁴⁴²Mayewski, *a. g. e.*, s. 74-75; Erdal İter, *Ermeni Mes'elesi'nin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları (1870-1880)*, Ankara 1988, s. 29.

⁴⁴³Yılmazçelik, *a. g. m.*, s. 241.

gerekir... Ermeniler Müslümanlar'dan intikamlarını, para ve mal alışverişinde onları kandırarak almaktadırlar".⁴⁴⁴

Fransızlar'ın "hasis ve kaba" olarak nitelendirdikleri⁴⁴⁵ Ermeniler'in Anadolu sınırları içinde bir Ermenistan kurma fikirlerine karşın, Anadolu'yu Türkistan olarak adlandıran ilk kişinin de Ermeni tarihçisi *Vahram* olduğunu görüyoruz.⁴⁴⁶ Kendi tarihçilerinin bile kabullendiği bu gerçeği Ermeniler kabullenmek istemeyerek, günümüzde bile Türkiye'den bir şeyler koparma girişimlerini sürdürmektedirler. Gerçek dışı bir iddiadan ibaret olan Ermeni soykırımı, Avrupa Birliği'ne üyeliği tartışılan Türkiye'nin önüne her vesileyle çıkarılan bir engel oluşturmaktadır.

I. Dünya Savaşı sırasında Ermeniler'in bir kısmı, savaştan zarar görmemeleri ve de Türkler'e yapılan zulümlerin önüne geçebilmek için Suriye ve Halep'e iskân ettirilmişlerdir. Kilis'te yaptığımız görüşmelerde Halep ve Beyrut'a göç eden Ermeniler'in bazılarının çocuklarını, sevdikleri ve güven duydukları Türk komşularına bıraktıklarını; Kilis'te kalan ve Müslüman aileler tarafından yetiştirilen bu Ermeni ailelerin kızları, Müslüman erkeklerle evlilikler yaptıklarını öğrendik.⁴⁴⁷

1915 İskân Olayı ile ilgili Hotham'ın şu sözleri, Avrupa'nın Türkler aleyhine kamuoyu oluşturma sebebini çok net bir şekilde ortaya koymaktadır: "Ruslar tarafından çeşitli dönemlerde ve özellikle son yüzyılda Orta Asya'da girişilen temizlik hareketleri... Ne var ki, Türkler Haçlı Seferleri'nden beri Batı'nın düşmanı olarak tanındıkları için, ikincisinin gürültüsü daha çok koparılmıştır. Türkler'in

⁴⁴⁴Bayram Kodaman, "Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Macerası (1897)", *Bellekten*, C. XLIX, S. 195, Aralık 1985, s. 574.

⁴⁴⁵Sahillioğlu, *a. g. m.*, s. 45.

⁴⁴⁶Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 29.

⁴⁴⁷Duran Kale, Avni Keçik.

yaptığı her şey, Avrupalılar'ın gözünde hemen bir vahşet şeklini almış, aynı marifet daha önce başkalarınınca yapılmış olsa bile. Tarih boyunca öteki uluslarca girilen sayısız kıyım hareketleri çerçevesinde (Yazık ki bunların içinde biz de varız) Ermeni kıyımının uyandırdığı gürültüye, kökleri çok eskiye dayanan Türk düşmanlığının doğurduğu önyargıları da göz önüne almak dürüstlük olur".⁴⁴⁸

Osmanlı Devleti, Ermeniler'in isyanları artınca önce komiteleri kapatmış ve ardından da 14 Mayıs 1915'te İskân Kanunu çıkartmıştır. Hasan Köni, iskân ile ilgili "Devletin tutumu, bu gibi bir durum karşısında kalan herhangi bir Avrupa devletinden farksızdır" yorumunu yapmıştır.⁴⁴⁹ İtilaf devletleri, 24 Mayıs'ta Osmanlı'ya verdikleri nota ile, Ermeni katliamından Türk ve Kürtler'in sorumlu olacaklarını bildirerek, Türkler'i suçlamaya hazır olduklarını göstermişlerdir.⁴⁵⁰ Avrupalılar'ın ve Ermeniler'in Türkler'i suçlamasına karşın, Halep Ermenileri'nin iskânından suçlu bulunanlar arasında *Artin Velet* adlı bir Ermeni'nin olması da oldukça ilginçtir.⁴⁵¹

Ermeniler'in hepsi değil, sadece devlete sorun çıkaranları iskâna tabi tutulmuşlar; asker, zâbitân, zâbitân-ı sıhhiye aileleri ile mebus ve ailelerinin iskân

⁴⁴⁸Hotham, *a. g. e.*, s. 247.

⁴⁴⁹Köni, *a. g. m.*, s. 273.

⁴⁵⁰*Ermeni Komitelerinin A' mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, s. 239.

⁴⁵¹Bkz. ATASE, K. 212, D. 231, F. 87. *I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Türklere Yaptığı Katliam*, Ankara 2000, s. 12-13.

dışında bırakılmaları kabul edilmiştir.⁴⁵² 1331'de Dahiliye Nezareti'nin yazdığı şifreli bir telgrafla, Halep de dahil olmak üzere, Protestan Ermeniler'in sevkinden vazgeçilmesi, sevk edilenlerin sayısının bildirilmesi istenmiştir. Yine 1331 tarihli telgraf ile, Anadolu'da kalan Katolik Ermeniler'in sevklerinden vazgeçilmesi bildirilmiştir.⁴⁵³ Bu durum, Türkler'in iskân konusunda sert değil, aksine esnek bir tavır aldıklarının göstergesidir.

7 Zilkâde 1333 (16 Eylül 1915) tarihinde Halep'ten Dahiliye Nezaretine gönderilen şifreli telgraf ile, 12.000 Ermeni'nin Urfa, Zor ve Musul'a sevk edilmek üzere Kilis'in Katma İstasyonu'na getirildikleri anlaşılmaktadır.⁴⁵⁴

Osmanlı Devleti, iskân ettirilen Ermeniler'in can ve mal güvenliklerini güvence altına almıştır.⁴⁵⁵ Talat Paşa'nın bu konuda valiliklere gönderdiği telgraf ile de, yine Ermeniler'e güvence verilmiş, giderken taşınabilir nitelikteki eşyalarından diledikleri almaları sağlanmış, beraber götüremeyecekleri mallarının da koruma altına alınacağı bildirilmiştir.⁴⁵⁶ İngilizler buna rağmen, savaş sırasında iskân ettirilen Ermeniler'in kendilerine ait olduğunu söyledikleri mal ve mülkleri, incelemeden onlara vermeyi kabul etmişlerdir. Ayrıca, Ermeniler'e iskân sırasında zulüm yapıldığı iddiaları üzerine, olayın incelenmesi için, 10 heyet oluşturulmuş; bu heyetlerden biri de Antep Sancağı'nda inceleme yapmakla görevlendirilmiştir.⁴⁵⁷ Bu tamamen, İngiltere'nin işgüzarlığıdır.

⁴⁵² *Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz*, s. 402-403, 406-407.

⁴⁵³ *Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz*, s. 400-401, 404-405.

⁴⁵⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1994, s. 395.

⁴⁵⁵ C. A., *Kalem-i Mahsus Müdüriyeti*, S. N: 1, G. N: 1, 030.18.01, 09.13.01. İskân kararları için bkz. Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, s. 110-111, 181, 194, 201-202.

⁴⁵⁶ Yalçın Özalp, *Millet-i Sadıka Patırtısı ve Maraş*, İstanbul, s. 38-40. Ayrıca bkz. *Takvim-i Vekâyi*, Sene: 1, Aded: 236, 27 Mayıs 1325, sütun 2, s. 16.

⁴⁵⁷ Tansel, a. g. e., s. 63, 69; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, C. IV, İstanbul 1988, s. 200-219.

Ankara Antlaşması ile Çukurova ve çevresinin Fransızlar tarafından boşaltılması sırasında 120.000'den fazla Ermeni Suriye ve Lübnan'a kaçmış, 30.000 kadar Ermeni de Kıbrıs, Mısır ve İstanbul'a göç etmiştir.⁴⁵⁸ *İhsan Sakarya*, Antep ve Kilis'ten Suriye'ye gidenlerin sayısını 4.500 olarak vermiştir.⁴⁵⁹

Lozan Antlaşması'nda da azınlık hakları gündeme getirilmeye çalışılmış; antlaşmada 37-45. maddeler arasında özel hükümler başlığı altında dokuz maddeden oluşan gayrimüslimlerle ilgili hükümler yer almıştır.⁴⁶⁰

3- Gayrimüslimlerin Kurtuluş Savaşı Sırasında Tutumları:

1919'da Çukurova'daki gelişmeler Ali Fuat Cebesoy tarafından şöyle özetlenmektedir: "Evvelce çetecilik yaparken firar etmiş olan Ermeniler, lejyonlar halinde Adana'da toplanmışlardı. Daha sonra Fransızlar tarafından Urfa, Antep ve Maraş taraflarına gönderilerek Türkler'e karşı çeşitli zulüm ve facialar yaptırılmış, Türk ahali göç etmeye mecbur bırakılmıştır.

Bu Ermeni lejyonları Türk halkına yönelik baskı ve mezalimden sonra Elbistan üzerinden Sivas'a ve Urfa üzerinden Diyarbakır'a saldıracaklardı. Yozgat, Sivas ve Kayseri'de bulunan Ermeni ailelerinin kadınları bu yollardan Kilikya'ya gideceklerdi. Böylece Kilikya'daki Ermeni nüfusu çoğaltılacaktı.

Fransız sömürge askerleri Adana, Katma, Kilis ve Maraş gibi önemli mevkilerle bu muntikadan geçen tren hatlarını işgal edeceklerdi. Ermeniler en çok Adana, Haçin,

⁴⁵⁸Uras, a. g. e., s. 969.

⁴⁵⁹İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984, s. 421.

⁴⁶⁰Meral, a. g. e., s. 425-428.

Zeytün, Bahçe ve Maraş civarındaki Türk köylerine saldırılarda bulunuyorlardı".⁴⁶¹

Bu cümleler, Ermeniler'in çıkarılan isyanlarla neleri hedeflediklerini açıkça ortaya koymaktadırlar.

Dünyanın çeşitli yerlerinden toplanarak Çukurova ve Doğu'ya getirilen Ermeniler, Fransız ordusunda yer almışlardır.⁴⁶² Bu sebeple, daha önce seyahat serbestisine sahip olan Ermeniler'in bu hareketlerine TBMM tarafından alınan kararlarla sınırlama getirilmiştir.⁴⁶³

Fransızlar, Ermeniler'i Türkler'e karşı kullanmışlardır. Bu konuda bir Ermeni şunları itiraf etmektedir: "Şimdiye kadar yaptıkları bütün saldırılarda oldukça başarılı olan Türkler, Fransızların yumuşak davranmaları sebebiyle hepsi birer aslan kesildi. Fransızların oturdukları yerler hariç, her tarafı yıkmaya yemin etmiş gibiydiler. Bu arada Fransız mevzilerine de ateş etmekten geri kalmadılar. Türk silahlarından çıkan öldürücü kurşunlar, orada bir Fransız askerini ya da burada bir Ermeni'yi yere sererek görevini yerine getiriyordu. Ah şu Fransızlar!... Her zaman sessiz kalmayı yeğlediler. Ermenilerin durumuna bile bile seyirci kaldılar. Fakat onlar bir darbe ile Türkçülüğü ezmeyi ve gittikçe vahimleşen duruma dur demeyi asla içlerinden geçirmedi. Şimdi size Türklerin açık gözlülüğünü ve Fransızların kayıtsızlığını gözler önüne seren bir olayı anlatayım. Bildiğiniz gibi Latin Kilisesi önemli bir konuma sahipti. Çan Kulesi çok yüksek ve orta uzaklıktaki ya da bunun da ilersindeki yerleri denetleyebiliyordu. Fransızlar Çan Kulesinin dördüncü katına makineli tüfek yerleştirmişlerdi. Makineli tüfeği kullanan adamın, makineliye

⁴⁶¹ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1933, s. 288.

⁴⁶² Kemal Çelik, *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, TTK, Ankara 1999, s. 71-72.

⁴⁶³ C. A., 030. 18.01, 01.4.10.

ulaşması için bir merdiveni kullanması gerekiyordu. Her katın dört bir yanında, dört tane açık pencere vardı. Bundan dolayı merdivenlerden inen ve çıkan askerler Türkler tarafından kolayca fark ediliyorlardı. Bu pencereleri kapatmak Fransızların aklına gelmedi. Bir günde iki askerin aynı noktada vurulması üzerine, pencereler kapatıldı. Neyle kapatıldı biliyor musunuz? Perde çeker gibi, bir parça kefen beziyle. Ertesi gün aynı yerde bir askerin daha vurulup ölmesi üzerine, tuğla bir pencere örmek zorunda kaldılar. Bu işi de, günlerdir açlıkla karşı karşıya kalan talihsiz Ermenilere yaptırdılar. Nihayet mazgal deliği hariç, pencereler tuğla duvarla güvenlik altına alındı. Askerler görevlerini emniyet içinde yapabiliyorlardı artık. Makineli tüfeğinin başına oturmuş, akşam yemeğini yerken, aynı zamanda mazgal deliğinden de etrafı gözetleyen bir Fransız askeri sağ kolundan vurularak yaralandı. Türklerin bu derecede atik olmaları Fransızları şaşırttı. Bundan sonra Fransızlar pür dikkat kesildiler”⁴⁶⁴

Fransız birliklerinde yer alan Ermeniler, Adana ve çevresinde, özellikle de Pozantı’da Müslüman halk ve askerlere zulmettikleri gibi, Kilis’te de halka zulmetmişlerdir.⁴⁶⁵ Ermeniler’in bu tavırları karşısında, Halep Valisi Antep, Kilis ve İskenderun kazalarında bir bölükten az olmamak üzere, nizamiye askeri bulundurularak, gereken önlemin alınmasını sağlamıştır.⁴⁶⁶ Kilis’in *Habar* (Sabar-Ürünlü) ve *Çengen* (Cengin) Köylerine gelen otuz kadar silahlının girişimleri, Zeytün ve Gürün isyancılarından bir kısmının imhası, diğerlerinin firar etmesi ve

⁴⁶⁴ Abraham Hartunian, *Neither Nor to Laugh Nor to Weep: Memoir of the Armenian Genocide*, Translated from the Armenian by Vartan Hartunian, Boston 1968, s. 138’den naklen Akbıyık, *a. g. e.*, s. 209-210.

⁴⁶⁵ Ünler, *a. g. e.*, s. 11.

⁴⁶⁶ *BOA, Y. E.E., D. N: 158, G. S. N: 49.*

Kilis rahibinin oğlu olup Hınçak Şubesi'nin başkanlığında bulunan ve isyan hareketinin düzenleyicisi olan *Agop Kazar*'ın divân-ı harbe gönderilmesi sebebiyle sonuçsuz kalmıştır.⁴⁶⁷

Ermeniler'in 1919'da Kilis havalisinde yaptıkları mezalimi ortaya koyması bakımından şu telgrafta yer alan bilgiler önemlidir: "Fransız ordusuna yazılmak üzere İngiliz askerleri muhafazasında Halep'ten İskenderun'a gelen 400 kadar Ermeni, Kilis bölük mntikasında Azrab (Arzab'a) gelip geceyi geçirmek üzere orada kaldıklarından berâ-yı vazife devriye dolaşan hücum takımı efradından Kilisli Hacı Osman oğlu Ali ile Cuma oğlu Salih der-dest ve silahları alındıktan sonra tevkif edilmişlerdir. Gecenin bir zamanında bu iki nefer, Azrab'a beş dakika mesafesinde bir dereye götürülerek "Buralarda hiç Osmanlı askeri dolaşamaz" diyerek kulakları, burunları, parmakları kesilmek ve boğazlanmak, süngülenmek suretiyle feci bir suretle şehit edilmişlerdir. Sabaha yakın Keferbaytara Karakolu'nu basmışlar ise de, müteyakkız bulunmuş olan efrad cephanelerini sarf etmek suretiyle kendilerini muhafaza, müdafaa ederek çekilebilmişlerdir. Hâdis olan şu vukuata karşı ise seyirci kalmıştır. Şu hale ve efradımızın elinden silahlarının alınması ve kuvvetli devriye gezdirilememesi ve böyle bir vukuata vaktinde telgrafen malumat verilememesi ve işbu vukuat hakkında telgrafla ihbar edilmiş ise müsaade edilmemesi gibi ahval, netice itibarıyla pek çirkin bulunmaktadır. Çünkü bu neferlerin keyfiyyet-i şahadetleri Kilis ahalisinin heyecanını mucib olacağı ve bundan korktuğunu ve tekrar Halep'ten hareket eden 1.500 kadar Ermeni'nin kasabadan çıkarılan Ermeni çoluk ve çocukları tarafından "İntikam almız!" sözleriyle teşyi edildikleri Kilis Bölük

⁴⁶⁷ *Ermeni Komitelerinin A' mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, s. 296.

Kumandanlığı'ndan süvari-i mahsûsla gönderilen jurnallerden anlaşılmış ve bu gibi ahvâle karşı nasıl hareket eyleyeceğini sual eylemektedir. Keyfiyet mutasarrıflığa arz edildiğini posta ile arz-ı malumat edileceği cevaben bildirilmiştir".⁴⁶⁸

Diyarbakır'da valilik yapan *Dr. Reşit Bey*, Ermeniler'i yakından takip etmiş, evlerinde incelemeler yapmıştır. Bazı Ermeni evlerinde ele geçirilen silah ve cephaneye koca bir orduyu bir anda yok edebilecek sayı ve vasıflardadır. Müthiş bir şekilde teşkilatlanan Ermeniler, sadece Doğu'da değil, tüm yurttaki eylemlerinin gerçekleştirmişlerdir. Reşit Bey, bu teşkilat serbest bırakıldığı takdirde, çok geçmeden Anadolu'da Türk'ü mumla aramız gerekecek diyerek durumun ciddiyetini belirtmiştir.⁴⁶⁹ Bölücü faaliyet gösterenler arasında Kilis'te belediye doktoru da vardır.⁴⁷⁰

M. Kemal tarafından Maraş, Antep ve civarındaki milli kuvvetlerin kumandanı olarak atanan *Kılıç Ali Bey*⁴⁷¹, Fransızlar'a yardım eden Ermeniler'i uyarmak ve onları bu faaliyetlerinden vazgeçirmek için, 6 Nisan 1920'de *Ermeni Millet Meclisi*'ne haber göndermiş; "Türkler'in yalnız Fransızlar'ı düşman gördüklerini, 600 senelik vatandaşlık hakkının ayaklar altına alınarak Türk-Fransız mücadelesine yabancıların karışmayıp tarafsız kalmaları gerektiğini" anlatmıştır.⁴⁷² Ermeni Millet Meclisi'nin yaşlı üyeleri Türkler'le anlaşmaktan yana oldukları halde,

⁴⁶⁸ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, C. II, Ankara 1995, s. 10; Ayrıca Ermeniler'in Türkler'e yaptığı katliamlar için bkz. *Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz*, s. 119.

⁴⁶⁹ *Mithat Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul 1979, s. 58.

⁴⁷⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 3 Haziran 1892-14 Mart 1893*, C. XI, Seri I-No: 11, İstanbul 1988, s. 238.

⁴⁷¹ *Kılıç Ali, Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, İstanbul 1955, s. 26, 37.

⁴⁷² *Sahir Üzel, Gaziantep Savaşı'nın İç Yüzü*, Ankara 1952, s. 34.

gençler anlaşmaya yanaşmamışlar; “*Ya Ermenistan, ya mezaristan*” diyerek diretmışlerdir.⁴⁷³

Ermeniler’i düşmanlıktan caydırmak isteyen Kılıç Ali Bey, 9 Nisan 1920 iki Ermeni papazı ve Ermeni ileri gelenlerden birkaç kişiden oluşan *nasihat heyetini* Maraş’tan getirterek 11 Nisan’da Antep’teki Ermeniler’e göndermiştir.⁴⁷⁴ Bu heyet bir süre ateşkesi sağlamışsa da, barış uzun sürmemiştir.⁴⁷⁵

Kilis Ermenileri de 17 Haziran 1920’de M. Kemal’e gönderdikleri telgraf ile, Türkler’e karşı gösterdikleri tavırlardan pişman olduklarını belirtmişlerdir. Telgraf aşağıdaki gibidir:

“Yüzyıllardan beri Osmanlı Hükümeti’nin yönetimi altında, toplumsal ortak yararlarımızın gerektirdiği gibi Türklerle bir arada yaşadık. Türkler hukukumuza, inançlarımıza, kişiliğimize saygılı, gelişme ve ilerlememize hizmet eden öz vatan kardeşlerimizdir. Bu kardeşliğin tüm etkisi ile ki, şehrimizin dirlik-düzenliği bugüne kadar sekteye uğramamıştır. Çok eskilerden beri sürüp giden içtenlikli ve karşılıklı tutum, aynı aileye mensup kişiler arasında kardeşlik kadar sağlamlıkta sonsuza uzanmaktadır. Şu hale göre, şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da Türk vatandaşlarımızla beraber Osmanlı toplumunun ayrılmaz bir parçası olarak

⁴⁷³Ünler, *a. g. e.*, s. 30; Lohanlızade Mustafa Nurettin, *Gaziantep Müdafası*, Gaziantep 1974, s. 40

⁴⁷⁴Ayhan Öztürk, *Milli Mücadele’de Gaziantep*, Kayseri 1994, s. 95.

⁴⁷⁵Lohanlızade, *a. g. e.*, s. 40-41; Ünler, *a. g. e.*, s. 50.

yaşamaya azmetmiş olduğumuzdan, durumun ilgililere ulaştırılmasını içten gelen saygılarımızla arz ve istirham eyleriz".⁴⁷⁶

Ermeni Reis-i Ruhani
Yeni Komşıyan Avik

Protestan Reis-i Ruhani
Ohanis

Eshab-ı Emlakadan
Vartan Ohanis

Dava Vekili
Hamparsum Berberyan

Dava Vekili
Osep Surupyan

Dava Vekili
Ohannes Bayramyan

Ermeniler'in Fransızlar ile birleşerek, Türkler'e karşı giriştikleri faaliyetlerden pişmanlık duymaları önemli bir aşamadır. Milli Mücadele'nin de başarı ile sonuçlanması üzerine, Fransa ile 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması imzalanmış ve güney cephesi kapatılmıştır. Antlaşmada Kilis'i ilgilendiren maddeler şunlardır.⁴⁷⁷

Madde 8) Sınır çizgisi İskenderun Körfezi üzerinde Payas mevkiinin hemen güneyinde olmak üzere seçilecek noktadan başlayacak ve aşağı yukarı Meydan-ı Ekbez'e doğru gidecektir. Demiryolu istasyonu ve bu mevki Suriye'de kalacaktır. Oradan Mersevi Mevkii Suriye'ye ve Karnebi (Duruca) ile Kilis şehrini Türkiye'ye bırakmak üzere Güneydoğu'ya doğru dönecektir.

⁴⁷⁶Ünler, *a. g. e.*, s. 75. Tansel, Ermeniler'in pişmanlıklarını anlatan bu telgrafın, pek samimi ve de gerçekçi olmadığını belirtmiştir. Bkz. Tansel, *a. g. e.*, C. III, s. 222-223.

⁴⁷⁷Sacit İpekçioğlu, *Kilis'te Milli Mücadele ve Gerilla*, Ankara 1986, s. 85.

Madde 12) Halep Arığı da denilen Kıvık (Şalus) Suyu⁴⁷⁸, Halep şehri ile kuzeyde Türk kalan bölge arasında her iki taraf hukuk anlayışları içinde paylaşılacaktır. Halep şehri mıntıkanın ihtiyacına yetecek şekilde kendi masrafı ile Türk tarafından Fırat'tan dahi su alabilecektir.

Madde 13) Köylerde yarı göçebe halktan 8. maddede bildirilen çizginin öte veya beri tarafında bulunan meralardan faydalanmak hakkını veya emlak ve araziye malik bulunanlar, eskisi gibi haklarını kullanmakta devam edeceklerdir. Bunların işletme ihtiyaçları serbestçe ve hiçbir gümrük veya mera vergisine ve ne de sair bir vergi vermeksizin bu hattın bir tarafından diğer tarafa yavrularıyla beraber hayvanlarının, aletlerini, tohumlarını ve ziraî ürünlerini götürebileceklerdir. Ancak hükümetlerinden alacakları pasavanın ellerinde bulundurulması şartı aranmıştır.⁴⁷⁹

Antlaşmanın uygulanması ile, başta Azez olmak üzere, 12 bucak merkezinden 9'u ve bunlara bağlı 450 köy Kilis'ten ayrılmıştır. Anlaşmada geçen "Kilis şehri", o zaman için şimdiki Mercidabık Caddesi'nde bitmektedir. Antlaşmanın Kilis'in zararına sonuçlanması üzerine, sınırın düzeltilmesi konusunda bazı girişimlerde bulunulmuş; uğraşlar neticesinde sınır ancak, *İnekçi Çığırı* denilen yere kadar güneye çekilmiştir. 1929'da bu düzeltmenin yetersizliği anlaşılmış ve yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Bu düzenlemede *Leylit* yakınlarındaki Armutça Köyü, Suriye'ye bırakılmıştır. Sınır Tibil (Öncüpınar) Köyü'nün hizasına kadar gidip, oradan doğuya doğru çizilecekken; Armutça Köyü, Fransız Komisyon başkanının metresi olan bir Ermeni hanımın etkisiyle, Türk komisyon başkanının bir teneke

⁴⁷⁸Özalp, a. g. m., S. 102, s. 140.

⁴⁷⁹Komisyon, 7 Aralık'ta Kilis, Ankara 1951, s. 21; Tansel, a. g. e., C. III, s. 40.

dolusu altın alarak sınırın Armutça Köyü Suriye’de kalacak şekilde saptanmasına imza attığı yıllar sonra anlaşılmıştır.⁴⁸⁰ Kilis’in 20 km güney batısında bulunan Küçük Karkın Köyü de sınır dışında kalmıştır.⁴⁸¹ Çolakoğlu, Ankara Antlaşması’nın Türkiye ve özellikle de Kilis’in zararına sonuçlandığını belirterek, asıl sınırın şimdiki sınırdan 30-33 km. daha güneyden geçmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁸² Kilis’in Suriye sınırları dahilindeki topraklarda yaşayan halk, önemli bir baskı altında kalmıştır.⁴⁸³

Ermeniler dışında, diğer gayrimüslimlerin de ufak tefek faaliyetleri olmuştur. Kilis’te *İsmail Efendi Sahnesi* denilen yerde çalışan *Eleni* isimli Rum rakkase,

“Yarime de maşallah

İzmir’de de görüşürüz inşallah”

şeklinde şarkı aracılığı ile, İzmir’in işgal edileceğini Kilis’teki Rumlar’a adeta müjdelemiştir. Müslümanlar bu durum karşısında üzüntülerini dile getirmişlerdir. Ertesi gün İzmir’in işgal edildiğini öğrenen Kilisli gençler, Kaymakam Halepli Mevlevi Şeyhi Âmil Çelebi’nin oğlu Kemal Âmil Bey tarafından şu sözlerle sakinleştirilmeye çalışılmışlardır: “Arkadaşlar, bugün için yapılacak hiç bir şey yoktur. Şimdi Fransızlar şehri zaptetmiş durumda. Onların sözü geçmektedir. Durumu sessizce takip edelim. Onları daha fazla kızdırmayalım. Yarın ne olacağımız belli değildir. Şimdi sessizce dağıalım ve neticeyi sükûnetle bekleyelim”.⁴⁸⁴

⁴⁸⁰Ünler, a. g. e., s. 78.

⁴⁸¹Sevinç, a. g. e., s. 59.

⁴⁸²Çolakoğlu, a. g. e., s. 17.

⁴⁸³*Genç Kilis Gazetesi*, Yıl: 1, S. 15-16, 1954, s. 1.

⁴⁸⁴*Kilis’i Kurtaran Kahramanlar*, s. 54-55.

Rumlar, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra siyasî bir anlaşma ile Kilis'ten ayrılmışlardır.⁴⁸⁵ Hershlag, 1920'lerde 1.400.000 kadar Rum'un Türkiye'yi terk ettiklerini belirtmiştir.⁴⁸⁶ Rumlar'ın Türkiye'den ayrılmaları ile, ticaret ve zanaat kollarındaki uzmanlıkları ve girişimci gelenekleri de kaybedilmiştir.

Yaklaşık iki yüzyıl boyunca refah içinde yaşayan Yahudiler, Osmanlı Devleti'nin gerileme ve yıkılış dönemlerinde Müslüman Türkler ile beraber, Avrupalı devletlerin imparatorluk dahilindeki Hristiyan tebaayı kayırcı nitelikteki baskılarına maruz kalmışlardır. Bu sebeple Yahudiler, imparatorluğu korumaya yönelik çalışmalarda Müslümanlar'ın yanında yer almışlardır.⁴⁸⁷ Yahudiler, Milli Mücadele sırasında tarafsız davranacaklarını belirtmişlerdir. Yahudiler "Biz ne Ermeni, ne Fransız ne de Müslüman tarafındamız. Bizden korkmayın, biz de sizden korkmuyoruz. Biz havramızın kapısını kapatır, otururuz..."⁴⁸⁸ demişlerdir. Yahudiler'in tarafsız davranmaları bile, Türkler'e yardım yaptıkları şeklinde yorumlanabilir. Çünkü onlar da tarafsız davranmak yerine, Ermeni ve Rumlar gibi Türkler'e karşı faaliyetlerde bulunabilirlerdi.

1. Dünya Savaşı'nda da Türkler'in yanında bulunan Yahudiler, Kurtuluş Savaşı'nda istihbarat konusunda TBMM'ne yardım etmişlerdir.⁴⁸⁹ Atatürk, 1922'de İzmir'in işgalden kurtarılması üzerine, şehri kuşatan Yunan askerleri yakalandığında, "Bütün etnik unsurlar arasında Yahudiler anavatanlarında sadık

⁴⁸⁵ *Abdullah Sermest Tazebay Divanı*, s. 6. Adı geçen antlaşmanın, 1930 tarihli Etabli Antlaşması olduğu düşünülmektedir. Bkz. Mehmet Gönübol, Cem Sar, "1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası", *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara 1996, s. 69.

⁴⁸⁶ Z. Y. Hershlag, *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East* E. J. Brill, Leiden 1964, s. 169'dan naklen Selim Deringil, *Denge Oyunu*, s. 18.

⁴⁸⁷ Meral, *a. g. e.*, s. 72.

⁴⁸⁸ *Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz*, s. 193.

⁴⁸⁹ Komisyon, *Osmanlı Padişahları ve Musevi Tabaaları*, s. 192.

kalanlar olarak seçilmişlerdir"⁴⁹⁰ ifadesini kullanarak, Müslüman-gayrimüslim ilişkileri açısından, Yahudiler'in diğer gayrimüslimlere göre farklı bir noktada olduklarını vurgulamıştır. Nitekim bu tarafsızlık, daha sonra Türkler'e yardım olarak kendini göstermiştir.

1910-1923 yılları arasında Osmanlılar'ın Avrupalılar ile yaptıkları savaşlarda Osmanlı'nın yanında yer alan tek gayrimüslim halk Yahudiler olmuştur. Balkan Savaşları (1911-1913), I. Dünya Savaşı (1914-1918) sırasında Osmanlı bütünlüğünü savunan Yahudiler; Kurtuluş Savaşı'nda (1919-1922) ise Türkler'e destek olmuşlardır.⁴⁹¹

Profesör John Dewey, 11 Kasım 1928 Ermeni katliamı iddiaları üzerine Ortadoğu'ya giderek yayınladığı raporda şunları belirtmiştir: "Türkiye'deki Yahudi topluluklarının politik ve finansal yardım taleplerini Avrupa Siyonistlerinin reddettikleri açıkça söylenmektedir. Konuya Türkiye'deki Yahudiler açısından bakıldığında, Osmanlı Hükümeti kabul edinceye kadar Siyonist teklifleri yıkıcıdır. Türkiye'deki Yahudiler, hiçbir ülke onların ülkelerine girmelerine veya yerleşmelerine izin vermezken, kendilerini kabul eden Osmanlı kurtarıcılarında politik olarak ayırmak için hiçbir zaman istek beslememişlerdir".⁴⁹²

Rusya Devlet Arşivi'nin ortaya çıkardığı belgeler de, Ermeni soykırımının tarihî gerçeklerle bağdaşmadığını ortaya koymuştur. Arşivdeki belgelerle kanıtlanan diğer bir gerçek de, uzun yıllar bir arada yaşayan Ermeni ve Müslümanlar'ın karşı

⁴⁹⁰Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, s. 173.

⁴⁹¹Shaw, *Yahudi Milleti*, s. 321.

⁴⁹²Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, s. 173.

karşıya gelmelerinde Batılı emperyalist devletler ve Çarlık Rusya'sının çok büyük sorumluluklar taşımış olmalarıdır.⁴⁹³

⁴⁹³ Ayhan Şimşek, "Arşivler Ermeni Soykırımını Çürüttü", *Cumhuriyet Gazetesi*, 23 Nisan 2002, s. 2.

SONUÇ

Yaşadığımız bu topraklarda Türkler ve gayrimüslimlerin asırlardır huzur ve güven içinde yaşadıkları, hiçbir problemlerinin olmadığı yerli-yabancı birçok araştırmacı tarafından ispatlanmıştır. Tezimizde de, 1850-1925 tarihleri arasında Kilis'te yaşayan gayrimüslimlerin sosyal ve ekonomik bakımından, Türkler'den daha rahat ve refah bir şekilde yaşadıkları, ortaya koyduğumuz belgelerle bir kez daha ispatlanmıştır.

Kilis, tarih boyunca jeopolitik ve coğrafi konumu bakımından İlk Çağ'dan bu yana önemli bir yerleşim alanı olmuştur. Doğu-Batı ticaretinde, İpek Yolu güzergâhında yer alması, Akdeniz limanlarına yakın olması; günümüzde ise petrol yataklarına yakın olması Kilis'in konumunu farklı hale getirmiştir. Kilis Hititler, Asurlular, Persler ve Romalılar gibi devletlerin sınırları içinde yer almış, önemli kentlerden birisi olmuştur. Osmanlı Devleti bu önemli merkezi 1516 yılında sınırları içine katmıştır. Kilis, bu dönemde de stratejik önemini korumayı sürdürmüştür.

Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihi seyri incelendiğinde, XIX. yüzyıl sonlarına kadar herhangi bir sorun olmadığı rahatlıkla görülür. Ermeniler, Türkler'in Anadolu'ya ilk yerleştikleri dönem ve daha sonraki dönemlerde, Türkler'le çok iyi ilişkiler kurmuşlar; sosyal hayatlarını güvenle sürdürmüşlerdir. Devletin tercümanlık ve darphane amirliği gibi görevlerinde bulunan Ermeniler, ticarete de tekelleşmeye varıncaya kadar ilerlemişlerdir. Diğer gayrimüslimler de Ermeniler gibi rahat bir yaşam sürmüşlerdir. Bu da Müslüman-Gayrimüslim ilişkilerinin ne kadar iyi olduğunu göstermektedir.

Kilis'te de durumun aynı olduğunu görüyoruz. Gayrimüslimler burada da ibadetlerini rahatça yerine getirmişler, çocuklarını kendi eğitim kurumlarında diledikleri gibi eğitmişler, alışverişlerini yapmışlar, kârlı işleri tekellerinde bulundurmuşlardır. Müslümanlar tarım gibi ekonomik getirisi fazla olmayan işleri yaparlarken, Ermeniler ticaret ile önemli ölçüde zenginleşmişler ve elde ettikleri bu avantajları, kendi cemaatlerinin gelişmesi yönünde kullanmışlardır. Ermeniler gibi Yahudi ve Rumlar da sosyal ve ekonomik açılardan rahat bir hayat sürdürmüşlerdir. Müslüman-gayrimüslim ilişkilerinin bu derece uyumlu olması, bir yerde her iki unsurun da ortak bir kültüre ve Türkler'in çok geniş bir hoşgörüyeye sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Yüzyıllarca aynı topraklarda bir arada uyumlu bir şekilde yaşayan Müslümanlar ve gayrimüslimler, kültürel etkileşim yaşamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin toprak kaybetmesi ile, Avrupalı devletler Osmanlı Devleti üzerinde kendi çıkarları doğrultusunda planlar yapmaya başlamışlar; işlerini kolaylaştırmak için de devleti içten çökertmeyi tercih etmişlerdir. 1789 Fransız İhtilali ile başlayan ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında su yüzüne çıkıp hız kazanan ayrılıkçı faaliyetler, zamanla etkisini göstermiştir. Avrupalı devletlerin kurmuş oldukları misyoner okulları, bu faaliyetleri kolaylaştırmıştır.

I. Dünya Savaşı sırasında, Rusya Doğu Cephesi'nde; İngilizler ve Fransızlar Kurtuluş Savaşı sırasında Güney Cephesi'nde Ermeniler'i Türkler'e karşı kıskırtmışlardır. Rusya, Fransa, Amerika ve İngiltere gibi devletler de, tarih boyunca kurulmaya çalışılan *Ermenistan* fikrini desteklemişlerdir. Türkiye'nin 1915'te Ermeniler'e uyguladığı iskân olayı, bir mezalim değildir. Aksine hem onları, hem de Türkler'i korumak için alınan bir önlemdir. Ermeniler ise, Avrupalılar ile birlikte

hareket ederek yüzlerce yıldır birlikte huzur içinde yaşadıkları Türkler'e baskı ve zulüm yapmışlardır. Rumlar ve Yahudiler, Kilis'te Ermeniler kadar problem çıkarmamışlardır.

Kilis, Mondros Mütarekesi neticesinde İngiltere tarafından işgal edilmiş; ancak İngilizler Kilisli'lere çok fazla müdahale etmedikleri için halk tepki göstermemiştir. Daha sonra bölgeye Fransız kuvvetlerinin gelmeleriyle beraber, Kilis'te yaşayan Ermeniler Türkler'e karşı farklı bir tutum izlemişlerdir. Fransızlar'ın ve Ermeniler'in ortak baskıları halkta büyük bir tepkiye neden olmuştur. Bu durumda halk, milis kuvvetleri oluşturarak harekete geçmiştir. İşgalin 7 Aralık 1921'de sona ermesiyle isyancı Ermeniler, Fransız askerleri ile beraber Halep ve Suriye'ye gitmişlerdir. 20 Ekim 1921 Ankara Antlaşması ile Güney Cephesi kapanmış ve Suriye sınırı belirlenmiştir. Kilis'in sınırları içerisinde bulunan bir çok köy, bu antlaşma ile Suriye sınırına dahil edilmiştir. Önce Gaziantep'in bir ilçesi olan Kilis, 1995'te il statüsü kazanmıştır.

Günümüzde Avrupa'da yaşayan birçok Ermeni, yüzyıllarca süren iyi ilişkileri görmezlikten gelerek, Türkiye'ye karşı her platformda düşmanlık göstermekten çekinmemektedirler. Ancak Türkler, tarih boyunca olduğu gibi, XX. yüzyıl başlarında da kimseye zulüm etmemiş, hoşgörülü ve barıştan yana olmayı devlet politikası haline getirmişlerdir.

KAYNAKÇA

1- Arşiv Belgeleri

BOA, Yıldız Esas Evrakı, Dosya No: 158, Gömlek No: 49.

BOA, Yıldız Esas Evrakı, Dosya No: 33, Gömlek No: 52.

BOA, Yıldız Esas Evrakı, D. N: 67, G. S. N: 36, T: 1293.

BOA, Yıldız Esas Evrakı, Dosya No: 33, Gömlek Sıra No: 39. H. 1286.

BOA, Yıldız Esas Evrakı, D. N: 37, G. S. N: 40.

BOA, Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahrirâtı, Dosya No: 19, Gömlek Sıra No: 105, s. 5, 9-10, 12.

BOA, Şûrâ-yı Devlet, Halep IV/211.

BOA, Dahiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi, Dosya No: 28, Gömlek No: 174.

BOA, Maliye Nezâreti Cizye Defteri, N: 933, T: 1264.

BOA, Maliye Nezâreti Varidat, Ö. N: 1206, T: 1261.

BOA, Maliye Nezâreti Vâridât, No: 1493.

BOA, Maliye Nezâreti Varidat, Ö. N: 322, T: 1256-1260.

BOA, Maliye Nezâreti Varidat Cizye Defteri, Ö. N: 933, T: 1264.

BOA, Maliye Nezâreti Cizye Defteri, No: 408, T: 1260, s. 2-5.

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezâreti Maruzatı, D. N: 29, G. S. N: 68, T: 1318.

BOA, No: 93, 201-281. T. C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030. 18.01, 01.4.10.

T. C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği, D. N: 30, S. N: 61, 1332.2.10. 1333.R.10).

T. C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı, D. N: 222, G. N: 17.

T. C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti, S. N: 1, G. N: 1, 30.18.01, 09.13.01.

T. C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dahiliye Nezâreti İdare Kısmı, D. N: 214, G. N: 18, T: 1332.Ş.19.

Kuyud-i Kadîme Arşivi, No: 171, T: H. 999 (M. 1590).

2- Kitaplar

ABADİ, *Türk Verdünü Gaziantep*, (Çev:?), Mürüvvet Matbaası, Gaziantep 1959.

Abdullah Sermest Tazebay Divanı, (Haz: Abdullah Şahin), Ankara 1999.

AKBIYIK, Yaşar, *Millî Mücadelede Güney Cephesi Maraş*, Ankara 1999.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1453-1559)*, C. I-II, Cem Yayınları, İstanbul 1995.

ANADOL, Cemâl, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, Turan Kitapevi, İstanbul 1982.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, C. II, Ankara 1995.

Atatürk Kilis'te, (Haz: Mehmet Solmaz), Gaziantep 1968.

ATAY, Falih Rıfki, *Çankaya*, Bateş Atatürk Dizisi, İstanbul 1998.

Ayıntap Tarihinden Notlar, (Haz: Mustafa Güzelhan), Gaziantep Kültür Derneği, Gaziyurt Matbaası, Gaziantep 1959.

Ayn-i Ali Efendi Risalesi.

BAGIŞ, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, Ankara 1983.

BARDAKÇI, Murat, *Son Osmanlılar*, 6. Baskı, Pan Yayıncılık, İstanbul 2000.

BASGÜN, Neclâ, *Türk-Ermeni İlişkileri*, San Matbaası, Ankara 1970.

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilerin Türklere Yaptığı Katliam, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.

BLEDA, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul 1979.

CEBESOY, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1933.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Tamamlayan ve Düzenleyen: Behçet Kemal), Selek Yayınları, 1959.

Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (Yay: Cavid Baysun), TTK, Ankara 1963.

ÇAĞATAY, Neşet, *İslâm Tarihi*, TTK, Ankara 1993.

ÇARK, Y. G. , *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953)*, Yeni Matbaa, İstanbul 1953.

Cumhuriyet'in 50. Yılında Gaziantep, Gaziantep Valiliği, İpek Matbaası, Gaziantep.

ÇAVDAR, Tevfik, *Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-î Umumiye*, 1. Baskı, Milliyet Yayınları, 1971.

ÇELİK, Kemal, *Millî Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, TTK, Ankara 1999.

ÇOLAKOĞLU, Selahattin, *İlçe Kilis-İl Kilis*, Washington 1998.

_____, *Gap'ın İki İli Kilis-Gaziantep*, Ankara 2000.

DAİ, Adil, *Olaylarla Gaziantep Savaşı*, Gaziantep 1992.

DERİNGİL, Selim, *Denge Oyunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, 5.

Baskı, Ankara 1982.

ELDEM, Sedad Hakkı, *Türk Evi*, Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara 1984.

ELDEM, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomi-*

si, TTK, Ankara 1994.

ERCAN, Yavuz, *Osmanlı İmparatorluğunda Bazı Sorunlar ve Günümüze Yansımaları*, MEB, Ankara 2002.

Ermeni Komitelerinin A' mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, (Haz: H. Erdoğan Cengiz), Ankara 1983.

Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyâhatnamesi*, (Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman),

C. XIII, İstanbul 1971.

FAROQHI, Surayıya, *Kentler ve Kentliler*, İstanbul 1994.

_____, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, (Çev: Elif Kılıç), İstanbul 2000.

FAYDA, Mustafa, *H. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, Marmara Üniversitesi

Yayın No: 463, İstanbul 1989.

GALANTİ, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, 2. Baskı, Tan Matbaası, İstanbul 1947.

Gaziantep İçin Söylenenler, (Haz: Hulûsi Yetkin), Gaziantep Kültür Derneği

Yayımları, Gaziantep 1969.

Gaziantep Şer'î Mahkeme Sicilleri (Milâdî 1841-1886), (Haz: Cemil Cahit Güzelbey), C. 144-152, Fasikül 2, Gaziantep 1966.

GAZİGİRAY, A. Alper, *Ermeni Terörünün Kaynakları*, Gözen Kitapevi, İstanbul 1982.

Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz, (Derleyen: Yalçın Özalp), Ankara 1996.

GÖĞÜŞ, M. Oğuz, *İlk İnsanlardan Bugüne Çeşitli Yönleriyle Gaziantep*, Cihan Ofset

GÖMEÇ, Saadettin, *Milli Mücadelede Gaziantep*, Ankara 1989.

GÖYÜNÇ, Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983.

GRABİL, Joseph L. , *Protestant Diplomacy and the Near East*, Missionary, Influence on American Policy, 1810-197, Minneapolis 1971.

GÜNGÖR, Erol, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, İstanbul 1984.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, TTK, Ankara 1985.

GÜZELBEY, Cemil Cahit, *Cenâniler*, İstanbul 1984.

_____ , *Gaziantep'ten Kesitler*, Gaziantep 1992.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı'nın İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1991.

Halep Vilayet Salnamesi, 1288, 1302, 1305, 1306, 1307, 1308, 1309, 1310, 1312, 1313, 1314, 1316, 1317, 1318, 1319, 1320, 1322, 1323, 1324, 1326, Halep Matbaa-i Vilayet.

HARTUNIAN, Abraham, *Neither Nor to Laugh Nor to Weepia Memoir of the Armenian Genocide*, Translated from the Armenian by Vartan Hartunian, Boston 1968.

HATİPOĞLU, Süleyman, *Fransa'nın Çukurova'yı İşgali ve Pozantı Kongresi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

HERSHLAG, Z. Y., *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East* E. J. Brill, Leiden 1964.

HOTHAM, David, *Türkler*, (Çev: M. Ali Kayabal), 1973.

İBN KAYYİM, *el-Cevziyye, Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, (Tahkik: Subhi Salih), C. II, Şam 961.

İLTER, Erdal, *Ermeni Mes'elesi'nin Perspektifi ve Zeytûn İsyanları (1870-1880)*, Ankara 1988.

İPEKÇİOĞLU, Sacit, *Kilis'te Milli Mücadele ve Gerilla*, Kilis Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1986.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. V-VI-VIII, Ankara 1995.

_____, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, 2. Baskı, DİE, Ankara 1997.

KEÇİK, Avni, *Kilis Türküleri*, Kilis Kültür Derneği Yayınları 19, Ankara 2000.

KESİCİ, Ökkeş, *Kilis Yöresi'nin Coğrafyası*, Kilis Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1994.

KILIÇ, Ali, *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, Sel Yayınları, İstanbul 1955.

KİLİSLİ, Kadri, *Kilis Tarihi*, İstanbul 1932.

KOCABAŞ, Süleyman, *Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir?*, İstanbul 1994.

_____, *Tarihte Adil Türk İdaresi*, 2. Baskı, Vatan Yayınları, İstanbul 1994.

KOÇAŞ, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Altınok Matbaası, Ankara 1967.

KODAMAN, Bayram-Mehmet Ali Ünal, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, TTK, Ankara 1996.

KOMİSYON, *7 Aralık'ta Kilis*, Örnek Matbaası, Ankara 1951.

KOMİSYON, *Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu*, Ankara 1989.

KOMİSYON, *Gaziantep*, İstanbul 1991.

KOMİSYON, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1996.

KOMİSYON, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, 9. Baskı, Siyasal Kitapevi, Ankara 1996.

KOMİSYON, *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler Gaziantep*, DİE Matbaası, Ankara 1997.

KOMİSYON, *İşte Türkiye*, Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılında II İl Türkiye, Kasım 1998.

KOMİSYON, *Osmanlı Padişahları ve Musevi Tebaaları*, 500. Yıl Vakfı, Ankara 1999.

KOMİSYON, *Cumhuriyetin 75. Yılında Kilis*, Ankara.

KOMİSYON, *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, Ankara 2001.

KOMİSYON, *Kilis'i Kurtaran Kahramanlar*, Kilis Belediyesi Yayınları, Kilis 2001.

KONYALI, İbrahim Hakkı, *Kilis Tarihi*, İstanbul 1968.

KRAYBLİS, Nikerland, *Rusya'nın Şark Siyaseti ve Vilayeti Şarkıyye Meselesi*, (Çev: Habil Adem), İstanbul 1332.

KURT, Yılmaz, *Pontus Meselesi*, Ankara 1995.

LEART, Marcel, *La Question armenienne a la Lumiere des Doasments*, Paris 1913.

LEWIS, Bernard, *The Jews of Islam*, Princeton University Press 1984.

Livre Bleu du Gouvernement Britannaque concernant le Traitement des Armeniens dans l'Empire Ottoman (1915-1916) Documents Presentes au Vicomte Grey of Fallodon (Secrtaire d'Etat aux Affaires Etrangeres) par le Vicomte Bryc, Paris 1987.

LOHANLIZADE Mustafa Nurettin, *Gaziantep Müdafası*, Gaziyurt Matbaası, Gaziantep 1974.

Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, Arba Yayınları, İstanbul 1988.

MARCUS, Abraham, *The Middle East on the Eve of Modernity, Aleppo in the Eighteenth Century*, Columbia University Press, New York 1989.

MAYEWSKI, *Ermeniler'in Yaptıkları Katliamlar*, (Çev: Azmi Süslü), Ankara 1986.

MCCARTHY, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (Çev: Bilge Umar), Ankara 1998.

MERAL, İbrahim, *Mütareke'den Cumhuriyet'e (30 Ekim 1918-29 Ekim 1923) Azınlıkların Sosyal, Ekonomik, Demografik Yapısı ve Dış Ülkelerle Olan İlişkileri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1998.

MOLTKE, Helmuth Von, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, (Giriş ve Notlar: Gustav Hirschfeld), 8. Baskı, Berlin 1917.

MORGAN, Jacques de, *Histoire Du Peuple Armenien*, Paris 1919.

Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2001.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, C. IV, XI, İstanbul 1988.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), T. C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1. Baskı, Ankara 1994.

ÖKE, Mim Kemâl, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, TTK, Ankara 1991.

ÖZALP, Yalçın, *Milî Mücadele'nin İlk Zaferi*, Kahramanmaraş 1984.

_____ , *Millet-i Sadıka Patırtısı ve Maraş*, Fatih Gençlik Vakfı Matbaa İşletmesi, İstanbul.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, C. II, Ötüken Yayınları, İstanbul 1977.

_____ , *Türkler, Araplar Yahudiler*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989.

ÖZTÜRK, Ayhan, *Millî Mücadele'de Gaziantep*, Geçit Yayınları, Kayseri 1994.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, MEB İstanbul 1993.

PIRZADE, İ. H. , *Türkiye ve Yahudiler*, Ark Matbaası, İstanbul 1968.

RUNCİMAN, Steven, *Geschichte der Kreuzzüge*, Almanca Tercüme: Peter de Mendelsohn, München, 11957, I.

SAKARYA, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara 1984.

SAKIOĞLU, Ş. Mehmet, *Gaziantep'in Ünlü Simaları*, Gen Matbaacılık, Ankara 1997.

Salname-i Devlet, 1926-1927.

SERDAR, Mehmet Törehan, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Kampüsü Matbaası, Van 1996.

SEVGİN, Nazmi, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982.

SEVİM, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, TTK, Ankara 1983.

- SEVİM, Ali, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 1995.
- SEVİNÇ, Necdet, *Gaziantep'te Yer Adları ve Türk Boyları, Türk Aşiretleri, Türk Oymakları*, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 1983.
- SHAW, Stanford-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye'nin Doğuşu*, C. II, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul 1983.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.
- SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990.
- SÜSLÜ, Azmi, Fahrettin Kırzioğlu, Refet Yinanç, Yusuf Hallaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler*, Ankara 1995.
- ŞAHİN, M. Süreyya, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1996.
- TANSEL, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, MEB, C. II-III, İstanbul 1991.
- TİMURTAŞ, Kadri, *Kilis Tarihi*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1932.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, 1976.
- Ürfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136)*, (Çev: Hrant D. Andreasyan), TTK, Ankara 1962.
- ÜNLER, Ali Nadi, *Gaziantep Savunması*, 1. Baskı, Kardeşler Matbaacılık, İstanbul 1969.
- ÜZEL, Sahir, *Gaziantep Savaşı'nın İç Yüzü*, Ankara 1952.
- VAHAPOĞLU, M. Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1992.

YALMAN, Ahmet Emin, *Berraklığa Doğru*, Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti, İstanbul 1957.

YERASİMOS, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, (Çev: Babür Kuzucu), C. III, İstanbul 1975.

YEŞİLBURSA, Behçet Kemal, *Türk Basınında Güney Cephesi Ermeni Olayları (1919-1921)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 1988.

YETKİN, Hulûsi, *Şahin Bey*, Yeni Matbaa, Gaziantep 1970.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Ansiklopedisi*, Çağ Yayınları, C. VII, X, İstanbul 1992.

YILMAZÇELİK, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK, Ankara 1995.

YİNANÇ, Refet-Mesut Elibüyük, *Maras Tahrir Defteri 1563*, C. I, Ankara 1988.

3- Makaleler

AKÇORA, Ergünöz, "Osmanlı Devleti Dönemi Ermeni İsyanları ve Türk-Ermeni İlişkilerine Etkileri", *Fırat Üniversitesi 25. Kuruluş Yıldönümünde I. Milletlerarası Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu*, Bildiriler 27-28-29 Mart 2000, Elazığ 2000, s. 571-587.

ALPARGU, Mehmet, "XV. Yüzyılda Antep'in Tarihine Umumî Bir Bakış", *Cumhuriyet'in 75. Yılına Armağan Gaziantep*, (Editör: Yusuf Küçükdağ), Gaziantep 1999, s. 83-88.

ASLANAPA, Oktay, "İslâmiyetten sonra Türk San'atı" *Türk Dünyası El Kitabı*, C.

II, 2. Baskı, Ankara 1992, s. 310-325.

BERBERIAN, H. , "La Litterature Armeno-Turque", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, II.

BİLGİN, Emin, "Kilis'in Sosyal Durumu", *Atatürk Kilis'te*, (Haz: Mehmet Solmaz), Gaziantep 1968, s. 181-185.

BİRİCİ, Necmettin, "Kilis'in Tarihçesi", *Kuvayı Milliye Dergisi*, (Yayın Yönetmeni: Ahmet Gündoğdu), S. 34, Kasım 2000, s. 30-33.

ÇETİNKAYA, M. Necati, "Tarihten Günümüze Ermeniler ve Ermeni Sorunu", *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı I, Sayı: 37, Ocak-Şubat 2001, s. 26-32.

ÇOLAKOĞLU, Selahattin, "Tarihte Kilis", *Atatürk Kilis'te*, (Haz: Mehmet Solmaz), Gaziantep 1968, s. 174-178.

ÇOLAKOĞLU, Şinasi, "Kilis'in Tarihçesi", *Atatürk Kilis'te*, (Haz: Mehmet Solmaz), Gaziantep 1968, s. 204-210.

DARKOT, Besim, "Kilis", *İslam Ansiklopedisi*, C. XI, Cüz 62-68, s. 806-807.

ELÇİ, Hüseyin, "Köyler, Uzak Yalnızlıklar ve Gerger", *Alleben Dergisi*, (Yayın Yönetmeni: Özcan Yılmaz), Yıl: 3, S. 14, Ağustos-Eylül-Ekim 2000, s. 1-3.

ERCAN, Yavuz, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *OTAM*, C. I, Yıl: 1, S. 1, Ankara 1990, s. 117-125.

_____, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Sistemi" Osmanlı*, (Editör: Güler Eren), C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 197-207.

- _____, "Ermeniler ve Ermeni Sorunu", *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı I, Sayı: 37, Ocak-Şubat 2001, s. 36-52.
- ERTUGAY, Zeki, "Ermeni Meselesi ve Fransa'nın Tavrı", *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı I, S: 37, Ocak-Şubat 2001, s. 120-124.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, "Tanzimat'ta İçtimaî Hayat", *Tanzimat II*, MEB, İstanbul 1999, s. 619-661.
- GÖNLÜBOL, Mehmet, Cem Sar, "1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası", *Olaylarla Türk Dış Politikası*, C. I, 9. Baskı, Ankara 1996, s. 3-133.
- HARİTÂNÎ, Mahmûd, "Son Dönem Halep", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XV, İstanbul 1997, s. 239-248.
- İLTER, Erdal, "Ermeni Kilisesi ve Terör", *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, S. 38, Mart-Nisan 2001, s. 854-893.
- KAFESOĞLU, İbrahim, "İslâmî Türk Devletlerinde Kültür ve Teşkilât", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. I, 2. Baskı, Ankara 1992, s. 351-383.
- KARAĞAÇ, Günay, "Türk-Ermeni Dil İlişkileri", *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, S. 38, Mart-Nisan 2001, s. 967-973.
- KAŞGARLI, Mehlika Aktok, "Kilikya Ermeni Baronluğu'nun Tarihinin Belgelerle İspatlanması", *XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990)*, TTK, Ankara 1994, s. 1861-1871.
- KEVORKYAN, Dikran, "Uluslararası Terör Karşısında Türk Ermenilerinin Düşünceleri", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu-Tebliğler ve Panel Konuşmaları*, İzmir 1983, s. 115-119.

- KILIÇ, Aydoğan, "Osmanlı Bir Hoşgörü Devletiydi", *Aksiyon Dergisi*, 5-11 Nisan 1997, S. 122, s. 22-23.
- KOCA, Salim, "Selçuklular'da Teşkilat ve Kültür", *I-II. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırma Merkezi, Konya 1993, s. 15-28.
- KODAMAN, Bayram, "Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Macerası (1897)", *Bellekten*, C. XLIX, S. 195, Aralık 1985, s. 569-578.
- _____, "Üç Ermeni Şarkısı ve Ermenilerin Türklere Bakışı (1891-1990)", *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı I, S. 37, Ocak-Şubat 2001, s. 495-501.
- KOMİSYON, "Gaziantep", *Yurt Ansiklopedisi*, C. IV, Anadolu Yayıncılık, s. 2947-3095.
- KÖNİ, Hasan, "Ermeni Meselesi Üzerine Bazı Görüşler", *Türk Kültürü Dergisi*, S. 277, Yıl: XXIV, Mayıs 1986, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, s. 273-285.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde 'Millet Sistemi'", *Osmanlı*, (Editör: Güler Eren), C. IV, Ankara 1999, s. 208-216.
- _____, "Osmanlı Devleti'nde 'Millet Sistemi'", *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Sayı: 38, Mart-Nisan 2001, s. 692-701.
- MARDİN, Şerif, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İletişim Yayınları, s. 618-634.

MASTERS, Bruce, "Halep", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XV, İstanbul 1997, s. 239-248.

Mordtmann 1862, "Entzifizierung und Erklärung der arm. Kellinschriften von Van und der Umgegend", *ZDMG XXII*, s. 465-493.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Yabancı Gözüyle Türkler, Yahudiler, Ermeniler ve Rumlar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 15, Aralık 1968, İstanbul 1968, s. 44-48.

ÖZALP, Mustafa Hulûsi, "Tarihte Kilis", *Gaziantep Kültür, Fikir ve San'at Dergisi*, (Editör: Hulûsi Yetkin), C. IX, , S. 98, Gaziantep 1966, s. 8, 45-46.

ÖZTUNA, Yılmaz, "Ermeni Sorununun oluştuğu Siyasal Ortam", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, (Editör: Türkkaya Ataöv), TTK, Ankara 2002, s. 41-62.

SHAW, Stanford, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. IV, İletişim Yayınları, s. 934-946.

_____, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti", *Osmanlı*, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 307-321.

SOLMAZ, Mehmet, "7 Aralık Kilis'in Kurtuluşu", *Genç Kilis Gazetesi*, 7 Aralık 1954, S. 108, Yıl: 1, s. 2.

SONYEL, Salâhi R. , "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayri-Müslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, TTK, Ankara 1994, s. 339-351.

ŞAHMARANOĞLU, Hasan, "Osmanlı Saray Ağzı ve Kilis Ağzı Üzerine Yapılan Bazı Değerlendirmeler", *Kent Gazetesi*, 8-10 Eylül 2001, s. 3.

- ŞENER, Abdülkadir, "İslâm Hukukunda Gayr-i Müslimler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu-Tebliğler ve Panel Konuşmaları*, İzmir 1983, s. 41-56.
- ŞİMŞEK, Ayhan, "Arşivler Ermeni Soykırımını Çürüttü", *Cumhuriyet Gazetesi*, 23 Nisan 2002, s. 2.
- TAHİROĞLU, Bülent, "Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İletişim Yayınları, s. 588-601.
- TEKELİ, İlhan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İletişim Yayınları, s. 456-475.
- TÜRKMEN, Fikret, "Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri", *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, S. 38, Mart-Nisan 2001, s. 981- 982.
- ULUÇAM, Abdüsselâm, "Doğu Anadolu Mimarisinde Türk-Ermeni Kültür İlişkileri", *Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 2000, s. 169-176.
- UYDURAN, Hacı Ali, "Adsız Onbaşı", *Madalyalı Tek Şehir Kahramanmaraş Dergisi*, 67. Yıl Özel Sayısı, Yıl: 4, S. 4, Ankara 1987, s. 74-76.
- YILMAZÇELİK, İbrahim, "XIX. Yüzyılda Anadolu'da Ermenilerin Sosyal ve İktisadi Durumları Hakkında Bazı Belgeler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, 1987, s. 239-268.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, "Ermeniye", *İslâm Ansiklopedisi*, C. IV, Cüz 32-33, MEB, İstanbul 1964, s. 317-326.

4- Süreli Yayınlar

Zeytin Dalı Dergisi, Ocak-Şubat-Mart 2001, C. III, S. 21, Yıl: 7, Kilis.

Gaziantep Gazetesi, Yıl: , S. , 27 Ekim 1938, s. 4-5.

Gaziantep Gazetesi, Yıl: 2, S. 153, 4 Nisan 1932, s. 3.

Genç Kilis Gazetesi, Yıl: 1, S. 108, 7 Aralık 1954.

Genç Kilis Gazetesi, Yıl: 1, S. 15-16, 1954.

Demokrat Kilis Gazetesi, Yıl: 1, S. 63-64, 21 Eylül 1955.

Takvim-i Vekâyi, Yıl: 1, Aded: 236, 27 Mayıs 1325, Sütun 2, s. 16.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Yıl: 8, Haziran 1959, S. 28, 740 numaralı belge.

5- Canlı Kaynaklar

Mustafa Altınışık, 1911 Kilis doğumlu.

Duran Kale, 1938 Kilis doğumlu.

Hasan Şahmaranoğlu, 1935 Kilis doğumlu.

Korkmaz Karcıoğlu, 1950 Kilis doğumlu.

Mehmet Kırıcı, 1952 Kilis doğumlu.

Mithat Yaşar, 1925 Kilis doğumlu.

اوزرنده واقع آب و هوایی لطیف ، فصول اربعه سی معتدل برشهر در . اطراف باغ ، باغچه و زیتونقلرله محاطدر . کلیس شهرینک تاریخ بناسی معلوم دکل ایسهده ۴۹۱ سنه هجر یسنده اهل صلیب اردولرینک ورودنده (قالیجی) و یدنجی عصر هجریده ایسه (کالیز) نامیله موسوم اولدی . معلومدر . الیوم سوریه داخلنده داخلنده قالدان (اعزاز) شهرینک وقتیه تیمورلنک طرفندن احراق اولسی اوزرنه کلیسک کسب وسعت ایله یکی موجود مؤسسات دینه و ایله جسیته نك زمان و طرز معمار یسندن و بعضی روایاتدن استدلال اولوغنده در . تکیه و یاخود جاتولاد جامعنک ۹۶۱ تاریخی وقنامه سنده کلیسک « مدینه کلیس » نامیله مسطور اولسنه نظراً تاریخ مذکورده بر قصبه حائنده اولدینی آ کلاشیلقمده در .

کلیس قضایی موسی بکلی ، پولادایلی ایلیکلی (چوبان بک) نامیله اوچ ناحیه سی و ۱۶۶۶ کوی ایله شهره عائد ۳۳ محله یی محتویدر .

کلیس قضا سنده تخمیناً آلتی بوزینک دونوم قابل زرع اراضی وارددر . اراضی مناویه اصولیله زرع ایدیلیر . حاصلات مقداری اون بش میلیون کیلو مختلف حیواناتدر .

کلیس قضا سنده : ۱۲۴۲ رأس آت و قصر اق ، ۶۳۰۱ رأس اینک و اوکوز ، ۲۹۰۲۹ رأس قویون ، ۱۶۰۰۰ رأس کچی ، ۱۰۷ رأس قاطر ، ۲۴۱۸ رأس مرکب ، و یک محدود مقدارده خالص الدم عرب آتلی وارددر .

قضانک موسی بکلی ناحیه سی داخلنده جمتلی موقننده آلتش بیک دوم راده سنده قره میشه و پرنال و « راوانده و فیزکه » موقلرته بکری بیک دوم راده سنده چام ، فوندهلق ازماملری وارددر . مکشوف معدنلری یوقدر .

کلیسده قرق بش بارکیر قوتنده بر عدد اون و بوز فایریقسیله اون بش - بکری بارکیر قوتلرته کورله متحرک اوچ اون فایریقسی وارددر . بونلردن باشقه طرز عتیق ۷۵ زیت یاغی و سیسام یاغی . مصره لری ایله اوچ صابونخانه ، ۱۲ داغخانه ، ۳۰ چوله ، ۲ عیابی ، ۱۰ مرانقوز دکانی و بعضی اوقات تفک احتیاجات محلیه یی تأمین ایده جک صنایع اربابی وارددر .

کلیسده زراعت بانکه سنک بر شعبه سی وارددر .

کلیس - عینتاب دولت یولی ایله یکیدن آچیلماسنه باشلانیلان و بدی کیلومتر و تسویه ترایه نی یاپیلان محاسبه خصوصیه عائد کلیس - اصلاحیه یولی وارددر .

کلیسده بلدی اولارق فضلجه تراخوم ، ملاریا ، ورم ، فرنکی ایله آره صره کندهنی کوسترن قره ما ، دیزانتیری خسته لقلری وارددر . موسم خسته لقلردن ذات القصبات حاده ذات الرئه و اسپانیول نزله سی و ساری اولارق اولکی سنه ظرفنده مستولی برشکلده دوام ایدن قیزاق ، بوغمه جه کورولمشدر .

کلیسده قادروسی او بوز فقط بنانک عدم وسعتنه مینی اون بش یتاغی تفریش ایملش بر بلدیله خسته خانه سی وارددر . مؤسسات خیره اولارق هلال احمر و طیاره جمعیتنک شعبه لری وارددر . کلیس بلدیله سنک ۹۲۶ سنه سی و ارات منحه سی فرق بدی بیک لیرادر . قضا واردات مالییه سی ۱۶۷۸۷۰ لیرادر .

KİLİSİN TOPRAK ERDİ

1921 Ankara İtilafname-sinden sonra, kazamızın uğradığı bahtsızlık, tam 31 yıldır ziraat ve gelir bünyesini felce dayatmış, geçim ve hayat düzenini altüst etmiştir. Kilisin asırlardanberi (Kilisovası-parsaova) tabirleri altında ünlü yaşamış olan Kilisimizin bugünkü şekliyle cayıptan dört kilometrelik bir güney hududu ile çevrilerek bütün hayat ve kudret kaynağını hudud ötesinde görmek felâketiyle malûldur. Bu hal, onun hicran ve tehassür kabiliyetinde gayet derin ve akıntısı devamlı iç yarasıdır. Kilid böyle bir yafaanın son derece elim, dayanılmaz acısını çekmekte olduğu için hiç bir zaman bu hududun milli hudud olarak tanımak istememiştir. Çünkü kendisini ikiye bölünmüş bir cese farzetmektedirki, bu cese din birleştirilmesi ümidini beslemektedir. Zaman zaruretlerinden doğan ve geçici bir vakıa teşkiliyle olduğuna inanılan bu vaziyetin ebedi bir şemmet levhası halinde yaşanmayacağına parmak basmamaktadır. Çünkü ümidlidir. Kilis arazisi toptan denilecek derecede öte yakada kalmıştır. Asırlarca topraklarında çalışmış Kilis vatandaşının evladı, bugün edaddan tevarüs eylediği aynı hakka malik sıfatıyla kenani ve an'anevi hakkını tam bir salâhiyetle alamamakta olduğu gibi talepleri de çeşitli güçlüklerin ve hatta çok defa çekilmez hareketlerin taşıdığı altında reddedilmektedir. Çünkü dünki işçilerinin çift ortaklarının bugün kendi aradıklarıymış gibi gösterdikleri husus ve pek soğuk çehresiyle karşışmak tadır. Vaziyet bu kadar elim ve ağır iken Kilisli vatandaş, yine zamanın ve siyasi gelişmelerin son sözü söyleyeceğine ümid yaşatarak sabur mütevekkil neticeyi beklemektedir. Böyle bir teşammül ruh haleti içinde yaşayan ve yakın geleceğin nurlu ve feyizli aki betini candan benimsiyerek

EK: III KİLİS'İN TOPRAK DERDİ

کیلیس نطقا لار نفوس محاسبین صیده استنبه جدولدر

اتهای محمد مکی نفوس صیده جدولدر
نوردر ۱۳۳۱ سال نفوس صیده جدولدر
نوردر ۱۳۳۰ سال نفوس صیده جدولدر

اصول	برک	برک	برک	برک	برک	برک	برک	برک	برک	
اصول	انان	انان	انان	انان	انان	انان	انان	انان	انان	
اسلام	۶۶۶	۸۹۷	۵۶	۵۱۴	۴۷۰	۵۵۱	۸۴۸	۷۶۴	۴۱۴۹۵	۴۴۸۰۵
روم	۱	۴	۱	۶	۴۷	۰	۱	۱۷۷	۱۹۸	۱۹۸
ارمنی	۹۹	۹۵	۴	۱۴۹	۱۱۴	۱۴	۱۹	۱۷۴۰	۱۹۹۰	۱۹۹۰
بعضا										
صوبه										
اولاد										
روم قونای										
ارمنی قونای	۱	۸	۰	۹	۴۴	۱۴	۱۸	۱۵۱	۱۷۴	۱۷۴
یهود	۴	۸	۰	۲۶	۷۷	۴	۸	۴۸۴	۴۸۴	۴۸۴
بروستانه	۴	۶	۷	۴۰	۴۹	۷	۷	۱۶۴	۱۷۵	۱۷۵
لاتینه										
سرای										
کلدی										
بعضوی										
ساری										
بزرگ										
نظری										
بجز اجداد										
یاکون	۴۴	۸	۴۰۵	۱۰۰۹	۵۹	۵۴	۴۵۷	۴۸۴	۸۷۴	۸۷۷

حب اولاد حب لوس کلیس نطقا لار نفوس محاسبین صیده استنبه جدولدر تقیم قلم

۱۳۳۱

ادقمة ولد كورك	1	1	1
مفتى بانه ولد مفتى ارفيه	1	1	1
الكوب ولد كورك	1	1	1
نيزن ولد اس	1	1	1
الكوبخانه ولد قنوم	1	1	1
كركند ولد كورك	1	1	1
الكوب ولد كورك	1	1	1
كربت ولد كركر	1	1	1
اويدنيس ولد مفتى ميس	1	1	1
كربت ولد اويدنيس	1	1	1
اواض ولد اويدنيس	1	1	1
ظاوط ولد كركت	1	1	1
ساهدك ولد الكوب	1	1	1
ساهدك ولد عجم	1	1	1
طودوس ولد ارفيه	1	1	1
نقند ولد ارفيه	1	1	1
بوخوص ولد اويس	1	1	1
الكوب ولد ساهدك	1	1	1
شاهانه ولد كوكله سر	1	1	1
مادك ولد عطار	1	1	1
كركت ولد مفتى الكوب	1	1	1
مفتى اعنه ولد الكوب	1	1	1
الكوب ولد كركت	1	1	1
قوبو ولد نقند سا	1	1	1
ادهانم ولد عجم	1	1	1
الكوب ولد كورك	1	1	1
مفتى اوانه ولد كركس	1	1	1
ابراهيم ولد ساهدك	1	1	1
اوانم ولد ساهدك	1	1	1
مفتى بانه ولد كورك	1	1	1
كركر ولد عايان	1	1	1
ادور ولد كركر	1	1	1
اوهانم ولد ادور	1	1	1
اويدنيس ولد كورك	1	1	1
كاسرل ولد مفتى ادبك	1	1	1
ادبقر ولد ادور	1	1	1
اويدنيس ولد كركس	1	1	1
كوركك ولد كركس	1	1	1
بجصار ولد كورك	1	1	1
مفتى اويد ولد وارض	1	1	1
كوركك ولد مفتى كركس	1	1	1
سركيس ولد كركر	1	1	1
كركند ولد كورك	1	1	1
كربت ولد كورك	1	1	1
عكردن ولد كورك	1	1	1
سرك ولد ارفيه	1	1	1
كوركك ولد كركر	1	1	1
كربت ولد اصفهان	1	1	1
اويدنيس ولد اس	1	1	1
مادور ولد كورك	1	1	1
مفتى الباي ولد مفتى كورك	1	1	1
مفتى كركت ولد ادور	1	1	1
عجم ولد مئناس	1	1	1
اسيا ولد اس	1	1	1
ادانض ولد كركر	1	1	1
كوركك ولد ارفيه	1	1	1
اوانض ولد كركس	1	1	1
الكوب ولد كركس	1	1	1
الكوب ولد كركت	1	1	1
مفتى بدروس ولد كورك	1	1	1

EK: VI 1260 YILI MALİYE
NEZÂRETİ CİZYE DEFTERİ

ÖZGEÇMİŞ

07.09.1977 Kilis doğumluyum. İlkokul, ortaokul ve liseyi farklı yerlerde bitirdim. 1994'te Anadolu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih (Ekstern) Bölümü'nü kazandım. 1999'un Şubat ayında mezun oldum. Bir süre ücretli öğretmenlik yaptım. 2000 yılında LES sınavlarına girdim ve kazandım. 2000-2001 Öğretim Yılında, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimime başladım. Halen Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak, Cemil Alevli İlköğretim Okulu'nda Sosyal Bilgiler Öğretmenliği yapmaktayım.